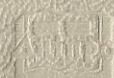

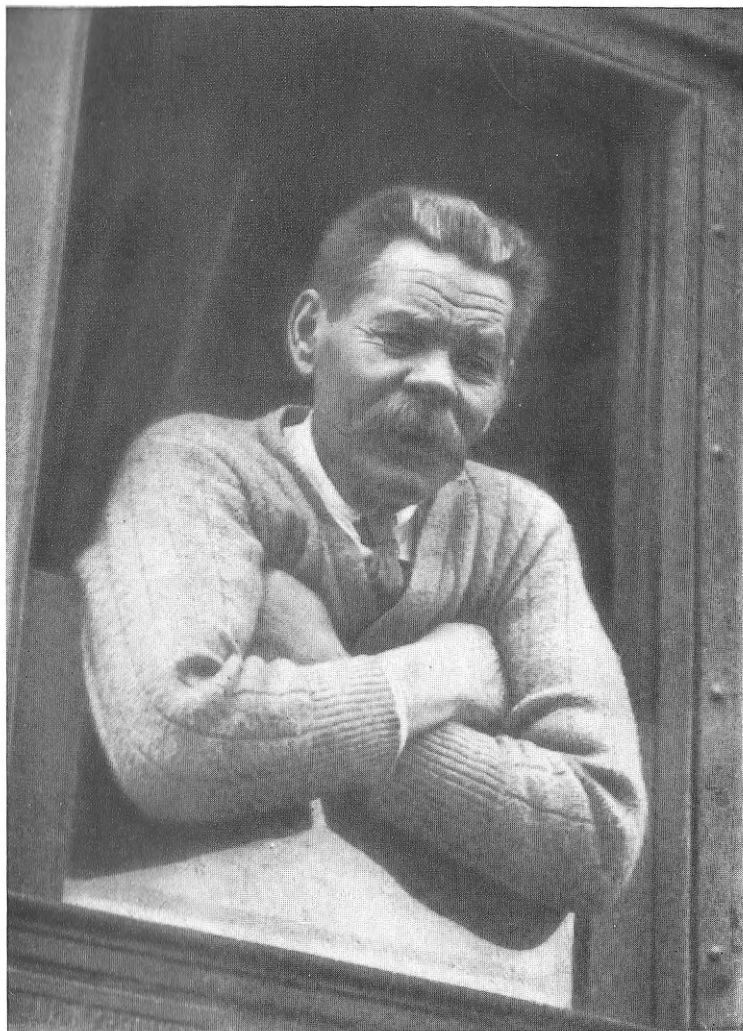
8P2 (M.F.)

C48

1КРБ.31КОН.

**СЛОВО
ПРО БУРЕВІСНИКА**

**МАКСИМ ГОРЬКИЙ
І УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА**

**Видавництво-художньої літератури
«ДНІПРО»
Київ — 1968**

У цій книзі, підготовленій до 100-річчя від дня народження О. М. Горького, зібрані праці українських літературознавців, письменників та спогади людей, які близько знали Буревісника революції чи зустрічалися з ним.

Вміщені тут дослідження і спогади охоплюють широке коло тем. В одних розвідках аналізується спадщина великого пролетарського письменника у зіставленні з творчістю українських дожовтневих і пожовтневих письменників, розкривається вплив Горького на українських літераторів і української культури на Горького. В інших йдеться про перебування Буревісника революції на Україні, про його дружбу з представниками українського народу тощо.

Збірник розрахований на найширше коло читачів, на всіх, кому дорогі скарби вітчизняної культури.

Упорядкування,
вступне слово та примітки

В. С. Прологін

ПЕРЕОБЛІК 1987

РЕОБЛІК

43

ко

Обласна бібліотека
м. Вінниця
Ім. Н.А.Тімірязєва

РЕОБЛІК

Київська книжкова фабрика № 1.

7—2—2

184—68M

ПЕРЕОБЛІК 1979

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сторіччя з дня народження Олексія Максимовича Горького (28 березня 1968 року) — видатна подія в культурному житті всього прогресивного людства. Горький був і вічно буде близький і дорогий людям, руками і розумом яких створюються всі матеріальні і духовні цінності на землі. В його творчості трудящі всіх країн знайшли талановитого співця, яскравого виразника своїх найзаповітніших дум, прагнень і поривань.

Величезне історичне значення Горького, його творчості гранично чітко визначене В. І. Леніним: «Нема сумніву, що Горький — величезний художній талант, який дав і дасть багато користі всесвітньому пролетарському рухові»¹.

З ініціативи Леніна Горького було послано як «повпреда першої російської революції» з дуже важливим і відповідальним дорученням більшовицької партії до Франції та Америки. В Америці він створює свій видатний твір «Мати», в якому відбито народження нової, пролетарської доби.

Повість «Мати» — перший в російській і світовій літературі художній твір, що знаменує собою новий напрям у мистецтві живописання словом — соціалістичний реалізм. У ньому прямо проголошується і послідовно, переконливо обгрунтовується ленінський принцип більшовицької партійності.

Про творчу індивідуальність Горького, про його особливе місце в історії російської і світової літератур чудово сказав А. В. Луначарський:

«...За великою, енергійною, дорогою нам постаттю Олексія Максимовича Пешкова підноситься для нас ще й співавтор — могутня постать пролетаря, що ласкаво поклав свою могутню руку на плече людини, яка стала його голосом»².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 308.

² А. Луначарський. Статті о Горьком. М., Гослитиздат, 1957, стор. 42.

Український народ, поряд з народом російським, має законне право віддати пам'яті Горького особливу шанобу. Це легко зрозуміти, якщо уявити собі, яке місце у величезній літературній спадщині письменника, а надто в його полум'яному серці посіли Україна і український народ.

Цю думку дуже добре висловив свого часу великий поет українського народу Павло Тичина:

Корінь Горького — у кожному народі,
в українській він землі аж переплівся.

З глибокою пошаною, з щирою братньою любов'ю ставилися до Горького такі сіячі на ниві української культури та літератури, як Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник, Лесь Мартович, Ольга Кобилянська, Микола Лисенко, усі видатні діячі українського театру та прогресивна українська інтелігенція. Горький відповідав їм тим же — гарячою сердечною любов'ю, товариською вірністю, постійною готовністю допомогти в біді, поділити радість творчих перемог.

Горький робив усе, щоб познайомити російський народ, усе населення колишньої Російської імперії, все прогресивне людство з надзвичайно багатою українською культурою і, зокрема, її коштовною перлиною — українською літературою.

У збірнику вміщено матеріали, що свідчать про дуже яскраву і багатогранну діяльність великого письменника у справі популяризації української культури та літератури як в Росії, так і за її межами. З-поміж них привертають увагу спогади українського ученого з світовим ім'ям академіка Агатангела Кримського, який був особисто знайомий з Горьким. У своїх спогадах «Незабутній вечір», що з'явилися в тому ж числі газети «Советская Украина», де публікувався й Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора академіка А. Ю. Кримського, автор воскрешає надзвичайно цікавий вечір, влаштований Олексієм Максимовичем на початку грудня 1916 року в Москві, в редакції журналу «Украинская жизнь». На вечір були запрошені українські вчені, літератори, журналісти, діячі мистецтва та культури.

Поділившись враженнями про неодноразове і нерідко тривале перебування на Україні, своїми міркуваннями про талановитий, волелюбний український народ, Горький звернувся до присутніх з пропозицією видати монументальну книгу з історії України, «яка буде своєрідною енциклопедією».

Горький так глибоко цікавився історією України, її культурою та літературою, такі широкі та ґрунтовні були його ділові, творчі

зв'язки з видатними діячами української культури, з ученими найрізноманітніших галузей знань, що багато хто з його близьких друзів, зокрема класик польської літератури Стефан Жеромський, у жартівливій, дружній формі «звинувачував» Олексія Максимовича в «українофільстві». Такі «звинувачення», либонь, імпонували Горькому, тишили його, і він відповідав на них не інакше, як добродушною усмішкою, чистосердним оспівуванням у своїй прихильності до України, її культури та літератури, саме в такій прихильності, що є чимось «на зразок недуги».

Особливу гордість у душі Буревісника викликало ім'я славетного Кобзаря. «Тільки великий народ міг дати світові поета з таким золотим серцем»,— казав Горький академікові Кримському.

У збірнику «Слово про Буревісника» публікується стаття Є. Шабліовського та І. Романченка «М. Горький і спадщина Т. Шевченка». У ній автори наводять конспект лекції О. М. Горького про Шевченка, прочитаної ним у капрійській школі. Детально описують дослідники ювілейний вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка, що відбувся 30 березня 1911 року в Парижі, на якому були присутні В. І. Ленін та О. М. Горький і де з блискучою доповіддю «Великий народний поет Тарас Шевченко» виступив А. В. Луначарський. Із статті дізнаємося також, що Ленінові давало особливу насолоду читання Горьким поезії великого Тараса українською мовою. Деякі з цих поезій він прохав Олексія Максимовича читати вдруге. Володимир Ілліч уважно слухав їх, тишився красою, милозвучністю української мови.

Усі, хто слухав вірші Шевченка українською мовою у виконанні Горького, давали високу оцінку його художній майстерності читання. Найвимогливішими і в той же час найнатхненнішими шанувальниками цієї високої майстерності Горького були мешканці села Мануйлівки, яким він наприкінці минулого століття неодноразово на їхнє прохання читав «Кобзар» львівського видання, до якого входило немало творів, заборонених царською цензурою.

Документально достовірно підтверджують сказане записи «Народ про Горького» А. Кінька, зроблені в с. Мануйлівці. У них ідеться про перебування Горького в українському селі, вияскравлюється благородний образ молодого Горького. Записи засвідчують також глибоку любов і повагу мануйлівських селян до великого російського письменника.

З Мануйлівкою у Горького пов'язано дуже багато світлих спогадів. Там народився його улюблений син Максим. Там письменник усім серцем прихилився до талановитого, волелюбного українського народу, гаряче і на все життя полюбив його культуру, літературу, співучу, мелодійну мову і передусім творчість великого

Тараса. Там він виношував задум і дав перший варіант видатному творові — п'єсі «Міщани», де вперше в російській літературі виводиться образ робітника-революціонера Нила.

У ювілейному збірнику вміщена стаття Є. П. Кириллока «Іван Франко і Максим Горький». Відомо, що Іван Франко приваблював Горького не менше, ніж Тарас Шевченко. В його особі він бачив письменника з світовим ім'ям, цінував у ньому талант мислителя, вважав його прямим спадкоємцем і продовжувачем революційних ідей Кобзаря.

Зацікавленість творчістю Івана Франка виявилася на самому початку літературної діяльності Максима Горького. Очолюючи відділ белетристики легального марксистського журналу «Жизнь» (1899—1901), Горький захопився до участі в ньому талановитих літераторів України — Івана Франка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського, Ольгу Кобилянську, Василя Стефаника та ін. Не випадково В. І. Ленін, який уважно слідкував за цим журналом під час свого перебування в сибірському засланні, давав високу оцінку відділові белетристики в «Жизни».

Якщо перший розділ збірника присвячений головним чином питанням проблемного характеру, питанням літературних зв'язків між Горьким і українськими письменниками, то другий розділ складають дорогоцінні свідчення, що характеризують безпосередню літературну, творчу співдружність братерських народів — українського та російського.

Відкривається розділ знаменитою статтею Івана Франка «Максим Горький», що ввійшла в наше літературознавство як епічно величавий літературний пам'ятник гордому Буревіснику революції. Внутрішня суть і спрямування цього літературного пам'ятника — символізувати непорушну дружбу між українцями і росіянами. Не менш символічним з цього погляду є також нарис М. Горького «М. М. Коцюбинський». З нього перед читачем постає у всій своїй людяній, душевній красі великий художник Михайло Михайлович Коцюбинський, закоханий у свій народ, у природу рідного краю.

«Він особливо ніжно любив,— писав О. М. Горький,— свою Україну і часто чув запах чебрецю там, де його не було.

А одного разу, побачивши під білою стіною рибальської хати блідо-рожеві мальви,— увесь освітився усмішкою і, скинувши капелюха, сказав до квітів:

— Здоровенькі були! Як живеться на чужині?

Засоромився й пожартував:

— Знаєте — трошки сентиментальним стаю! Але ж і вам, гадаю, нерідко зітхається за білою березою, якою вас сікли бувало? Е, всі люди — люди, а хто не людина — хай буде йому соромно!»

Але те, що тут Коцюбинський, за словами Горького, характеризує як вияв сентиментальності, насправді було виявом глибокої вразливості, емоційності, яскравим виразом того ліризму, який у його літературній творчості органічно зливався з епосом. Це органічне поєднання епосу й лірики притаманне,— зрозуміло, у різній мірі,— і Горькому, і Коцюбинському, і Маяковському, і багатьом іншим талановитим письменникам.

Органічне злиття лірики й епосу, пильна увага до громадських мотивів, до соціальних проблем, притаманні повісті «Мати» М. Горького. У Коцюбинського ця своєрідність найповніше виіскравилася в його повісті «Гата погана» — творі, що стоїть поруч з кращими зразками світової літератури.

Дружнє спілкування двох великих митців позначилося й на інших творах. Ось чому важливо, принципово важливо, у дослідженнях про стосунки між Горьким і Коцюбинським, про вплив одного письменника на другого виходити із зізнання О. М. Горького, що цей вплив був взаємним.

У листі до І. Кулика (червень, 1934) великий російський письменник пише: «Виконуючи Ваше бажання, відповідаю на питання про мої взаємини з М. М. Коцюбинським. Взаємини ці з перших же днів знайомства склались як дуже дружні і тісні. Ми читали один одному чернетки наших праць, і обидва щиро говорили один одному, що кожен думає про працю іншого. Якщо говорити про «вплив», то він, мабуть, був взаємним. М. М. працював на Капрі мало, але дуже багато розповідав про свої плани. Пам'ятаю, що деякий час його дуже хвилювала повість з життя гуцулів, яку він потім дав як прекрасний нарис «Тіні забутих предків». Мріяв він написати повість про Довбуша, брав у мене літературно-наукові львівські збірники, мріяв дати оповідання про Кармелюка, і я думаю, що не помилюсь, сказавши, що він настроювався на героїчний лад».

Немає сумніву, що тривале і досить інтимне спілкування з Горьким сприяло тому, що Коцюбинський попри загрозливу хворобу, фізичну недугу «настроювався на героїчний лад». Справа в тому, що Горький у ті роки, а надто в час останнього перебування Коцюбинського на Капрі (з 21 листопада 1911 року по 20 березня 1912 рік) натхненно працював над своїми «пречудовими», як їх кваліфікував В. І. Ленін, «Казками про Італію». Ці «пречудові», що «підносять дух», шедеври горьківського генія, друковані на сторінках більшовицьких видань («Звезда», «Правда», журнал «Просвещение»), підбадьорювали і настроювали «на героїчний лад» не тільки М. Коцюбинського, а й весь робітничий клас Росії і всі прогресивні сили земної кулі.

Настроювали «на героїчний лад» Коцюбинського і зустрічі з В. І. Леніним, який впродовж двох тижнів гостював у Горького на острові Капрі. Часто вони бували втрьох, разом вирушали з капрійськими рибалками в море на риболовлю.

Смерть перешкодила Коцюбинському реалізувати його заповітні мрії — написати повісті про Довбуша та Кармелюка. Але дещо з тих капрійських задумів, капрійських вражень Коцюбинському вдалося здійснити. І те, що він устиг написати, зокрема «На острові», певною мірою суголосне горьківським «Казкам про Італію».

Між іншим, видруковані в Берліні (грудень 1912 року) І. Ладжниковим окремою книгою «Казки про Італію» М. Горький у першу чергу надіслав своєму душевному другові в Чернігів. На книзі дарчий напис: «Михайлу Михайловичу Коцюбинському с уважением и любовью сердечною. А. Пешков. Капри. 1912.7.XII».

Передчасна смерть М. М. Коцюбинського вразила О. М. Горького. В листі Д. Овсяннико-Куликовському з острова Капрі від 19 квітня (2 травня) 1913 року Олексій Максимович писав: «Дуже вдарила мене смерть М. М. Коцюбинського, знав я, що він хворий тяжко, знав і бачив це, а все ж таки прикро, що так рано пішла від життя ця славна людина, цей лірик, що землю любив якоюсь особливою, ніби жіночою любов'ю».

А у телеграмі в Чернігів, адресованій І. Л. Шрагу, Горький написав слова, сповнені глибокого соціально-філософського змісту: «Смертна людина, народ нескортий. Глибокий уклін мій народові України».

Ці слова перегукуються з аналогічними словами Горького, що прикрашають меморіальну дошку на будиночку італійського поета Джованні Пасколи в Сан-Мауро:

«Умирає людина — Народ нескортий, і нескортий Поет, чії пісні — трепет серця його Народу».

Ці чудові слова в такій же мірі стосуються і Михайла Коцюбинського, і Тараса Шевченка, і Івана Франка, і Максима Горького, і будь-якого іншого геніального поета, пісні якого, натхненні твори якого — трепет серця його Народу.

У кожному рядку, зігрітому теплом серця Коцюбинського, як і в кожному рядку окрилених творінь Горького, живе велика, нетлінна, животворна любов до свого народу, до всього трудового людства. І їх творча дружба, і їхня ніжна взаємна любов — це живий, яскравий символ нерозривної дружби, творчої співпраці двох братніх народів — українського і російського. Промовиста з цього погляду стаття П. Колесника, яка так і озаглавлена — «Роки творчої співдружності», де автор іде перехресними стежками зустрічей між двома чудовими людьми епохи — Горьким і Коцюбинським.

Другий розділ збірника містить також багатий матеріал із епістолярної спадщини О. М. Горького та А. С. Макаренка, що вперше публікується в перекладі на українську мову.

Ця частина розділу починається відомою статтею А. С. Макаренка — «Максим Горький у моєму житті». Значення її не тільки в тому, що в ній переконливо розкривається значення Горького як людини, яка, попри надмірну зайнятість, приділила так багато часу і уваги сміливому, відважному експериментові Макаренка в галузі педагогіки. І не тільки в тому, що Макаренкові вдалося в цій статті відтворити живий образ Горького — Людини з великої літери, щирої і чуйної, що зуміла своєю справді батьківською ласкою і увагою зігріти серця колишніх безпритульних, колишніх неповнолітніх карних злочинців. Значення статті Макаренка в тому, що вона допомагає глибше зрозуміти соціальну, психологічну, емоційну природу горьківського гуманізму — гуманізму істинно соціалістичного.

Важко переоцінити пізнавальне і соціально-дидактичне значення листування між М. Горьким та А. Макаренком, що торкалося життя вихованців Курязької трудової колонії ім. О. М. Горького та комуни ім. Ф. Е. Дзержинського.

У листі куряжцям-горьківцям із Сорренто від 29 березня 1927 року Горький, настійно радячи їм прочитати талановиту книжку двох колишніх безпритульних «Республіка Шкід», писав:

«Для мене ця книга — свято, вона підтверджує мою віру в людину, найдивовижніше, найвеличніше, що є на землі нашій.

Хотілось би мені, любі товариші, щоб і ви повірили один в одного, повірили в те, що кожний з вас таїть в собі багато найцінніших можливостей, не пробуджених талантів, оригінальних думок, що кожен з вас — велика цінність».

Приїхавши з Сорренто до Радянського Союзу в 1928 році, Горький відвідав своїх юних друзів — в минулому безпритульних дітей. У чудових нарисах «По Країні Рад» Олексій Максимович передав свої враження, що виникли під час перебування в гостях у юних друзів.

Залишаючи Харків, Горький надіслав вихованцям трудової комуни ім. Ф. Е. Дзержинського прощального листа:

«До побачення. Сподіваюсь, вірю, що побачу вас ще кращими дітьми. Любіть працю. Ніяка інша сила не робить людину великою і мудрою, як це робить сила праці — колективної, дружньої, вільної праці».

Третій розділ ювілейного збірника набуває особливого значення, бо тут зосереджені спогади видатних діячів української радян-

ської культури та літератури, що особисто зустрічалися або були в досить близьких, дружніх взаєминах з великим письменником.

Деякі з них уже пішли з життя (П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, А. Ю. Кримський, С. Й. Тудор), інші ж, що були за життя Горького молодими літераторами, відчувши на собі уважний, батьківський погляд мудрого наставника, його турботливе ставлення до розвитку молодих талантів, досягли високих вершин в живописі словом, здобули широку популярність і вдячне визнання не лише на Радянській Батьківщині, а й далеко за її межами. Це — О. Є. Корнійчук, П. Й. Панч, Ю. К. Смолич, Іван Ле.

Якщо і раніше спогади цих майстрів слова, що стояли біля колиски української радянської літератури, являли великий інтерес, то тепер вони, поряд з немалим пізнавальним значенням, набули ще й певної історичної цінності. Для нового творчого пагіння, для нашої радянської молоді ці спогади про Горького — спогади людей, що мали хвилююче щастя бачити розумні, ласкаві очі Буревісника революції, чути його приємний, зігрітий жаром благородного серця голос, відчуті міцне стискання його натрудженої руки, яка виклала на папері великі творіння людського духу, — ці спогади мають ще й безмірно велике моральне, виховне значення.

Колись Лев Толстой говорив, що найцікавіша дійова особа будь-якого справді художнього твору — сам автор. Це так. Із величезної літературної, публіцистичної і епістолярної спадщини Горького виростає перед нашим мисленням поглядом велетенська постать Людини, що назавше посіла місце в серцях мільйонів трудівників.

Останній, четвертий розділ ювілейного збірника — це бережливо зібраний письменниками, літературознавцями та журналістами матеріал про перебування Горького на Україні як у дореволюційний, так і в радянський час.

Розділ відкривається спогадами К. Пешкової про спільне перебування з Горьким в селі Мануйлівці. Цінним доповненням до цих спогадів є запис радянського фольклориста А. Кінька.

Цікаві своїм змістом, документально достовірними фактами статті Р. Вуля про перебування Горького в Криму, Г. Бескромного — про відвідання письменником Одеси, хронікальні замітки О. Шеметова «Горький у Києві». Перу Я. Донського належить стаття «Друг українського народу». Автор скрупульозно зібрав і старанно опрацював найзначніше з того, що з'єднувало сердечними зв'язками харків'ян з натхненним співцем праці, фундатором літератури соціалістичного реалізму.

Зібрані в ювілейному збірнику літературні матеріали, документи, спогади про Горького — це скромний внесок української

літературної, наукової громадськості, всього українського народу в данину пам'яті своєму великому другові, гордому Буревіснику, що втілював непорушну братерську дружбу українського й російського народів.

Горького немає нині серед нас, але він живе і вічно житиме в серцях людей, будівників нового, комуністичного прийдешнього. Ми чуємо його сповнений соціального оптимізму голос, ми чуємо його вітальний клич:

— Гей, ви, люди! Хай живе ваше Майбуття!

І він сам був людиною з Майбутнього, а тому сприймається і сприйматиметься усіма прийдешніми поколіннями як сучасник, як Буревісник, як правофланговий, що йде з розмаїтим прапором боротьби за справді революційне, справді соціалістичне перетворення світу.

Він завжди буде живим прикладом, кличем гордим до волі, до світла. Він завжди служитиме взірцем безмежної любові до людини, взірцем самовідданої вірності комуністичному ідеалові.

В. Є. Прожогін

І. МАКСИМ ГОРЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИТИЦІ

Олександр БІЛЕЦЬКИЙ

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ О. М. ГОРЬКОГО

Три великих імені з усіх російських письменників XIX і початку XX віку змусили Захід переконатися в тому, що в Росії є література світового значення.

Перше — це ім'я Льва Миколайовича Толстого.

Толстой проповідував непротивлення злу; учив, що благо — в повній відсутності потреб, що єдине необхідне людині — самовдосконалення. І в той же час він — геніальний художник, що дав у своїх творах нещадну критику існуючого ладу. Західноєвропейські читачі сприйняли Толстого як одкровення. Таких письменників, як Лев Толстой, не мала в XIX віці ні одна література Заходу.

Друга половина XIX і початок XX віку — епоха широкого впливу Льва Толстого на західноєвропейську літературу. Тільки напередодні війни цей вплив почав поступатися перед впливом Достоевського. В роки воєнної і післявоєнної депресії Достоевський зайняв місце Толстого в симпатіях дрібнобуржуазної інтелігенції.

У Достоевського вичитували своєрідну релігію страждання, училися покори і терпіння. На підставі творів Достоевського на Заході склався міф про російський народ, який терпить, мовчить, але носить в собі бога. В душі цієї таємничої руської людини нібито живуть непримиримі протилежності: здатність до зльоту, поривання до ідеалу і в той же час здатність низько, глибоко впасти, погрузнути у злі. Цей народ скаже коли-небудь своє слово світові, і це, за Достоевським, буде

слово смирення, зречення. Це буде заклик до шукання божої правди.

Поруч з цими двома іменами — Достоевського і Толстого,— починаючи з ХХ віку, стало третє ім'я.

Це — ім'я письменника, що проходив свій творчий шлях під знаком безперестанного протиставлення і боротьби з впливом Толстого і Достоевського,— ім'я Олексія Максимовича Горького.

У свій час Горького мимо його волі тягнуло до особи і творчості Льва Толстого. Він залишив про Толстого надзвичайно яскраві спогади. Але водночас Горький боровся з Толстим, боровся і переборював його. Віддаючи належне Толстому як художникові, він, проте, ніяк не міг погодитися з його проповіддю. Горький писав: «Люди хочуть жити, а Толстой умовляє їх поступатися особистим життям».

Ще гостріше боровся Горький з Достоевським. Саме в той період після 1905 року, коли культ Достоевського панував у колах навіть ліберальної буржуазії, Горький назвав Достоевського злим генієм російської літератури. Він писав, що Достоевський — геніальний художник, який так переконливо відчув силу зла, що здається дияволом, який викриває сам себе.

Горький різко протестував проти моралі покори, проти брехливого міфа про довготерпіння і християнську смиренність російського народу. В 1905 році він писав: «Є щось страшенно потворне і ганебне, є щось близьке до злої насмішки в цій проповіді терпіння і непротивлення злу... Це — злочинна робота, вона затримує правильний розвиток процесу, який повинен визволити людей з неволі заблуджень...»

На прикладі Горького ми наочно можемо побачити, як використовується велика спадщина і як ця спадщина водночас критично переробляється.

Протягом ХІХ віку тема страждань була улюбленою темою російської літератури. Видатний російський поет Тютчев оточив це страждання ореолом: «Край родной долготерпенья, край ты русского народа». Довготерпіння і російський народ були майже синонімами. «Я призван был воспеть твои страданья, терпеньем изумляющий народ»,— писав Некрасов. А Толстой і особливо Достоевський твердили: така вже риса російського народу — терпіти і страждати. Саме в проповіді цього культу

страждань Горький бачив усю шкідливість Достоевського.

У своїх спогадах про Володимира Ілліча Горький підкреслює, що Ленін глибоко і сильно ненавидить страждання.

«Страждання,— пише Горький,— це ганьба світу, і треба їх ненавидіти для того, щоб їх знищити». Основна ідея Горького полягає в тому, що треба до кінця витравити цю рису, яка навіть у приказках позначилась: «Бог терпів і нам велів». «Ні,— каже Горький,— страждання і терпіння спотворюють людину. Ніщо так не спотворює людину, як спотворює її терпіння, покірність зовнішнім умовам». «Я був погано пристосований до терпіння і якщо іноді проявляв цю добродішність худоби, дерева, каменю, то скоріше для самовипробування, щоб знати запас своїх сил, ступінь стійкості на землі».

Поряд з проповіддю страждання і терпіння, такою характерною для окремих представників російської літератури, у багатьох письменників було прагнення абстрагуватися від життя, втекти від життєвої боротьби.

Цей мотив відречення, втечі ми знаходимо в багатьох творах. Іноді це вияв утоми, як у Пушкіна в кінці 30-х років: «Давно, усталый раб, замыслил я побег». Жуковський ховався у світ фантазії, містики. Гоголь не знає, куди йому сховатися, і, читаючи його «Вибрані місця з листування з друзями», ви чуєте голос відчаю, який пізніше так яскраво пролунав у Толстого і Достоевського.

Російська література часто проповідувала відречення від світу, байдужість до нього. Все земне життя є тільки оболонка — особливо це підкреслювали символи. Багато представників російської літератури довгий час тяглися «вгору, до неба з душних домовин». Життя для них — облудний світ, груба кора речовини.

І підпільна людина у Достоевського заперечує сучасне їй життя, і Аким Толстого з «Влади тьми», і народники 70-х років по-своєму теж заперечували його, бо для них внутрішні прагнення важливіші і потрібніші, ніж ті кришталеві палаци, що їх бачить уві сні Віра Павлівна, героїня роману Чернишевського «Що робити?».

Горький рішуче покінчив і з міфом про довготерпіння російського народу, і з традицією втечі від життя.

Коли читаєш стару літературу, часто впадає в очі ще одна риса. У вірші «Родина» Лермонтов пише:

Люблю отчизну я,
Но странною любовью.
Не победит ее рассудок мой...

Почуття любові до батьківщини було, звичайно, властиве великим російським письменникам, але любили вони її саме всупереч розсудкові, «дивною любов'ю». І справді, інакше й не можна було любити «немытую Россию, страну рабов, страну господ» і блакитних жандармських мундирів. Дивна була ця любов, любов в ім'я тих надій, які навіювала народна маса.

Горький перший розкрив у своїх творах те почуття, яке пишним цвітом розквітло уже в нашу, радянську епоху, почуття нового, справжнього патріотизму.

В усіх відношеннях Горький дійсно був новим словом у російській літературі. Всією своєю творчістю він утверджував життя на землі, яку людина, «згідно з невпинним зростанням її потреб, хоче обробити всю, як прекрасне житло людства, об'єднаного в одну сім'ю».

У творах Горького перед нами проходить все життя Росії XIX віку, починаючи від крупної буржуазії, купецтва, міщанства і кінчаючи життям буржуазної інтелігенції, селянства, робітників, всіх верств суспільства — аж до соціальних відщепенців, як-от шпигуна або провокатора, що його Горький змалював в «Житті непотрібної людини».

З величезною силою Горький показав «страшне лице російського життя». За його власним висловом, це «справжнє зібрання всяких свинцевих мерзот». Усі страхіння, змальовані Достоевським у «Записках з Мертвого дому», меркнуть в порівнянні з тим, що зображено в книгах «Дитинство», «В людях», «Мої університети». Перед нами не людське суспільство, а якийсь звіринець. З кліток його лунають дикий лемент, голосіння, крики: «розтрощу», «уб'ю», «ану ще каменюкою», «поліном по голові», «гирею його». У такій обстановці проходить дитинство Альоші. Горький обурюється проти тупої байдужості людей до чужого нещастя. Ось кінь наскочив на вуличного хлопчика і копитом

розбив йому ногу. Хлопчик лежить на вулиці. Люди йдуть повз нього, спиняються, дехто з жінок співчуває, і нікому не спадає на думку як-небудь допомогти йому. Таких сцен у Горького багато.

Коли твори Горького появились в перекладі англійською мовою, англійський публіцист Стіфен Грехем (автор книги «Душа Росії», виданої в перші роки імперіалістичної війни) писав у буржуазній газеті «Таймс»: «Горький не знає і не любить Росію. Очевидно, що коли б Горький знав і любив Росію, то він не зводив би наклепи на свій святий, патріархальний і благодушний народ».

Англійському мандрівникові, який бачив російський народ з вікна міжнародного вагона, все зображене Горьким здавалось суцільним наклепом. Щось дуже не схожий був цей народ Горького на тих добродушних мужичків, які пропонували купити у них ягід або випрошували цигарок.

Проте змальовані Горьким «свинцеві мерзоти» російської дійсності не перешкодили йому розглядіти здоров'я і молодість руської людини. Він не раз підкреслює, що життя, справді, тим і дивує, що, незважаючи на безліч тяжких мук, по суті народ і молодий і здоровий. В одному з творів Горького старий ганчірник Тяпа сперечається з босяком — колишнім учителем: «Народ руський не може зникнути. Та чи знаєш ти народ, який він? Він — величезний... Скільки сіл на землі? Усе народ там живе,— справжній, великий народ. А ти кажеш — вимре. Народ не може вмерти».

Це улюблена думка Горького.

Ось в загальних рисах те цілком нове, що розкрилося і для російських, і для західноєвропейських читачів у творчості Горького і що, на перший погляд, начебто зовсім суперечить багатьом традиціям старої російської літератури.

Прийшов дійсно новий письменник. Прийшов не з дворянства, не з буржуазного середовища, а з народу. Поряд з старими російськими класиками став новий класик — класик пролетарської літератури, якого Ленін ще в 1910 році називав найвидатнішим представником пролетарського мистецтва, що багато для нього зробив і ще більше може зробити.

Багатотиражні видання творів Горького, яких не

вистачає для задоволення потреб читачів, величезний попит на твори Горького в бібліотеках, гострий інтерес до тих кінофільмів, які мають своїм сюжетом твори або життя Горького,— все це показує, що наш народ любить свого геніального художника. Горький дорогий для нас і тим, що ім'я його нерозривно зв'язане з усією історією нашої революції, з іменем нашого великого вождя Леніна, другом і соратником якого був письменник, з справою великого соціалістичного будівництва, якій він служив до останніх хвилин свого життя.

Коли в 1928 році Горький повернувся до СРСР з Італії, де він змушений був жити досить довгий час через хворобу легенів, його приїзд супроводився таким тріумфом, який, певно, ніколи не випадав на долю ні одного російського письменника. Тисячі людей зустрічали його на вокзалі в Москві. П'єси його йшли в театрах, викликаючи бурхливі оплески не тільки на адресу акторів, але й на адресу автора. Нескінченим потоком лились привітальні листи і телеграми.

У 1932 році уряд нагородив Горького вищою нагородою — орденом Леніна.

В той час Горькому було уже за шістдесят років. Повернувшись на свою помолоділу Батьківщину, він відчув у собі нові сили і прагнув до роботи.

Він почав з подорожі по Радянському Союзу, по місцях, знайомих йому з раннього дитинства. Насамперед Горький вирушив у своє рідне Поволжя. У Нижньому Новгороді, який носить тепер ім'я Горького, колись, у 1868 році, в приземкуватому, брудно-рожевому будинку з ніби випнутими вікнами, в темному міщанському оточенні почав Горький своє життя. Тут проходило його дитинство, так яскраво описане ним у книгах «Дитинство» і «В людях».

Хлопчикові день у день доводилось бачити розтрощені черепи, вивернуті щелепи; бачив він, як його рідну матір бив у груди ногою її другий чоловік; як тиху, жалісливу бабусю били з ранку до вечора; як убили його друга Циганка; як сліпому Григорію насаджували на палець розпечений на вогні наперсток.

З величезними труднощами доводилось маленькому Альоші Пешкову продиратися до книги крізь численні перепони, що стояли на шляху до знань і культури.

Згадуючи свої дитячі роки, Горький згодом писав:

«Якщо я ляжу в землю знівеченим, то я не без гордості скажу в свою останню хвилину, що добрі люди... постаралися зіпсувати мою душу, але все-таки це їм не пощастило».

З Нижнього Горький у 90-х роках ХІХ століття вирушив у першу свою мандрівку. Він пройшов пішки по Поволжю, Дону, Україні, Кавказу; ішов, шукаючи заробітку, мимохідь збираючи той величезний запас спостережень, які досі дивують нас в його творах. На власному досвіді він пізнав, що таке життя пригноблених класів Російської імперії.

І от на 60-му році свого життя Горький знову побачив усі ці місця. Тепер їх не можна було пізнати.

У Баку він зайшов у колишні робітничі квартали. У 90-х роках вони являли собою жахливе видовище. «Я ніколи не бачив стільки всякого бруду, стільки сміття коло людського житла, стільки побитого скла у вікнах і такої убогої бідності в кімнатах... Жодної квітки на підвіконні, а навколо ні шматочка землі, вкритої травою, ні дерева, ні кушика. Страшно було дивитися на напівголих дітей...» Ця картина надовго врізалась у пам'ять Горького. Але в 1935 році він побачив зовсім іншу картину. З радістю відзначає Горький, що зникли злидні і бруд в робітничих селищах. Кожний будинок має терасу і палісадник; вулиці заасфальтовані, збудовано майданчики для дітей. В світлих і затишних кімнатах газові печі. Тюрки живуть дружно з росіянами, діти виховуються вкупі; це викликає надію, що через двадцять років не буде ні тюрків, ні росіян та ін., а будуть тільки люди, об'єднані ідеєю всесвітнього братерства робітників.

Змінилась вся країна, в якій малограмотні люди колись думали, що земля стоїть на трьох китах. Цими китами, за яскравим висловом Горького, були: глупота, задрість і зажерливість. Кити змінилися після революції. Їх називають тепер: розум, справедливість, краса.

Горький захоплено пише про те, як в країні збільшується кількість шкіл, зростає преса, запроваджується електрифікація, будуються нові фабрики, виникають нові виробництва. Змінюються люди, народжується нова людина. Процес становлення нової людини найбільше цікавить Горького. Саме її — маленьку, але велику, розсіяну по всіх кутках нашої неосяжної країни:

по фабриках, селах,— Горький вітає в перших написаних після повернення в Союз статтях, бо він вважає цю нову людину «найнеобхіднішою на землі».

Але Горький приїхав не для того тільки, щоб спостерігати і захоплюватись. Він приїхав для того, щоб працювати. Правда, до 1928 року він зробив немало; за ним близько 40 років літературної діяльності, та ще якої діяльності.

Щоб зрозуміти її зміст і значення, ми спробуємо простежити головні етапи творчого шляху, пройденого Горьким.

Хлопчик у крамниці взуття, посудник на пароплаві, рисувальник, підмайстер в іконописній майстерні, статист у театрі, крендельник, булочник, продавець, залізничний сторож, торговець квасом, вантажник, батрак, робітник залізничних майстерень, письменник у адвоката — ось професії, які перемінив Горький, перше ніж став письменником.

Його весь час тягло до знання, до науки, але пройти яку-небудь систематичну школу йому так і не вдалося. У нього є цикл оповідань «Мої університети». Назва ця іронічна. Першими «університетами» Горького були підвали будинків на околицях міста, річкова пристань, нічліжки. Тільки згодом добрався він до революційних гуртків. Головною школою його було життя — російське життя 80-х і 90-х років XIX століття.

Свою творчу роботу Горький почав з віршів. Вірші не вдавались. Першим літературним суддею Горького був відомий письменник В. Г. Короленко. До нього Горький прийшов у кінці 80-х років з товстим зошитом, в якому була його поема «Пісня старого дуба».

Прочитавши поему, Короленко сказав: «По «Пісні» трудно судити про ваші здібності, але, здається, вони у вас є. Напишіть про що-небудь пережите і покажіть мені. Я не цінитель віршів. Мені вірші ваші здалися незрозумілими, хоч окремі рядки і яскраві і сильні».

Горький знищив цю поему, але від неї зберігся один надзвичайно характерний для молодого Горького рядок. Це — лозунг, під яким проходить усе його життя і діяльність до 1917 року:

Я в мир пришел, чтобы не соглашаться.

З раннього дитинства горить в ньому цей протест проти всієї навколишньої темряви, проти всіх, хто проповідує смиренність і покору.

В 1892 році у тбіліській газеті з'явилось перше оповідання Горького «Макар Чудра». Через три роки Горький був уже відомим письменником.

Коли ми поглянемо, що відбувалося в російській літературі в той час, ми зрозуміємо, чому серед читачів виникло почуття вдячності й любові до Горького. Звичайно, мова йде про читачів з середовища демократичної інтелігенції і пролетаріату.

В той час Лев Толстой написав оповідання «Хазяїн і робітник». Короленко надрукував повість «Без язика». Герой цієї повісті — патріархальний російський селянин — попадає у величезне американське місто. Знайомих нема, мови він не розуміє, а навколо нього гуркоче чуже, неймовірного розмаху життя колосального капіталістичного міста.

Вересаєв друкує роман «Без дороги». Одночасно виходить книга молодого поета, глави символістів Брюсова під вишуканою назвою «Шедеври».

Що являють собою ці речі?

Якраз у ті роки, коли протиріччя між «хазяями» і «робітниками» особливо загострювались, Толстой проповідує єдність людських інтересів і неістотність класового антагонізму. Повість Короленка навіювала страх перед всемогутнім капіталізмом. В романі Вересаєва «Без дороги» інтелігент Чеканов вигукував: «Навіщо мені чесне і горде світоспоглядання?.. Що воно мені дає?.. Воно уже давно мертво». А поет Брюсов у своїх віршах оспівував смерть, твердячи: вмерти, вмерти, вмерти!

І от в оцих сутінках старого світу проgrimів молодий голос Горького, що співав у «Пісні про Сокола» славу «безумству хоробрих». В оповіданні того ж року «Старуха Ізергіль» Горький змалював героїчного юнака Данко, який, щоб врятувати людей, розірвав свої груди і вийняв з них палаюче серце, щоб ним освітлювати людям шлях.

Протест проти безглуздої, брудної, жорстокої дійсності, а поряд з цим віра в перемогу, в остаточну перемогу над світом насильства і неправди — ось що завоювало Горькому симпатії в широких колах читачів.

Правда, поки що цей протест мав трохи абстрактний характер. Протестуючи проти дійсності, Горький не завжди ще показує цю дійсність в реалістичних образах. Він бере для своїх творів форму казок, алегоричних новел. Проте завжди можна сказати, в ім'я яких громадських ідеалів письменник підносить голос протесту. Деяка абстрактна героїчність його ранніх творів у 90-х роках дала критикам можливість говорити про близькість Горького до символістів.

Романтизм Горького навіть і тут був тільки способом, прийомом його літературної творчості. Горький кликав до подвигу, до боротьби, мріяв про знищення всякої несправедливості; пафос його відображав героїку настроїв молодого класу — пролетаріату, який вступав тоді в період революційного піднесення.

Горький відразу ж став на шлях незгоди з капіталістичною дійсністю кінця XIX віку. Тільки на цьому шляху він прийшов до створення справжніх шедеврів світової літератури. Це пояснюється винятковою близькістю Горького до народу, посиленням зв'язку письменника з пролетаріатом і його партією. Творчий шлях Горького стає цілком зрозумілим тільки тоді, коли з'ясуєш цей зв'язок і значення його для художнього зростання письменника.

80-і роки — це час виникнення марксистських гуртків у Петербурзі. Це був період утробного розвитку соціал-демократичної партії, період, коли робітничий рух був ще в зародку.

Потяг до самоосвіти, до науково-популярної книги був новим явищем. В ці роки уперто бореться за знання і Горький. Він читає цілими ночами при світлі згарка або місячного відбитка в мідній каструлі.

Ще коли Горький працював на пароплаві посудником, він попав під вплив кухаря Смурого, великого любителя книжок. Смурий дає Альоші книжки з свого старого сундука. Горький захоплюється читанням. Спочатку це перекладні пригодницькі романи, далі — класики російської та іноземної літератури і, нарешті, серйозна наукова книга — «Фізіологічні нариси» Сеченова, яку Горький читає в перервах між саджанням хлібів у казанській булочній Деренкова.

Поступово добирається Альоша Пешков до творів Чернишевського, «Капіталу» К. Маркса.

Основні учителі Горького в той період — це народники, «народопоклонники», як він потім писав. «Дуже допомогла мені,— згадував він згодом,— наївна література про похмуре життя села, про великомученика мужика».

Наближалась тим часом пора, коли народництву було завдано рішучого удару. В 1894 році з'явилась книга, що відкрила нову епоху в розвитку російської думки, «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Ця книга В. І. Леніна була видана нелегально, на гектографі, і незабаром її захопили жандарми. Горькому її тоді прочитати не вдалось.

В той час Горький написав оповідання «Челкаш», що було надруковане в «Русском богатстве», органі російського народництва.

Горький перебував ще в згоді з своїми учителями, але внутрішньо вже переборював їх впливи. Оповідання «Челкаш» свідчить про те, що процес звільнення Горького від впливу народництва уже почався.

1894—1898 роки — період швидких успіхів революційного руху. Це, за висловом Володимира Ілліча, період дитинства і юнацтва соціал-демократії як політичної партії. З швидкістю епідемії, як говорить Ленін, поширюється поголовне захоплення інтелігенції боротьбою з народництвом, поголовне захоплення робітників страйками.

Саме в ці роки розквітає слава Горького. 1896 рік в історії робітничого руху — це рік грандіозної забастовки, що закінчилась перемогою робітників. Цією забастовкою керував петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», створений Леніним. Цей рух відбився у творчості Горького новим, більш поглибленим трактуванням матеріалу і появою в його творах перших дійових осіб з середовища робітничого класу. Саме в цей час Горький надрукував оповідання «Бешкетник». Герой оповідання — наборщик провінціальної ліберальної газети Гвоздьов. Набираючи статтю про робітниче питання, він після слів: «наше фабричне законодавство завжди служило для преси предметом палкого обговорення» додав — «тобто говоріння безглузких дурниць і нісенітниць». Газета вийшла. Добрались до Гвоздьова. Редактор, ліберал і народолобець, хоче переконати Гвоздьова, що він зробив недопустимий вчинок. Наборщик починає викривати

брехливість газетного лібералізму, і сконфужений інтелігент кінець кінцем тікає від нього, не знаходячи досить переконливих слів.

У 1898 році появились дві маленькі книжки оповідань Горького, які відразу розійшлися з небувалим успіхом у десятках тисяч екземплярів. Цими книжками закінчувався цілий період творчості Горького, який він сам назвав «періодом активного романтизму». «Активними романтиками» письменник називав тих, хто прагнув посилити волю людини до життя, пробудити в ній бажання боротися з усяким гнітом.

Перші ж роки ХХ віку ознаменувались рядом поштовхів, що явно віщували наближення революції. В 1901 році Горькому довелося бути свідком звірячої розправи петербурзької поліції з студентською революційною демонстрацією. В цей час він написав знамениту «Пісню про Буревісника».

«Поміж хмарами і морем гордо рине Буревісник, чорній блискавці подібний». Злякано стогнуть перед бурею інші птахи — чайки і гагари. «Дурень пінгвін тіло сите в скелях боязко ховає... Тільки гордий Буревісник рине сміливо і вільно над пінястим сивим морем». І «кричить пророк звитяги: — Хай ще дужче вдарить буря!..»

Ці рядки, які тепер знає напам'ять кожна читаюча людина, привернули до себе увагу Леніна. Образами з «Буревісника» Ленін закінчував свою статтю «Перед бурею», написану в 1906 році.

Першу згадку про Горького у Леніна ми знаходимо в його статті в «Искре» в 1901 році. «В Нижньому, — писав Ленін, — невелика, але вдало проведена демонстрація 7 листопада була викликана проводами Максима Горького. Письменника з європейською славою, всю зброю якого становило — як справедливо висловився оратор нижегородської демонстрації — вільне слово, самодержавний уряд висилає без суду і слідства з його рідного міста. Башибузуки обвинувачують його в поганому впливі на нас, — говорив оратор від імені всіх російських людей, в кому є хоч крапля прагнення до світла і свободи, — а ми заявляємо, що це був хороший вплив»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286.

У Москві Горького чекав на вокзалі цілий натовп студентської і шкільної молоді; перелякана поліція арештувала письменника в дорозі у вагоні, заборонила йому (незважаючи на даний раніше дозвіл) в'їзд у Москву і настояла на тому, щоб його прямо провезли з Нижегородського вокзалу на Курський.

Уже в ці роки Ленін називав Горького знаменитим письменником. Твори Горького були перекладені на іноземні мови і сприйняті читачами як нове слово в літературі. Його п'єса «На дні» в самому тільки Берліні ставилась дуже багато разів. 8 травня 1905 року берлінський Малий театр анонсує 501-у постановку п'єси.

Горький був арештований і ув'язнений у Петропавловській кріпості в справі про 9 Січня (за складену ним відозву до населення). Цей арешт викликав бурхливий протест інтелігенції всіх країн. З усіх кінців світу посипались численні листи і телеграми. Царський уряд розгубився. Він і не підозрював, якою симпатією користується Горький в усій Європі. Правда, «симпатії» європейської буржуазії до Горького були дуже нестривкі.

Після повстання 1905 року Горький виїхав за кордон, щоб лекціями і виступами поповнити більшовицьку касу. Горький вів агітацію проти царського уряду, який саме клопотався про іноземну позику для боротьби з революцією.

Коли Горький зіткнувся із Заходом безпосередньо, симпатії буржуазії до нього похитнулись. Йому на власному досвіді довелось переконатись, наскільки «громадська думка» Заходу робиться банкірами. Горький розповів про це в ряді нарисів. Деякі з них буржуазна преса капіталістичних країн вважала для себе дуже образливими і почала докоряти Горькому за «невдячність». Відповідаючи на докори французьких журналістів з приводу нарису «Прекрасна Франція», Горький знову кривно образив своїх недавніх оборонців, сказавши, що для чесного письменника і соціаліста глибоко образлива любов буржуа.

Правда, у Горького і після цього лишилися друзі серед письменників і читачів на Заході, але соціальний склад цих друзів змінився. Буржуазія відвернулась від Горького.

Те саме відбувалось і в Росії. В міру того як Горь-

кий виростав у величезну революційну силу, у революційного пролетарського письменника, буржуазія почала обурюватись проти нього, писати, що він «завнався», насмілюється повчати і докоряти, що Горький «списався», що він добре змальовує колишніх людей, босяків, але цілком безпорадний, коли переходить до зображення інтелігента.

В дійсності справжній Горький, зв'язавшись з робітничим класом Росії і всього світу, робив революційну справу і відчував у собі величезну силу.

Перша зустріч Горького з Леніним відбулась напередодні московського грудневого повстання. На квартирі в Олексія Максимовича було організовано засідання ЦК для обговорення справ редакції газети «Новая жизнь» — першого легального більшовицького органу, який проіснував дуже недовго.

Володимир Ілліч дуже уважно слухав оповідання Горького про московські події, про похорон Баумана, про дії «чорної сотні», про підготовку студентів і робітників до збройного повстання. Як завжди, у розповіді Горького вражали його спостережливість, велике уміння схоплювати життя в його характерних деталях. Ленін наполягав, щоб Горький взяв близьку участь і в більшовицькій газеті «Боротьба», яку намічали видавати. Але ця газета теж проіснувала дуже недовго і була закрита. Горький виїхав за кордон і повернувся звідти тільки в 1913 році.

За кордоном, у Берліні і особливо в Лондоні, у дні історичного V з'їзду партії весною 1907 року ідейне зближення Горького з Леніним закінчилось особистим зближенням.

Горький брав участь у з'їзді з правом дорадчого голосу. Меншовики добре знали про його близькість до більшовиків, про його зв'язки з ними. В одних спогадах розповідається, як на V з'їзді Плеханов, підійшовши до одного з більшовиків, сказав: «Познайомте ж мене, нарешті, з вашим Горьким». Меншовики не втрачали ще надії переконати Горького і перетягти його на свою сторону. Горький здавався їм письменником, який тільки збився з дороги.

А Горький в цей час закінчив один з своїх найвидатніших творів — «Мати». Ленін прочитав цей роман ще, в рукопису і своїми враженнями поділився з Горьким

під час засідання Лондонського з'їзду. Горький розповідає про це так:

«Цей лисий, гаркавий, кремезний, міцний чоловік, потираючи однією рукою сократівський лоб, смикаючи другою мою руку, ласкаво поблискуючи дивно жвакими очима, зразу ж заговорив про хиби книги «Мати»... Я сказав, що поспішав написати книгу, але не встиг пояснити, чому поспішав,— Ленін, схвально кивнувши головою, сам пояснив це: дуже добре, що я поспішав, книга — потрібна, багато робітників брали участь в революційному русі несвідомо, стихійно, і тепер вони прочитають «Мати» з великою користю для себе».

«Дуже своєчасна книга» — це був єдиний, але дуже цінний для мене його комплімент».

Плеханов оцінив книгу інакше. З його точки зору, роман «Мати» поганий тим, що Горький взяв на себе роль проповідника соціалізму. Художник, вважає Плеханов, повинен говорити мовою образів, а не мовою логіки, якою говорять проповідники і публіцисти. Звичайно, Плеханов прекрасно розумів, що між мовою образів і мовою логіки зовсім нема тієї різкої межі, яку він намагався встановити. Роман «Мати» не сподобався йому не через те, що в ньому є моменти проповіді, а самим змістом цієї проповіді. Цей роман був йому неприємний як одверто більшовицький твір.

Плеханов намагався перевести Горького з позицій революційного марксизму на позиції меншовизму. Роман Горького як значний фактор класової боротьби лишився для Плеханова нібито незрозумілим. «Невдалий твір» — така була його оцінка. «Дуже своєчасна книга» — така була оцінка Леніна.

В особі Горького виступила та відкрито зв'язана з пролетаріатом література, яка запліднювала останнє слово революційної думки людства досвідом і живою боротьбою соціалістичного пролетаріату, та сама партійна література, про яку в 1905 році писав Ленін.

З ранніх років творчість Горького мала бойову спрямованість і водночас була палким вироком над капіталістичним світом. В усіх творах Горького поряд з обвинувачем ми бачимо суддю, який не ховає свого

обличчя; гнівного викривача, який судить від імені пригноблених, обібраних, від імені трудового народу.

Горький, починаючи з найбільш ранніх своїх творів, завжди гостро викриває міщанство («Фома Гордеев», «Єгор Буличов», «Діло Артамонових», автобіографічні повісті і т. д.).

Уже в «Фомі Гордееві» Горький розкриває звірину суть російського купецтва. Віддаючи належне розумові і енергії Маякіна, Горький не тільки показує його хижачке обличчя, але й розкриває перспективу загибелі всього маякінського ладу, показує трупні плями, що повзуть по крихкому тілі російського купецтва.

У 1928 році Горький, виступаючи перед комсомольцями Москви, про свої твори «Єгор Буличов», «Достигаєв та інші» сказав: «Моя справа і справа інших літераторів мого покоління — проспівати панахиду, договорити, закінчити історію того класу, який зараз відходить і скоро відійде зовсім».

Однак, читаючи останні твори Горького, які зображають кінець російської буржуазії, ми чуємо в них не тільки панахиду цьому світові псів і катів, а й голос народних мас, що борються за своє визволення.

Колись Бальзак у своїй «Людській комедії» дав ряд яскравих образів висхідного капіталізму. Горький в образах Артамонова, Буличова, Достигаєва показав гинучий капіталізм. Він викрив страшну силу міщанства, окурівське скотиняче життя. Такі романи, як «Городок Окуров», «Життя Матвія Кожемякіна», мабуть, не знайдуть собі рівних у світовій літературі щодо сили викриття всякої «скотинячої погані».

Викриває Горький егоїстичну дрібнобуржуазну інтелігенцію, що плазує перед капіталом і зраджує народ. Від оповідання «Варенька Олесова» і п'єси «Дачники», в якій одна дійова особа каже: «Ми нічого не робимо і огидно багато говоримо», до грандіозного, але не доведеного до кінця, обірваного смертю письменника, «Клима Самгіна» іде це викриття дрібнобуржуазної інтелігенції, яке в свій час викликало величезне обурення серед інтелігентської критики.

Про роман «Клим Самгін» і про героя цього роману Горький так і писав, що Клим Самгін — це інтелігент середньої вартості, який шукає для себе безпечного

місця в житті, де б йому було зручно і матеріально і внутрішньо.

Але цінність роману полягає не тільки в розкритті цього образу, а і в тому, що Клим Самгін — типова фігура на тому брудному фоні, який являв собою пануючий клас царської Росії.

Для нас цей роман особливо цінний тим, що в ньому Горький вивів яскраву фігуру більшовика Кутузова, яка протипоставлена нікчемному інтелігентові Самгіну і визначає всю революційну лінію роману. Поряд з образами робітника Павла Власова і його матері Нилівни з роману «Мати» — це один з найпривабливіших образів, створених Горьким. В Кутузові читача захоплює його енергія, його мудрий ленінський гуманізм, його непохитна віра в перемогу. Горький умів показати не тільки темряву життя, але й те світле, що було в цьому житті і що уособлювали Павло, його мати, Кутузов.

Ось в загальних рисах той багатющий, величезної художньої цінності «багаж», з яким Горький в 1928 році повернувся на батьківщину. Його художні твори є згустком почуттів великої ненависті і великої любові. Ненависті — до всякої мерзоти, хижаків, паразитів. Любові — до людини, до людської праці. Ненависті — до страждання, довготерпіння, до всіх тих чеснот, які, за словами Горького, є чеснотами худоби, дерева, каменю. Великої любові — до борців, що знищують бруд і скотиняче життя і ведуть до світлого майбутнього.

Горький назвав цю ненависть до страждання у Леніна «войовничим оптимізмом матеріаліста». Саме ця риса войовничого оптимізму матеріаліста проймає всю творчість Горького. Ця риса стала характерною для радянської літератури.

Роки життя Олексія Максимовича після повернення на батьківщину були періодом кипучої і різноманітної діяльності. На весь зріст постала перед нами постать Горького як публіциста, літературного критика. Публіцистика Горького містить у собі сторінки, які можна сміливо поставити поряд з його художніми творами.

Стаття Горького «Про культури» в 1936 році, останні виступи Горького — це немовби ідейний заповіт великого художника слова.

Простеживши крок за кроком всі його висловлювання про людину, починаючи з ранніх його оповідань, з поеми в прозі «Людина», драматичних творів до статті «Про культури», ми побачимо, що постійний, властивий Горькому гуманізм вилився тут в особливо чіткі і ясні форми.

Гуманізм у буржуа, — пише він, — це лицемірне слово без всякого змісту. «Гуманізм революційного пролетаріату прямолінійний. Він не говорить гучних і солодких слів про любов до людей. Його мета: визволити пролетаріат усього світу від ганебного, кривавого, божевільного гніту капіталістів... Гуманізм пролетаріату вимагає негасимої ненависті до міщанства, до влади капіталістів, його лакеїв, паразитів, фашистів, катів і зрадників робітничого класу, — ненависті до всього, що змушує страждати, до всіх, хто живе на стражданнях сотень мільйонів людей».

«Людина — вінець природи» і «звучить гордо», це незаперечно, але так само незаперечно те, що вона буває мерзотником, убивцею, зрадником батьківщини, дивовижним лицеміром, ворогом робітничого класу, шпіоном капіталістів, — і в такій її якості вона має бути нещадно знищена».

Коли Горький писав ці слова, ніхто не думав, що вони будуть його останніми словами.

Твори Горького будять серед трудящих мас усіх країн ненависть до всяких страждань і терпіння, підносять волю до боротьби. Вони переживуть нашу епоху і будуть знайомити покоління майбутнього з тим трудним і тернистим шляхом, що привів до свободи трудящих.

**Євген ШАБЛІОВСЬКИЙ,
Іван РОМАНЧЕНКО**

М. ГОРЬКИЙ І СПАДЩИНА Т. ШЕВЧЕНКА

Якщо народ уміє поважати своїх великих поетів, якщо він вважає їх рідними собі,— це означає, що народ зрозумів велике значення своїх творчих сил і навчився поважати себе.

М. Горький

Великий Ленін, визначаючи шляхи і перспективи розвитку українського народу, у 1913 році писав: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. Це був єдино рятівний шлях для українського народу, для української демократичної культури. І український народ пішов цим шляхом, шляхом бойового єднання й революційної співдружності з братнім російським народом.

У грудні 1916 року з промовою про історичну долю України і завдання передових культурних сил Росії виступив Максим Горький. «Український трудовий народ,— казав він,— переживає тепер велику драму. Царські кати не дають розвиватись його мові, літературі, творчості. Те, що робить царський уряд з українцями, як і з іншими пригнобленими народами,— це злодіяння, якому немає назви... Не можна спокійно говорити про грубе і жорстоке насильство царських сатрапів над українським народом. Народ змагає під важким чоботом самодержавства. Велике майбутнє у цього на-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

роду тільки після революції. Російський народ є другом і братом українського народу. Він разом з ним глибоко переживає його долю і страждання. Нема і не може бути ворожнечі між російською і українською трудовою людиною... Обидва народи повинні разом брати участь у великій боротьбі проти сваволі деспотизму»¹.

Важко переоцінити значення всього, що зробив Горький для зміцнення дружби і братнього єднання російського і українського народів, для творчого збагачення і зміцнення української культури, літератури. Слушно писав з приводу цього поет-академік Павло Тичина:

Розкорінюється дуб та на всі боки,
а вгорі гілля його, як тая стеля.
Корінь Горького — у кожному народі,
в українській він землі аж переплівся.

«Переплітання» це полягає в постійному, любовно взятому на себе обов'язку плекати паростки всього передового в українській культурі, пропагувати кращі здобутки української літератури, захищати передових письменників дожовтневої доби від наскоків реакціонерів-великодержавників і націоналістів, від усяких недругів прогресу. Український радянський народ любить за це і завжди любитиме Горького, як свого великого друга, натхненника, порадника, учителя.

Український народ любить Горького і за те, що великий пролетарський письменник з високою повагою, більше того — з благоговінням ставився до Тараса Шевченка, до його спадщини, що він, Горький, розкрив світове значення Шевченкової поезії, був полум'яним пропагандистом і проникливим коментатором художніх скарбів геніального Кобзаря. Простежити за ходом думок Горького про Шевченка, визначити те нове, найістотніше, що віднайшов Горький у творчості Шевченка — таке завдання даного дослідження.

Ще в юнацькі роки до рук Горького потрапив забронений царською цензурою рукописний «Кобзар» Тараса Шевченка. Про це згадував Олексій Максимович

¹ Див. спогади А. Кримського «Незабутній вечір», вміщені у цьому збірнику.

29 березня 1933 року у листі до українського літературознавця І. Ф. Єрофеева: «Вперше я читав Шевченка ще юнаком, у Казані, наприкінці 80-х років. Тоді ходили по руках збірники заборонених віршів — рукописні. Пам'ятаю, що мені сподобався вірш «І день іде, і ніч іде...», а також «Катерина»¹. І це зрозуміло. В поезії

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

Олексію Пешкову, що прилучався тоді до революційної діяльності, особливо імпонувало пристрасне очікування «апостола правди і науки». Так само і тема трагедії жінки-матері в умовах феодально-кріпосницького суспільства, коли вона, мати, була поставлена в найтяжчі умови суспільного і родинного життя, не могла не хвилювати чутливого до людського горя молодого письменника.

Ще з дитинства Горький мав жагучу пристрасть до книжок. Прищепив її учневі-посудникові кухар на баржі М. А. Смурий, власник «сундука книг», серед яких були твори Некрасова, якісь фантастичні повісті і книжки українською мовою. Олексій Пешков майже всі ті книги з жадовою прочитав за якийсь місяць.

Пристрасть до книжок все збільшувалася. Нелегальна бібліотека А. С. Деренкова, з якої підліток черпав теоретичні знання з різних галузей науки і культури, була важливим етапом «університетів» М. Горького. Бібліотека булочника А. С. Деренкова комплектувалася протягом багатьох років. У ній були заборонені книжки, статті і рукописні зошити революційних творів Т. Шевченка.

У мемуарній літературі згадується про поширення у 70—80-і роки безцензурного «Кобзаря» серед прогресивної казанської молоді. «Цілком можливо,— пише Ф. Я. Прийма,— що традиція поширення заборонених поезій Шевченка студентами Казанського університету бере свій початок від 60-х років, тобто з часів перебу-

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 30. М., Гослитиздат, 1955, стор. 295.

вання в Казані такого невтомного пропагандиста поетичної творчості Шевченка, як А. П. Шапов»¹.

У Казані Олексій Пешков був зв'язаний з робітниками, познайомився з організатором першого марксистського гуртка М. Є. Федосєєвим, про якого Володимир Ілліч у статті «Кілька слів про М. Є. Федосєєва» писав як про «надзвичайно талановитого і надзвичайно відданого своїй справі революціонера»².

Федосєєвці були добре обізнані з революційними поезіями Тараса Шевченка. В їхній підпільній діяльності вживалися як пароль, поряд з поезіями Некрасова, і революційні рядки поезій Шевченка. Ясна річ, Шевченковими гаслами користувався і Олексій Максимович. У М. Федосєєві молодий Горький побачив одного з «справжніх людей», яких він вже не міг знайти в народницьких гуртках того часу. Читання революційних творів М. Чернишевського, Т. Шевченка, О. Герцена, знайомство з Федосєєвим, який викликав у Горького образ Шевченкового «апостола правди і науки», підготовляло його до «героїчного діла». Про це він сам говорить в автобіографічному оповіданні «Якось восени». «Я в той час,— згадує М. Горький,— був серйозно занепокоєний долею людства, мріяв про реорганізацію соціального ладу, про політичні перевороти, читав різні диявольськи мудрі книжки... Я в той час всіляко прагнув підготувати з себе «велику активну силу», якогось «апостола правди і науки».

Відомий російський письменник Скиталець (С. Г. Петров) у спогадах про Максима Горького наводить цікаву розмову з Олексієм Максимовичем у 1899 році. Горький, зазначає Скиталець, вбачав у постаті Шевченка передусім всенародного діяча, мужнього борця, подвижника, рідного по духові самому Горькому. «Мені вдалося,— пише Скиталець,— що цей новий спостерігач народного життя виніс звідти також щось нечувано нове, нездоланне, і що під сорочкою цього довговолового мандрівника кольчуга бійця... Це теж месник, і месник, пройнятий жадобою судити привілейовані класи, а вистрок у нього вже давно готовий: «Немає прощення!»³

¹ Ф. Я. Прийма. Шевченко и русская литература XIX века. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1961, стор. 397.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 400.

³ «Октябрь», 1937, № 2, стор. 147.

Приятелювання з революційним діячем з Чернігівщини М. А. Ромасем, з яким Олексій Максимович прожив ціле літо 1888 року в селі Красновидово (45 км від Казані), ще більше посилювало його симпатії до України, до української культури, до українського фольклору. Михайло Антонович Ромась був тоді зовсім молодий, але уже відбув каторгу і заслання, мав великий життєвий досвід. Ромась читав своєму приятелеві поезії Тараса Шевченка, співав українські народні пісні, співав, безперечно, й пісні на слова Шевченка.

З 1889 року Горький в основному живе в Нижньому Новгороді. Там знайомиться він з великим шанувальником Тараса Шевченка видатним письменником і публіцистом В. Г. Короленком, якого згодом назвав своїм улюбленим учителем. Розмови з Короленком ще більше посилювали повагу Горького до Шевченка.

У Нижньому Новгороді Горький знайомиться з Г. Дем'яновим — автором статей про Т. Шевченка, надрукованих у «Нижегородских губернских ведомостях» (1893, № 30—31). Хоч статті Г. Дем'янова давали не зовсім вірне уявлення про українського поета, все ж вперше висвітлювали діяльність Шевченка в Нижньому Новгороді. За посередництва Г. Дем'янова Олексій Максимович знайомиться з братом Лесі Українки М. П. Косачем — відомим українським прогресивним діячем. У Нижньому Новгороді Горький довідується, що «Кобзар» Шевченка не лише заборонений царською владою, а й препарується українськими ретроgrадами «стосовно до підлоти». Все це, слід думати, дуже гнівило Олексія Максимовича.

У Нижньому Новгороді Горький здружився з політичним засланцем з Харкова, лікарем Нифонтом Івановичем Довгополовим, в квартирі якого щороку в березні місяці влаштовувалися літературно-вокальні і музичні вечори в пам'ять Тараса Шевченка. Родина Довгополових та її друзі старанно готувалися до цих вечорів; розучувалися пісні, поезії Шевченка, виготовлявся спеціальний транспарант з настінним портретом Шевченка, прикрашався портрет колосками пшениці й квітами. На таких Шевченківських вечорах завжди було цікаво, людно; читалися твори Шевченка, влаштовувалися інсценівки, співав хор. Декламував поезії Шевченка і Максим Горький. Своім проникливим чи-

танням, глибоким відчуттям Шевченкового слова Горький чарував слухачів. Захоплено говорив він про красу і силу полум'яного слова геніального Кобзаря. Найчастіше на таких вечорах Горький читав улюблену ним Шевченкову «Наймичку». Образ матері-наймички глибоко запав у душу майбутньому авторові повісті «Мати», і він з високим піднесенням розкривав цей образ перед слухачами.

К. П. Пешкова — дружина Горького — розповідає, що останній такий Шевченківський вечір за участю Горького відбувся 9 березня 1902 року. За блискуче виконання творів українського Кобзаря Нифонт Іванович Довгополов подарував Горькому портрет Шевченка, на звороті якого була написана поезія «Слава», створена поетом у Нижньому 9 лютого 1858 року. Названа реліквія і понині зберігається в Архіві М. Горького в Москві як важливий доказ того, що Олексій Максимович не тільки знав і любив музу Тараса Шевченка, а й пристрасно пропагував її, запалював слухачів.

З інших, цілком авторитетних джерел довідуємося, що Нифонт Довгополов подарував Горькому не тільки портрет Шевченка, а й книжку Михайла Ломоносова «Риторика», видання 1759 року, з таким дарчим написом: «Канавіно. 1902. 26.2. В день роковин по Тарасу Григоровичу Шевченку. Вітаю з славним званням академіка і надсилаю цю книжку, щоб став ще більш ушлюбленим в ораторії і поезії. Дорогому Олексію Максимовичу, талановитому самородку із цехових, тепер почесному академіку імператорської Академії наук¹, на пам'ять від сердечно люблячого, шануючого, сповненого надії на блискучий успіх у майбутньому на літературному і громадсько-політичному поприщі. Вірю, що Ви можете здійснити і здійснили уже надію Михайла Ломоносова, самородка із селян... Н. Довгополов»².

Шанувальник Олексія Максимовича Н. І. Довгополов ставить, як бачимо, Горького поряд з Ломоносовим

¹ Незабаром виявилось, що цар не затвердив обрання М. Горького у почесні академіки.

² Д. А. Балыка. Личная библиотека А. М. Горького нижегородских лет. Труды Горьковской областной библиотеки. Горький, 1948, выпуск I, стор. 62.

і Шевченком. Це — кращі сини народу, його честь і слава.

Жадоба глибше пізнати життя народу спонукає М. Горького, як він висловлювався, «походити по Русі»; з 1891 року він мандрує по Україні. Пройшов через Донбас, Харківщину, Полтавщину, був у Києві, плавав по Дніпру, відвідав Переяслав. У Каневі Горький побував на могилі великого Шевченка і земно вклонився святій могилі.

Відомо, що Олексій Максимович батракував на Херсонщині і Запоріжжі, був у близьких зв'язках з робітниками Катеринослава, Одеси, Очакова. Спостерігав життя робітників соляних промислів. Власними очима письменник бачив скрізь безправне життя трудящих, переконувався в тому, що все більше загострювалася соціальна, класова боротьба, керована революційним пролетаріатом.

За даними Д. Косарика, Горький під час своїх мандрів по Україні пристрасно пропагував революційне слово Тараса Шевченка, читав селянам, робітникам Шевченкового «Кобзаря». Натхненне слово поета-революціонера стає супутником Горького під час його довгих мандрівок по Україні і Росії.

З дум Горького в той період не сходили натхненні слова Т. Шевченка:

...Вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!..

Згадує Горький і рядки з «Паруса» Лермонтова: «А він, бентежний, просить бурі», згадує гнівні рядки Некрасова: «Хай би вдарила буря!..» Незабаром і сам Горький виголосить свій славнозвісний заклик: «Хай сильніше вдарить буря!»

М. Горький якийсь час жив у Криму, а в 1897 і 1900 роках проживав у селі Мануйлівці на Полтавщині. «Літом... живучи в Мануйлівці, Кременчуцького повіту... я читав Шевченка селянам українською мовою», — згадував пізніше Горький у листі до І. Ф. Єрофєєва. Нині встановлено, що Олексій Максимович чи-

тав селянам Шевченкові твори «Іван Підкова», «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ» та інші політичні поезії. Шевченкового «Кобзаря» подарував Горькому місцевий учитель Самойленко. На час перебування Горького в селі Мануйлівці туди переселилися урядник і жандарм спеціально для того, щоб «стежити за діями» Олексія Пешкова. Уникаючи ока поліції, Горький переносив свої зустрічі з селянами то в ліс, то на околицю села, то на узбережжя Псла.

У листі до А. Чехова М. Горький писав про Мануйлівку 1900 року: «Хороше тут жити, знаєте. У свята я з компанією мужиків йду зранку в ліс, на Псьол і там проводжу з ними цілий день. Співаємо пісень, варимо кашу, випиваємо потроху і розмовляємо про всяку всячину. Мужики тут хороші, письменні, з почуттям власної гідності». І трохи далі: «У п'ятницю ввечері їду з ними [селянами] ловити рибу волоком, і ночуємо в лісі на сіні. Суботу і неділю будемо жити в лісі. «І пить будем, і гулять будем, а смерть прийде — помирать будем!» — Хороше! А все ж таки — щось сумне є в мужиках, у селі, в хохлацькій пісні»¹.

Між співами і читанням Горький розповідав про революційний рух, про визвольну боротьбу робітничого класу, «давав напрямок у житті», як згадував один із знайомих Горького, мешканець села Мануйлівки. «З заходом сонця, — згадує колгоспник Денис Дяченко, — прийшов Горький з книжкою і почав читати. Спочатку читав «Івана Підкову», а потім «Сон». Дві поеми. Пояснював, як розуміти «Сон». Ми думали, що це казка, а він розповів, що Шевченко навмисне так написав проти царя. Читав по книжці, а коли стемніло, почав читати напам'ять... І давав при цьому напрямок у житті. Іншим разом, коли ми були разом в човні, подарував мені «Кобзаря» Шевченка»².

Батракам поміщиці Ширинської-Шихматової Олексій Максимович читав «Катерину», «Наймичку», «Тополі» та інші твори генія українського народу. І теж пояснював найважливіші місця, розповідав про життя Кобзаря, вчив співати пісні на слова Шевченка. По

¹ М. Горький и А. Чехов. Переписка, статьи, высказывания. — М., ГИХЛ, 1951, стор. 74—75.

² Пушкін, Шевченко і Горький в народних переказах. К., «Мистецтво», 1937, стор. 57.

обох берегах річки Псьол лунали українські народні пісні та пісні на слова Шевченка: «Реве та стогне Дніпр широкий...», «По діброві вітер виє...».

У панському парку, на леваді, біля крислатих сосон або у лісі можна було почути революційні твори Шевченка у художньому читанні Максима Горького.

Гучний голос Горького лунав і зі сцени аматорського театру села Мануйлівки. Дмитро Косарик доводить, що саме з ініціативи Олексія Максимовича в садибі Ширинської-Шихматової спорудили приміщення для аматорського театру, і 1 жовтня 1897 року було відкрито театр. Ставилися п'єси «Свої люди — поквітаємося» О. Островського, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Назар Стодоля» Т. Шевченка. На вистави приходили люди не лише з Мануйлівки, а й з навколишніх сіл. Глядачів, як правило, завжди було багато. Олексій Максимович не тільки був режисером, а й актором. Зі сцени Мануйлівського театру лунали пісні, скарги наймички, хвилюючий діалог Назара та Гната (з п'єси Шевченка «Назар Стодоля»). Глядачі виходили з театру схвильовані і вдячні Горькому, другові українського народу, пропагандисту вогненного слова Тараса Шевченка.

Горький, захоплений мануйлівським селянським театром, прекрасно розумів його культурне значення. В грудні 1897 року він писав В. С. Миролюбову у відповідь на запрошення взяти участь у «Журнале для всех»: «Напишу Вам про мужицький театр, який я влаштував у Малоросії...»¹. Це була, так би мовити, легальна трибуна для проголошення волелюбних закликів Тараса Шевченка.

Проводи Горького з Мануйлівки у 1900 році перетворилися у справжню демонстрацію народної любові і вдячності тому, хто так любив українського поета і цю любов передавав селянам. Десятиліття минули з того часу, а селяни Мануйлівки та навколишніх сіл і досі свято бережуть пам'ять про часи перебування у них Горького — сурмача революційних ідей Шевченка.

Початок третього, пролетарського, періоду визвольного руху в Росії і на Україні характеризується загост-

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954. стор. 20.

реною класовою боротьбою і на літературній ниві того часу. З'явилися «оракули» з табору декадентів, символістів, які намагалися перекреслити все те, що було зроблено в російській і українській літературах Некрасовим, Салтиковим-Щедріним, Шевченком, Франком...

Однак не такі часи були, щоб голос цих «оракулів» міг у якійсь мірі заглушити мужні і сильні виступи Горького та його однодумців. Росія та Україна йшли «вперед семимильними кроками»¹, як писав В. І. Ленін. Робітничий клас і його авангард — партія Леніна — стали вирішальною силою на всіх ділянках суспільного прогресу. Горький починає утверджуватись як натхненник і керівник передового літературного фронту не тільки нашої Вітчизни, а й цілого світу. Він провадить велику роботу на захист національних літератур, пригнічуваних царськими сатрапами. Народ все більше усвідомлював величезне значення Горького для визвольної боротьби, для передової культури. В листопаді 1901 року Олексій Максимович, висланий поліцією з Нижнього Новгорода, проїжджаючи через Харків, був свідком демонстрації, влаштованої на його честь робітниками і студентами міста.

Наприкінці XIX ст. у Петербурзі створено книжкове видавництво «Знание». Його очолив К. П. Пятницький; душею цього видавництва був Горький. Понад десять років він був ідейним керівником видавництва «Знание». З ініціативи Горького «Знание» випустило у світ «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, десятки збірок творів російських, західноєвропейських, українських та інших письменників. З ініціативи Горького в «Знанні» видавалися твори М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаника.

Видання Шевченкового «Кобзаря» в російських перекладах здійснене теж з ініціативи Олексія Максимовича. Горький вважав, що твори Тараса Шевченка в доброму перекладі (російською мовою) збуджують громадську думку, посилюватимуть політичну акцію проти царизму, сприятимуть зміцненню визвольних тенденцій у літературі, мистецтві. Горький дотримувався тієї думки, що письменники російські й українські повинні вчитися у Шевченка, як художнім словом слу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 157.

жити народів, повинні збагнути глибину демократизму та революційного пафосу Кобзаря. Так думав і великий продовжувач традицій Шевченка Іван Франко, коли закликав своїх сучасників співати

Не про море, про козацтво,
Не про пімсту, про могили,
Не про війни, не про кров!
А почати, браття, пісню
Про життя, котрим живемо,
Про діла, котрі ділаєм,
І про працю, що нас жде.

«В літературі,— писав М. Горький,— місце всякому голосу — якщо це щирий голос. Література є трибуна для кожної людини, що має в серці гаряче бажання розповісти людям про невпорядкованість життя, і про страждання людські, про те, що слід поважати людину, про необхідність для всіх людей — волі! волі! волі!»¹

Саме цим вимогам найбільше відповідала муза Кобзаря. Горький, як ніхто, вірно розумів революційне єство Шевченка, як співця поневолених, як поета, у творах якого на повний голос лунає вимога політичної «волі! волі! волі!» — не тільки для українських трудящих, а й для всіх народів. Тому Горький наполегливо домагався видати у видавництві «Знание» Шевченків «Кобзар», видати добротню, у перекладі найкваліфікованіших поетів. Завідуючий видавництвом «Знание» К. П. Пятницький згадує: «Олексій Максимович завжди цікавився національними літературами, а Шевченко був для нього письменником не тільки українським, а й загальноросійським. Тому з моменту нашого знайомства, під час кожного обговорення видавничих планів, Горький висловлював побажання добре видати «Кобзаря», і ми взялися за виконання цього побажання. Горький завжди домагався дешевизни видання»².

Довідавшись, що 1900 року за редакцією І. О. Белоусова у виданні М. Ключіна у Москві вийшов «Кобзар» в перекладі російських письменників, Горький зв'я-

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 23. М., Гослитиздат, 1953, стор. 298.

² Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., Держлітвидав України, 1959, стор. 262.

зується з І. О. Белоусовим і доручає йому підготувати до друку (у видавництві «Знание») двотомник творів Шевченка. І. О. Белоусов охоче взявся за цю справу, додав ряд нових перекладів до тих, що вже були надруковані у попередньому виданні, і подав Горькому. 16 січня 1904 року Олексій Максимович надсилав листа І. О. Белоусову і просить його зайти для розмови з приводу перекладів поезій Кобзаря. Про що говорили Горький і Белоусов, можемо лише здогадуватися. Мова йшла безперечно про якість перекладів. Горький домагався якомога кращих перекладів. Турботи щодо цього були абсолютно слухні, адже якість попередніх перекладів була в більшості незадовільною. Досить порівняти «Заповіт» в перекладі І. Белоусова до розмови з Горьким і після неї, коли цей твір вийшов у «Кобзарі», виданому «Знанием».

У виданні Ключіна (1900)

Как умру — схороните
На Украине милой:
Пусть земля моя родная
Будет мне могилой.
Среди степи на кургане,
У Днепра седого —
Тут мне вырйте могилу.
С берега крутого,
Чтоб я видел степь родную —
Весь простор могучий;
Слышал, как Днепр клокочет,
Ударяясь в кручи.

У виданні «Знание» (1906)

Как умру — схороните
На Украине милой;
Пусть курган в степи широкой
Будет мне могилой.
Мне оттуда будут видны
Днепр, луга и кручи;
Будет слышно, как волками
Днепр ревет ревучий...
Схороните, соединитесь
В братстве вольном, новом,
И меня не забудьте
Вспомнить добрым словом.

Обидва переклади, а надто перший варіант, далекі від художньої досконалості. Революційне ество «Заповіту» в першому перекладі зовсім відсутнє, в другому — приглушене. Одначе другий варіант більше наближається до оригіналу. В цьому немала заслуга Горького.

«Кобзар» Т. Шевченка в перекладі російською мовою вийшов у видавництві «Знание» 1906 року. Олексій Максимович уважно стежив за відгуками в пресі на видання «Кобзаря», повідомляв про це упорядника і перекладача І. О. Белоусова. Відгуки були не дуже позитивні. Вказувалося, головним чином, на незадовільну якість перекладів. І. О. Белоусов у листі від 9 травня 1906 року

пояснював Горькому, чому переклади поезій Шевченка такі недосконалі: «Ви пишете, що відгуки про 1-й том «Кобзаря» несприятливі для мене. Дуже вже лайливих відгуків немає, але зазначаються неточності перекладів. Я, признатися, бачив і раніше ці неточності, але боявся виправляти досвідчених поетів-перекладачів... Перекладати народного поета і близького нам, росіянам, та ще такого самобутнього і могутнього, як Шевченко, дуже важко. Коли у російській поезії був живий «демократизм», тоді і перекладали Шевченка, а зараз, подивіться, ніхто й не береться, тільки за моїм наполегливим проханням дехто дещо перекладає»¹.

Не можна не визнати деякої слушності в поясненнях І. О. Белоусова. З одного боку — скажений цензурний тиск, з другого — певна пасивність тодішніх поетів, які не виявляли бажання йти на конфлікт з офіційними колами. І все ж вихід першого тому «Кобзаря» російською мовою у виданні «Знание» був помітною подією у літературному і загальнокультурному житті Росії того часу. Адже до нього увійшла «казематна» лірика українського поета, деякі позацензурні твори («І мертвим, і живим...», «Неофіти», «Молитва» та інші), хай і в «пом'якшеній», з огляду на цензуру, редакції.

У 1907 році І. О. Белоусов, за дорученням Горького, готував до друку другий том «Кобзаря». Зрозуміло, що Олексій Максимович надавав підготовці другого тому особливої уваги. Адже в другий том повинні були увійти політичні поеми Шевченка, найбільш ненависні царським урядовим колам.

І. О. Белоусов підготував другий том і надіслав Горькому, який у той час проживав на о. Капрі. У листі від 27 листопада 1907 року І. О. Белоусов запитував Горького, що зробити, щоб цензура не «зарізала» другий том «Кобзаря», і пропонував «згладити» окремі місця або вилучити деякі твори.

О. М. Горький не був настроений так песимістично, як І. О. Белоусов, і гадав, що коли цензура пропустила в 1907 році повний «Кобзар» українською мовою за редакцією Василя Доманицького, то слід сподіватися, що

¹ Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., Держлітвидав України, 1959, стор. 263.

не буде нездоланих перешкод і у випуску «Кобзаря» російською мовою. Непохитним лишався Горький щодо поліпшення перекладів. «Іване Олексійовичу, дорогий мій! — писав Горький у вересні 1907 року,— переклади вкрай погані, і якщо ми видамо Шевченка в такому вигляді, нас будуть бити за викривлення поета. Лаяти будуть і бити. Прийміть добру пораду: попрацюйте над цією книгою, може, Вам вдасться зробити справу краще. А так видавати — ні у Вас, ні — тим більше — у нас права немає. Не гнівайтесь. *О. Пешков*»¹.

Справедливість вимагає сказати, що І. О. Белоусов щиро прийняв до серця поради Олексія Максимовича, чимало попрацював над перекладами, хоч і після того лишилося ще багато недоробок.

Другий том «Кобзаря» у виданні «Знание», як відомо, так і не побачив світу. Марка видання «Знание», а особливо участь у ньому Горького, були осоружні для царської влади, для цензури. Більше того, вчений комітет Міністерства народної освіти наказав вилючити із бібліотек і перший том «Кобзаря». Комітетові не сподобалися не тільки поезії Тараса Шевченка, а й передмова І. О. Белоусова, в якій зазначалося, що слава автора «Кобзаря» «не вмере, не поляже», а вічно житиме як зразок відданого служіння народові. Особливо розгнівило «вчений комітет» уміщення в кінці вступного слова поезії Некрасова «На смерть Т. Шевченка», де схвилювано говорилося про українського поета — «русской земли человека замечательного»:

Все он изведал: тюрьму петербургскую,
Справки, допросы, жандармов любезности,
Все — и раздольную степь Оренбургскую,
И ее крепость... В нужде, в неизвестности
Там, оскорбляемый каждым невеждою,
Жил он солдатом — с солдатами жалкими,
Мог умереть он, конечно, под палками,
Может, и жил-то он этой надеждою.

Вірш Некрасова — це голос російської демократії, гнівний осуд царизму, що замордував Шевченка. З цим протестом-вироком Горький повністю солідаризувався; слід думати, що цей вірш Некрасова був внесений у текст передмови саме за порадою Горького.

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29, М., Гослитиздат, 1955, стор. 26—27.

Починаючи з першої зустрічі (1905), між Горьким і В. І. Леніним встановлюється найтісніший зв'язок. На Лондонському з'їзді РСДРП Максим Горький бере активну участь. Ставлення вождя робітничого класу до пролетарського письменника, за свідченням самого Горького, було ставленням «суворого вчителя і турботливого друга». В. І. Ленін зустрічався з Горьким у Москві 1905 року, приїздив до нього на острів Капрі, активно листувався, давав дружні поради, суворо, але доброзичливо критикував, захищав від наскоків недругів. Під впливом В. І. Леніна революційні погляди Горького поглиблювалися. Тільки учень великого вождя пролетаріату міг дати таке самовизначення: «Особисто ж Вам скажу,— писав Горький в листі до Венгерова у 1908 році,— що для мене революція стільки ж суворо-законне і благосне явище життя, як і судороги дитини в утробі матері, а російський революціонер — зі всіма недоліками — феномен, рівного якому красою духовною, силою любові до світу я не знаю»¹.

У капрійський період життя Горький в душі статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» пише ряд публіцистичних статей («Руйнування особи» та ін.), читає в капрійській школі курс лекцій з історії російської літератури і в цей курс включає лекцію про Т. Шевченка. Письменник проголошує, що рушійною силою революції є народ, що творцем матеріальних і духовних цінностей в суспільстві є пролетаріат і очолені ним трудящі маси. І це цілком закономірно й зрозуміло. Ще у першій половині ХІХ ст. визначилися ці риси. «Якщо протягом 1460 днів (1845—1849 рр.— *Автори*) мужик бунтує 172 рази, то виходить, що він бунтує кожен дев'ять днів по одному разу обов'язково,— тут уже мимоволі звернеш на нього увагу і без участі соціалізму, Жорж Санд та інших сторонніх тлумачень»²,— зазначав Горький. Такий факт, на його думку, жодний письменник, коли він справді митець, не може замовчати, а повинен відобразити як художник, повинен прислухатися до голосу народу-бунтаря, допомогти йому встати з колін і розправити рамена. Передова російська література ХІХ ст.,

¹ М. Горький. Материалы и исследования, т. 3. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1941, стор. 112.

² М. Горький. История русской литературы. М., Гослитиздат, 1939, стор. 178.

підкреслював Горький, пройнята могутніми визвольними змаганнями народу.

Конспект лекції Горького про Шевченка має виключно велике значення: в ньому підкреслюється висока суспільна роль творчості Тараса Шевченка; відзначається те нове, провідне, що несло Шевченкове слово. Разом з тим тут виявляються й громадсько-естетичні погляди самого Горького — Буревісника революції. Конспект лекції про Шевченка було опубліковано в «Известиях» від 6 березня 1939 року, а українською мовою в «Комуністі» від 26 січня 1939 року. Повністю праця М. Горького «История русской литературы», куди увійшов і конспект про Т. Г. Шевченка, була опублікована 1939 року. Прикро, що текст конспекту лекції про Шевченка так невдало скорочений у збірнику «Т. Г. Шевченко в критиці» (К., Держлітвидав України, 1953, стор. 113 — 114); ця публікація не дає вірного уявлення про думки Горького щодо Шевченка. Тому вважаємо за потрібне навести тут текст конспекту лекції Горького про Шевченка. Зазначивши, що в творах Тургенева, Григоровича, Толстого, Гоголя зображення народу не завжди досить об'єктивне і що лише Володимир Даль¹ спромігся більш-менш правдиво відтворити побут простолюду, що саме у Даля «можна було вчитися багато чому, але не вчилися», Горький переходить до характеристики творчості Шевченка. Він зазначає: «Не вчилися і в Тараса Шевченка — першого істинно демократичного, тобто народного поета Росії, першого, тому що найменування «народний поет» може бути прикладене до нього з більшим правом, ніж до нашого Кольцова.

Теми Кольцова — праця і любов; хіба тільки цим обмежене життя народу? І хіба тільки у полі трудиться він?..

Руський народ, як будівнича сила, створив три типи державного буття: демократичне князівство — Київську Русь, республіканські народоправства — Новгород, Псков, Вятку, самодержавну татарського типу деспотію — Москву.

Цей народ кілька разів підіймався проти Москви, домагаючись волі,— Разін, Булавін, Пугачов були, що не

¹ «Даль — демократ, він глибоко відчуває свій зв'язок з народом, але ще більше нього демократ Шевченко, поет, кріпосний мужик» (Прим. М. Горького).

кажіть, виразниками його тенденцій. Він, народ цей, без допомоги держави захопив і приєднав до Москви величезний Сибір руками Єрмака і понизової вольниці, що тікала від бояр. Він, в особі Дежнева, Крашенінникова, Хабарова і багатьох інших землепроходців, відкрив нові місця, протоки — своїми силами і на свій страх. Він же додумався на 53 роки раніше від Дениса Папіна ¹ винайти парову водопідйомну машину, збудовану на Уралі у 1637 році.

Цей народ звершив багато справ, у нього є велика історія — перерахувати його працю у нас нема часу, але нам потрібно було про все це згадати для того, щоб сказати: народний поет Кольцов не торкався минулого свого народу, він не знав його історії і не відчував його внутрішнього, духовного життя. Шевченко — все знав або принаймні все відчував: він, поглянувши на життя народу оком поета і провидця, вигукнув:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

Тарас Шевченко — кріпосний мужик поміщика Енгельгардта; до 9 років він жив, так би мовити, на вихованні й утриманні в самої природи. З одинадцяти, навчившись грамоти у дячка, він служить у попа за погонича волів, потім — працює з малярами, пасе вівці, потім служить в Енгельгардта кухарчуком і козачком.

Енгельгардт віддає його в учні художникові в Пітер; літератор Гребінка, помітивши у хлопця талант, влаштував його в Академію. Намагалися викупити Шевченка з рабства, але невдало, хоч клопотали про це видатні художники того часу: Брюллов, Венеціанов і знатна особа — Жуковський. Брюллов, що їздив у Звенигород до поміщика, сказав про Енгельгардта: «Це найбільша свиня, яку я бачив досі» ².

Шевченко впав у відчай і ледве не покінчив самогубством. Нарешті... — у мене немає «Кобзаря» і ми не можемо почитати задушевних віршів цього поета, у якого, на жаль, мало вчилися наші поети, як треба сприймати

¹ Треба: Дені Папена.

² М. Горький цитує слова Брюллового неточно. Треба: «Це найбільша свиня в торжківських туфлях».

і відчувати народне життя, як широко потрібно брати його.

Діяльність Шевченка-живописця також заслуговує згадки, адже він був учителем видатного і першого російського жанриста Федотова, який поклав основу школі російських художників-реалістів.

Ця людина жила в один час з Тургенєвим, Толстим, Некрасовим, Писемським, Григоровичем — з усіма стовпами російської літератури, і всі вони нічого не могли вдіяти, щоб полегшити його тяжку долю,— але це пояснюється їх безсиллям і гнітом, що лежав на них.

А чому він, Шевченко, лишився не визнаний ними, чому його не читали і не оцінили,— цього я не вмію пояснити.

Тим часом він заслуговує високої оцінки саме як перший і воістину народний поет, що не викривляв суб'єктивними доповненнями народних дум і почуттів.

У його наріканнях на особисту долю — чується скарга усієї Малоросії, в його спогадах про козацьку волю — ви відчуваєте спогади всього народу.

Він не казав, як Некрасов, якого також часто називають народним поетом:

Пожелаем тому доброї ночі,
Кто все терпит во имя Христа,
Чьи не плачут суровые очи,
Чьи не ропщут немые уста,
Чьи работают грубые руки,
Предоставив почитительно нам
Погружаться в искусства, в науки,
Предаваться мечтам и страстям...¹

Звичайно, це — іронічне побажання. Але гірка його іронія викликана у Некрасова усвідомленням віддаленості своєї від народу, відчуттям самотності — почуттями, яких не знав Шевченко, духовно близький своїй рідній Малоросії...»²

На цьому обривається конспект лекції, написаний десь у 1908—1909 роках.

¹ З поезії Некрасова «Ночь».

² М. Горький. История русской литературы. М., Гослитиздат, 1939, стор. 188—189.

У названому курсі лекцій є ще уривок, що становить немовби вступну частину до всієї книжки — своєрідна характеристика 40-х роках XIX ст. В ній також говориться про Тараса Шевченка. Щоб мати повне уявлення про погляди Горького, його ставлення до українського народного поета, наведемо і цей уривок.

«...Настав 1848 рік,— пише М. Горький.— Росія, виконуючи роль «жандарма Європи», пішла в Австрію душили демократів; наше вельможне дворянство злякалося, перелякало й царя; Микола I наказав звернути особливу увагу на «домашні справи» — звернули, і в особі петрашевців знайшли у себе вдома комуністів, соціалістів, демократів, взагалі — страшних людей.

25 років минуло з того часу, як Микола повісив Рилєєва, заслав на каторгу Одоєвського і Бестужева. За ці роки він віддав у солдати Шевченка, Полежаєва, загнав на Кавказ Лермонтова, довів до божевілля архітектора Вітберга, змусив утекти з Росії Герцена, Бакуніна, Печеріна, Долгорукова, згубив десятки цінних і талановитих людей. У 1848 році він заслав у Вятку Щедріна, посадив у фортецю Юрія Самаріна, засудив до страти, помилувавши, відправив на каторгу Достоевського. Цей цар був якимсь ненаситним пожирателем літераторів. Він винищив і скалічив, либонь, не менше, ніж Іван Грозний — бояр»¹.

Наведені висловлювання Горького про Шевченка і про його добу мають величезне пізнавальне і методологічне значення. Тут не лише основні віхи життя й творчості Кобзаря, не лише характеристика подвижницького труда великого сина українського народу. Горький ставить ряд важливих проблем загальнолітературознавчих і шевченкознавчих.

Передусім, як треба розуміти тезу: Шевченко — народний поет. До появи праці М. Добролюбова визначення «народний поет» трактували в розумінні «мужицький поет». Добролюбов заперечив таку вузьку трактовку, заявивши, що Шевченко — «поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе... Все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя. Він

¹ М. Горький. История русской литературы. М., Гослитиздат, 1939, стор. 197.

вийшов з народу, жив з народом, і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний»¹. Виразно сказав про це і М. Костомаров: «Шевченко як поет — це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість... Шевченко говорить так, як народ ще й не говорив, але як він готовий був уже заговорити»².

М. Горький характеризує Шевченка, як першого воістину народного поета, що «не викривляв суб'єктивними доповненнями народних дум та почуттів». Більше того, Шевченко підносив найважливіше у цих «думах і почуттях», конденсував їх.

Микола Добролюбов, Микола Костомаров і Максим Горький, говорячи про народність Шевченка, в той чи інший спосіб (але кожний по-своєму) зіставляють Шевченка з Кольцовим. М. Добролюбов вважав, що Шевченка було б невірно ставити поряд з Кольцовим, оскільки «складом своїх думок і навіть своїми прагненнями він (Кольцов) іноді віддаляється від народу». М. Костомаров, високо оцінюючи творчість Кольцова, все ж гадав, що Кольцов відображає життя народу досить однобічно, запозичаючи у народу образи, мову. Шевченкові ж не треба було «запозичати», «переймати» у народу, бо «він був сам народ».

Горький підкреслює, що тематика поезій Кольцова була обмеженою в порівнянні з темами і проблемами творчості Шевченка. Однак Горький не лишає Кольцова звання «народного поета». Про це свідчить план лекції Горького в капрійській школі, де занотовано: «Кольцов як народний поет»³.

Отже, ні Добролюбов, ні Костомаров, ні Горький не применшують прогресивного значення музи Кольцова як поета народного, але не ставлять і не можуть ставити знака рівняння між цими двома поетами.

Горький, говорячи про народність Шевченка, особливо наголошує на активному, дійовому началі його творчості, на тому, що спрямувало його по шляху революцій-

¹ М. О. Добролюбов. Літературно-критичні статті. К., Держлітвидав України, 1956, стор. 579.

² Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К., 1928, стор. 90.

³ М. Горький. История русской литературы. М., Гослитиздат, 1939, стор. 7.

ного демократизму. Тут Горький розвивав тезу Герцена, який писав, що Шевченко має більше значення, ніж Кольцов, оскільки український народний поет був і політичним діячем, борцем за свободу.

Олексій Максимович не погрішив проти правди, коли наголошував, що Шевченко має більше право називатися народним поетом, ніж Олексій Кольцов. Революційне ество творчості Шевченка поглиблює саму сутність народності цієї творчості. Це — нове поняття народності, нова концепція народності. В цьому плані Горький зіставляє творчість Шевченка і Некрасова. Не заперечуючи великого значення поезій Некрасова, Олексій Максимович особливо підносить Шевченка. Відомо, що мистецтво для Шевченка і Некрасова було могутнім знаряддям служіння народові. З цього погляду вони обидва продовжували кращі традиції поетів-декабристів, поезію великого Пушкіна. Як Шевченко, так і Некрасов належали до табору революційних демократів, які мужньо й самовіддано ставили свою творчість на службу народно-визвольним змаганням. Обидва поети дуже дорогі трудящим, народові. Горький, судячи з його висловлювань, безмежно любив і Некрасова, і Шевченка. Він не протиставив творчість одного іншому, а тільки зіставляв в аспекті, хто з них має право більше іменуватися народним поетом: автор «Кому на Русі жити добре» чи автор поеми «Сон» («У всякого своя доля...»).

Великий учитель передових письменницьких загонів, Горький справедливо вважав, що невмирущим є той поет, чиї пісні — трепет серця народу, поет, який закликає народ на боротьбу за правду і справедливість. Такою безсмертною піснею, на його думку, була муза вільнолюбного Пушкіна, революційного Некрасова і ще більше — Шевченка, непохитного трибуна революції.

У такого поета, як Шевченко, за словами М. Горького, треба вчитися письменникам. Вчитися умінню охопити своїм поглядом найширші суспільні явища в їх розвиткові, вчитися умінню глибоко ненавидіти всяке зло і діяльно любити народ. Тим часом, констатує Горький, навіть демократичні письменники мало вчилися у Шевченка. Йдеться не тільки про поетичну майстерність, а передусім про глибину розкриття життя.

Особливої уваги заслуговує твердження Горького про те, що Шевченко тому воістину народний поет, що він

відображав правду життя з революційних позицій і саме тому «не викривляв суб'єктивними доповненнями народних дум і почуттів». Це була нова концепція реалізму. На думку Горького, Шевченко один із перших у Росії поставив питання про органічний зв'язок передової естетики і революції. Естетика стає невід'ємною частиною революційно-демократичної ідеології. Правда стає визначальним мірилом якості художніх творів.

Незрівнянний знавець російської і світової літератури, Максим Горький приходить до висновку, що творчість Шевченка наскрізь новаторська, вона ґрунтується на нових, революційних засадах і служить інтересам революційного перетворення суспільства.

Виняткового значення набуває теза Горького про те, що Шевченко «поглянув на життя народу оком поета і провидця»¹. Це надзвичайно важливе твердження: геніальний поет-революціонер, на думку Горького, є провидцем; він бачить будучину свого народу, він кличе утверджувати цю будучину. Більше того, Шевченко оцінює минуле й сучасне народу з позицій прийдешнього. Цим зумовлена висота Шевченкових естетичних критеріїв, їх велика правда, перетворююче єство.

Дар «прозрівання» Горький вважав найістотнішою ознакою великих митців — «...художників виняткової духовної сили, зосередженості і майже чудесного духовного зору; вони володіють здатністю бачити нікому невидиме, розуміти ніким не збагнене, відкривати у звичайному — незвичайне».

Не відриваючи Шевченка від національного, українського ґрунту, Горький наголошує на тому, що творчість Кобзаря мала і матиме значний вплив на розвиток російської літератури, літератури всіх народів Росії. Даючи відсіч естетствующим критикам того часу, які любили просторікувати про «одноманітність форм і мотивів Шевченкової поезії», Горький підкреслює, що Шевченко передусім великий поет, художник слова. Він охопив всі явища сучасного йому життя, його поезії — могутній чинник виховання мас, і що саме це так потрібне нині прогресивній російській і українській літературі. Мужичий демократизм Шевченка незрівняно вищий есте-

¹ М. Горький. История русской литературы. М., Гослитиздат, 1939, стор. 188.

тично, аніж аристократичні смаки прихильників «чистого мистецтва».

В оцінках Горьким творчості Шевченка раз у раз відчувається полемічний відтінок, спрямований проти модерністських і декадентських настанов буржуазного мистецтва. І це зрозуміло: в той період, тобто після поразки революції 1905 року, чимало літераторів перейнялися настроєм зневіри, виявили цілковиту розгубленість перед натиском реакції. У зв'язку з цим коментарі Горького до творчості Шевченка звучали особливо актуально і злободенно.

Слухачі капрійської школи — краші представники робітничого класу Росії — повинні знати, на думку Горького, видатних класиків російської літератури, а також першого воістину народного поета України — Тараса Шевченка, брати цю творчість на озброєння у пропагандистських, революційних цілях.

«Героїчна справа, — писав М. Горький, — вимагає героїчного слова»¹. Шевченко знайшов, утвердив таке слово. Художня досконалість творів Шевченка була результатом глибини змісту, проникливості мислі, сили правди, краси духу. Творчість його переконувала, що справжній реалізм вимагає свідомого і відвертого служіння народові не тільки тому, що це моральний обов'язок художника перед суспільством, а й тому, що саме з передових позицій суспільної боротьби відкриваються найширші обрії, глибока і всебічна правда життя. Такий висновок можна зробити, аналізуючи конспект лекцій Горького, читаних на Капрі.

В. І. Ленін двічі відвідав Горького у капрійський період його життя. Одна із зустрічей відбулася саме тоді, як Олексій Максимович був зайнятий підготовкою до видання другого тому «Кобзаря» Шевченка, коли читав курс лекцій з історії російської літератури, зокрема готував лекцію про Шевченка. Безперечно, між Олексієм Максимовичем і Володимиром Іллічем точилися розмови і про творчість Шевченка. За спогадами автора «По слідах минувшини» (М., 1940), депутата-більшовика

¹ М. Горький О літературе. М., «Советский писатель», 1955, стор. 598.

в IV думі Федора Микитовича Самойлова, учня і послідовника Ілліча, Горький читав В. І. Ленінові поезії Некрасова і Шевченка. Зокрема, читав «І день іде, і ніч іде...», а також політичну сатиру «Кавказ». В розмові з І. Романченком Ф. Самойлов додав, що поема «Кавказ» особливо сподобалася Володимирі Іллічу, і він просив блискучого майстра художнього слова прочитати ще раз уривок «про каплиці і ікони». Горький охоче виконав прохання В. І. Леніна і вдруге прочитав ще з більшим натхненням такі рядки:

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і міри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожеару вкрадений покров!

В. І. Ленін, як відомо, знав і любив поезії Кобзаря, а М. Горький своїм мистецьким читанням ще більше зміцнював цю любов.

За свідченням академіка А. Кримського — близького знайомого Горького, — Олексій Максимович багато розповідав Іллічу про Україну, про багатство української народної поезії, про видатних українських письменників¹.

Горький не тільки досконало знав історію української літератури, а й читав твори українських письменників в оригіналі, добре володів українською мовою. Про це є ряд свідчень, зокрема, спогади російського поета Д. Семеновського, який відвідав пролетарського письменника 1915 року на дачі в селі Нейвола під Петроградом і мав з ним тривалу розмову. Говорили, зокрема, про поему Шевченка «Гайдамаки», яку Д. Семеновський прочитав у журналі «Современник». Олексій Максимович зауважив, що твори Шевченка треба читати в оригіналі, а не в перекладі. І при цьому сказав, що він досконало знає українську мову, твори Шевченка, Франка, Коцюбинського читає в оригіналі. Взагалі Горький дотримувався того погляду, що художні твори, особливо поезії великих майстрів художнього слова,

¹ Див. спогади А. Кримського, вміщені у цьому збірнику.

слід читати в оригіналі. Ця думка висловлена і в статті «Про російську інтелігенцію і національні питання».

У дожовтневий час висловлювання Горького про Шевченка звучали особливо вагомо; вони являли собою нову, революційну, марксистську концепцію творчості великого українського поета. Горький спромігся наголосити і піднести революційну, інтернаціональну сторону Шевченкового «Кобзаря», утвердити не тільки українське, а й всеросійське, світове значення Шевченка. Горьківські оцінки народності Шевченка, що випливають з глибокого розуміння історичного і літературного процесу, були на той час найбільш ґрунтовними і вірними. Творчість Шевченка для Горького становила одне з найсвоєрідніших і найзначущіших явищ світової літератури, естетичної мислі. В пошуках відповіді на пекучі питання сучасного культурного життя і літературного розвитку, вважав Горький, ми не тільки можемо, а й повинні звертатися до високого авторитету Шевченка, до його творчих настанов. Його традиції — це величезна школа, могутній потенціал якої далеко ще не вичерпаній. Шевченківські традиції мають чимале значення, коли мова йде про сучасне нашої культури, про перспективи її розвитку. Сучасники Горького розповідають, що при одній тільки згадці імені Шевченка автор повісті «Мати» запалювався великою любов'ю до українського Кобзаря і з натхненням говорив про свою високу повагу до першого воістину народного поета.

Цікавий і такий факт. Наприкінці березня — на початку квітня 1911 року В. І. Ленін і О. М. Горький були в Парижі. Там же жив у той час і А. В. Луначарський. 30 березня 1911 року на вечорі, присвяченому 50-м роковинам смерті Тараса Шевченка, виступив Луначарський і проголосив відому блискучу доповідь «Т. Г. Шевченко — великий народний поет». На вечорі були присутні росіяни, українці, французи, серби, болгари, грузини. Закінчився вечір великим концертом, в якому виконувалися переважно твори Шевченка. Це була справжня демонстрація сили й інтернаціонального звучання поезії великого Кобзаря. Вірогідно, що одним з найактивніших організаторів вечора (а можливо, і консультантів А. В. Луначарського) був Горький. Участь Горького сприяла тому, що резонанс цього Шевченківського вечора у Парижі став міжнародним.

Академік А. Кримський під час зустрічі з Горьким в редакції журналу «Украинская жизнь» у Москві почув від Олексія Максимовича захоплений відгук про автора «Я не нездужаю нівроку...»: «От яка можуть, от який велетень думки! Це справжній грізний викривач поневолювачів, натхненний співець великого горя народного. В кожному рядку «Кобзаря» — пристрасний клич до волі, полум'яна любов до неї. Увесь свій геніальний поетичний талант він віддав народові. Тільки великий народ міг дати світові поета з таким золотим серцем...»¹

Не можна не відзначити того факту, що Горький віддавна взяв свого роду шефство над бібліотекою рідного міста і систематично надсилав туди різні книжки. У 1910 році він надіслав до Нижегородської публічної бібліотеки «Кобзаря» 1906 року видання (за редакцією І. О. Белоусова). Цей подарунок цікавий тим, що в «Кобзарі» є примітки, зроблені рукою Олексія Максимовича. Публікатор цього факту, Д. Балика схильний думати, що вказані примітки відносяться до капрійського періоду життя Горького. Нині цей подарунок зберігається в Архіві М. Горького в Москві².

Ставлення Горького до Шевченка не можна розглядати ізольовано від ставлення великого пролетарського письменника до української передової літератури в цілому. В листі до І. Ф. Єрофеева Горький писав: «Вірші Шевченка взагалі дуже мені подобалися, та й взагалі я палав якоюсь винятковою пристрасстю до літератури України. Дуже хотілося видати Гулака-Артемовського, Основ'яненка, Котляревського — особливо!»³ Відомо, з якою повагою й любов'ю ставився Горький до Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Василя Стефаника й багатьох інших українських письменників дожовтневого періоду.

У статтях «Здалека» (1911), «Про сучасність» (1912) Максим Горький з повагою говорив про українську літературу, яка «з кожним роком... цвіте і зріє все яскравіше», відзначав її життєствердуюче ество, оптимізм,

¹ Див. спогади А. Кримського «Вірний друг українського народу», вміщені в цьому збірнику.

² Див.: Труды Горьковской библиотеки. Горький, 1948, вып. I, стор. 6.

³ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 30. М., Гослитиздат, 1955, стор. 295.

визвольні традиції¹. Вказуючи на українську літературу, Горький докоряв письменникам, схильним до декадентщини: «Література українців розвивається в умовах більш крутих, під тиском значно тяжчим, ніж наша. Чому ж у ній нема оцих нудних тверджень про нікчемність буття, про марність роботи соціальної, проповіді індивідуалізму?..»²

Дослідники багато писали про благодіючий вплив на передову українську літературу Максима Горького, про його непослабну дружню увагу до її творчого зростання. Українська література в її кращих зразках була повсякчас у центрі уваги Горького. «Слід відзначити,— писав К. Зелінський,— що винятковий інтерес Максима Горького до української літератури викликався тим, що саме в ній він знаходив найбільше мотивів, співзвучних його власним творчим шуканням. Не тільки українські письменники черпали у Горького, а й Горький знаходив споріднені творчі стимули у творах українських письменників»³. Ці «споріднені творчі стимули» Горький знаходив насамперед, безперечно, в поезії Шевченка. Він неодноразово підкреслював, що Шевченко утвердив ідейно-художні основи української літератури такої повноти й сили, що вони стали справді найяскравішими рисами духовного обличчя народу і разом з тим визначили місце українських національних духовних скарбів у світовій культурі.

«Кожна духовно здорова людина,— писав Горький,— становить начеб туго згорнену хартію, списану враженнями історичного буття її племені, її предків. В щасливих умовах ця хартія, розгортаючись, збагачує нас такими радісними явищами, як Шевченко, Пушкін, Міцкевич,— людьми, що втілюють дух народу з найбільшою красою, силою і повнотою»⁴. Отже, за Горьким, Шевченко великий поет передусім тому, що він з притаманною йому пристрасцю, повнотою та глибиною висловив

¹ Максим Горький. Издалека. Несобранные литературно-критические статьи. М., Гослитиздат, 1941, стор. 410.

² Максим Горький. Литературно-критические статьи. М., Гослитиздат, 1937, стор. 126.

³ К. Зелінський. Литературы народов СССР. М., Гослитиздат, 1957, стор. 183.

⁴ М. Горький. О русской интеллигенции и национальных вопросах. «Украинская жизнь», 1912, № 9, стор. 14.

найзаповітніші думи, почуття й прагнення свого народу. Шевченко, як і Пушкін та Міцкевич — за визначенням М. Горького,— це радісне явище. Наявність у людства таких художніх геніїв, сама можливість таких явищ є найпереконливішим доказом того, що людство гідне світлого майбутнього і що воно неодмінно прийде. За це майбутнє треба боротися,— воно здобувається у боротьбі, воно твориться людьми, свідомими своєї мети. Такі генії людства, як Шевченко, конденсують у собі могутні сили народу, прискорюють історичний розвиток, наближають майбутнє.

Комуністична партія, Великий Жовтень відкрили найширші можливості всім народам Радянського Союзу, народам усього світу пізнати глибину і красу Шевченкової творчості. Український Кобзар прийшов до нас, «як живий з живими говорячи». Творчість його влилася в нашу соціалістичну дійсність, як могутня ріка вливається в океан.

Соціалістичний Жовтень нечувано розширив наші духовні запити й цим надзвичайно посилив прагнення якнайглибше опанувати джерела світової культури. «Духовна культура,— писав М. Горький на світанку революції,— це повага до великих трудів минулих поколінь, почуття міцного зв'язку зі всім, що є кращого у минулого, глибоке розуміння того, що у минулому дано все те, чим пишається сучасне, і це служить міцною основою прекрасного майбутнього»¹. Невситима спрага до опанування культурними багатствами стає характерною ознакою нашої епохи. Серед вічно живих і діючих джерел культурного піднесення одним з найжиттєдайніших є Шевченко, його безсмертна поезія. До цього джерела жадібно припадають навіть ті народності СРСР, які тільки Жовтневою революцією були підняті з віковічної темряви.

Максим Горький вже в перші дні Радянської влади планує широке видання класиків світової літератури, видання творів радянських письменників. В центрі його уваги — видання поезії Шевченка. Він розшукує свого давнього знайомого І. О. Белоусова, щоб в нових умо-

¹ М. Горький. Революция и культура. П., 1918, стор. 6.

вах взятися за повне, вільне від царської цензури видання «Кобзаря». Погіршення стану здоров'я не дало змоги М. Горькому здійснити свої задуми. Однак він ніколи не забував про найширшу пропаганду ідей великого сина українського народу, про увічнення пам'яті Тараса Шевченка.

У березні 1917 року, зараз же після повалення царизму, Горький готується до виступу на мітингу в честь поховання жертв революції в Петрограді, складає конспект промови, в якій пристрасно звучить заклик вшановувати тих, хто віддав своє життя, хист, талант за щастя народних мас, вшановувати тих, хто своєю діяльністю готував шлях до нового щасливого життя. «Згадаймо,— пише Горький,— про Радіщева і декабристів, про Шевченка і петрашевців, про Герцена і героїв «Землі і волі», про Чернишевського і народовольців, про Ульянова і його товаришів 87 року»¹.

Ім'я Тараса Шевченка Олексій Максимович ставить поруч з іменами кращих борців за вільний, новий світ — без царів і панів. Це не переможені, а переможці!—наголошує М. Горький.

К. П. Пешкова у своїх спогадах писала про зустріч Максима Горького з В. І. Леніним у 1920 році. Розмова йшла, зазначає К. П. Пешкова, про літературу, і М. Горький, зокрема, «вказував на видатних письменників України»². Немає сумніву, що в центрі розмови була тут літературно-громадська діяльність Тараса Шевченка, виховне, революціонізує значення його поезії, видання творів великого Кобзаря.

У період громадянської війни Олексій Максимович подбав про те, щоб живописні твори художника Тараса Шевченка стали власністю народу. Він у 1919 році придбав малюнки і ескізи Т. Шевченка у М. І. Бенкендорф-Закревської і передав їх у Пушкінський дім у Ленінграді для збереження. А в березні 1930 року Олексій Максимович висловив побажання, щоб ці придбання були передані картинній галереї у Харкові. Зараз ці малюнки знаходяться в музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

1928 року М. Горький повертається з лікування до Радянського Союзу. Широкі кола громадськості захоп-

¹ «Нева», 1959, № 6, стор. 176.

² В. І. Ленин и А. М. Горький. Письма, воспоминания, документы, М., 1958, стор. 328.

лено зустрічають великого письменника. Він подорожує по країні, відвідує Дніпробуд і перші його привітання — це звернення до народу-переможця, до Дніпра, привітання словами Тараса Шевченка: «Реве та стогне Дніпр широкий».

Перебуваючи на Дніпрельстані, Горький запитує молодих робітників і присутніх школярів, чи знають вони твори Шевченка, чи люблять його вірші. Олексій Максимович був дуже задоволений, коли довідався, що Шевченка знають і люблять робітники, молодь, школярі. Великий пролетарський письменник радів, довідавшись, що на Україні у багатьох містах і селах споруджуються пам'ятники Шевченкові, причому споруджує їх сам народ, з власної ініціативи.

У розмові з О. Є. Корнійчуком М. Горький говорив: «Вам, українцям, є чим пишатися в своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славному традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — це ж не тільки поети величезного таланту і невичерпної енергії, — вони люди з великим людським серцем і розумом, з героїчною силою духу. У них є чого повчитися не тільки українцям»¹.

М. Горький наголошує на високій людяності Шевченка, на його войовничому гуманізмі. Велика Жовтнева революція якнайглибше розкрила саме цю сторону творчості Шевченка. Невмирущість Шевченкової спадщини пояснюється тим, що це світла школа людського духу. З покоління в покоління вона вчить, що служіння загальному благу повинно стати потребою душі, чинником особистого щастя, що високі почуття прекрасного еднають людей, народи, звеличують їх, що життя людське вимірюється тим, що зробила людина для утвердження прекрасного й радісного на землі.

Максим Горький у статті «Пролетарський гуманізм» говорить про високу людяність Жовтневої революції і зазначає, що саме з приходом Жовтня «вперше за всю історію людства організується, як творча сила, справжнє людинолюбство»². Прагнення людей до світлого, доброго, прекрасного складає, власне, смисл того докорін-

¹ Див. спогади О. Корнійчука «Зустрічі», вміщені у цьому збірнику.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 27. М., Гослитиздат, 1953, стор. 235.

ного перетворення життя на землі, яке сталося внаслідок Великого Жовтня 1917 року. Світле людинолюбство Шевченка золотими проміннями єднає його з найвеличнішою у світі Революцією, з усіма народами, осяяними її світлом. Завдяки грандіозним культурно-політичним зрушенням, що відбуваються в світі, народи, на думку Горького, глибше й глибше розумітимуть близькість Шевченка для всього людства. «Соціалізм,— писав М. Горький,— наблизив до нас наше краще минуле, і це минуле стало частиною нашої душі». Люди, народи йдуть до Шевченка, щоб зрозуміти, що таке краса подвигу, радість боротьби, що таке чесність і самовідданість, щоб переконатися в життєдайній силі правди, щоб бачити, як любов і повага роблять людину Людиною.

Соціалістичний Жовтень, партія великого Леніна дають нове життя славним нашим попередникам. Ці попередники стають нашими сучасниками. І це так, інакше бути не може. Для героїчного — немає минулого часу!

У 1935 році М. Горький висловив своє останнє слово про Тараса Шевченка. В телеграмі-привітанні українському народові в день відкриття у Харкові пам'ятника Т. Г. Шевченкові Олексій Максимович писав: «Сердечно вітаю народ України в день, коли він достойно увічне у пам'яті дітей і онуків своїх чудовий образ істинно народного поета-демократа, замученого царизмом»¹.

Через усе своє життя Олексій Максимович Горький проніс велику любов і незмірну повагу до генія українського народу — Тараса Шевченка. Це була й висока повага до українського Народу, віра в його невичерпні творчі сили і можливості. «Народ не смертний,— писав М. Горький про Джованні Пасколі,— і не смертний Поет, чий пісні — трепет серця його Народу»². Сказане цілком стосується і Тараса Шевченка.

Силою свого художнього генія Шевченко прославив Україну на увесь світ. І саме через Україну він став велетнем, якого нині славить світ.

Високі роздуми Максима Горького про велич духу народу, про його світочів, про геніального Кобзаря України є для нас невичерпним джерелом творчого нахнення, духовного збагачення і світлої радості.

¹ «Правда», 1935, 24 березня.

² М. Горький й. Об искусстве. М., 1940, стор. 149.

ІВАН ФРАНКО І МАКСИМ ГОРЬКИЙ

М. Горький почав друкуватися 1892 року. Незабаром твори його з'явилися окремими збірками («Очерки и рассказы», I—II, 1898) і відразу здобули визнання прогресивної громадськості. Широко відомі вони були й на Україні. Навіть на західноукраїнських землях, які входили тоді до складу іншої держави (Австро-Угорщини), твори М. Горького стали досить відомі вже наприкінці 90-х років. Заслуга в популяризації творчості великого російського письменника в Галичині належить передовим діячам української культури, передусім Іванові Франкові.

1898 року у Львові почав виходити журнал «Літературно-науковий вісник», до складу редакції якого увійшли І. Франко і Володимир Гнатюк, його учень і послідовник. Уже в кінці першого року видання в журналі з'являється оцінка творів М. Горького. Йдеться про бібліографічний огляд «Із чужих літератур», в якому розглядалася, зокрема, й двотомна збірка «Очерки и рассказы»¹. Оцінка автора огляду була в основному позитивна, але суперечлива — М. Грушевський з ліберально-буржуазних позицій полемізував з думкою критика журналу «Мир божий», який вважав твори М. Горького «найліпшими артистичними утворами останніх літ»².

Ясна річ, що збірка оповідань великого російського

¹ Див.: «Літературно-науковий вісник» (далі — ЛНВ), 1898, т. IV, кн. 12, стор. 147—149.

² Малась на увазі рецензія Б. А. (А. І. Богдановича) на видання: М. Горький. Очерки и рассказы, тт. I—II — у прогресивному петербурзькому журналі «Мир божий» (1898, № 7, стор. 1—13).

письменника не могла не привернути уваги І. Франка передусім тому, що теми цих творів були близькими йому самому. У кінці 1900 року на сторінках журналу «Літературно-науковий вісник» з'являється перший переклад з М. Горького на Україні, здійснений В. Гнатюком, раннього оповідання «Челкаш», написаного в 1895 році¹. Переклад цей не дуже досконалий. Можливо, труднощі перекладу відчував і сам В. Гнатюк, бо саме тоді (6.X 1900 р.) про це писав до М. Коцюбинського. Сповіщаючи про намір містити в журналі переклади творів російських письменників, зокрема М. Горького, В. Гнатюк додавав: «До того треба, одначе, нам таких перекладників, аби знали добре нашу мову, бо ми часом як дістанемо до Вісника переклад, то хоч сідай та плач над ним»².

Ще через кілька місяців на сторінках журналу з'являється переклад одного з найвизначніших революційних творів М. Горького «Пісня про Буревісника»³. Не можна не звернути уваги на оперативність, з якою здійснено цей переклад. В оригіналі «Пісня о Буревестнике» з'явилася в четвертому числі за той же 1901 рік у петербурзькому прогресивному журналі «Жизнь», в якому друкувалися й деякі статті В. І. Леніна. Як бачимо, через три місяці опубліковано й перший український переклад революційного твору М. Горького. В 1903 і 1904 роках з'являються нові переклади цього твору в галицькій та буковинській пресі.

Загалом слід сказати, що відтепер переклади з Горького все частіше друкуються в українській пресі. Відомі переклади «Пісні про Сокола» Я. Весоловського («Буковина», 1900), оповідань «Дід Архип і Льонька», «Хан і його син» С. Гуменюка (львівська «Народна часопись», 1901), фантазії «Весняні мелодії» В. Симовича («Буковина», 1902). На сторінках «Буковини» 1902 року надруковано перший переклад драматичного твору М. Горького «Міщани» (1901). Переклала Маруся Полтавка (псевдонім української поетеси із східної України Марії Виноградової). Наступного року цей переклад Українське студентське товариство «Січ» видало в Чернівцях окремою книжкою з переднім словом «Максим

¹ ЛНВ, 1900, т. II, кн. 8, стор. 212—247.

² Музей М. Коцюбинського в Чернівці. Збірник 2. М. Коцюбинський і Західна Україна. Чернівці, 1940, стор. 109.

³ ЛНВ, 1901, т. XV, кн. 7, стор. 117—118, переклав Р-ко.

Горький» (стор. I—XVIII). В її ж перекладі на сторінках «Літературно-наукового вісника» вміщено оповідання М. Горького «Макар Чудра»¹.

Про дотичність І. Франка до перекладів, уміщуваних на сторінках «Літературно-наукового вісника», свідчить лист літератора Михайла Лозинського з Цюріха (Швейцарія) від 28.X 1902 року. Він писав: «Високоповажний панс докторе!.. Рівночасно з отсим листом до Вас, посилаю в редакцію «Літературно-наукового вісника» рукопис перекладу поеми Максима Горького «Двадцять шість і одна». Вас просив би надрукувати сей переклад... А коли б «Двадцять шість і одну» Ви не могли надрукувати, то прошу передати в редакцію «Діла»². За сприянням І. Франка переклад надруковано в журналі³.

1903 року окремим виданням у серії «Літературно-наукова бібліотека», ініціатором якої був І. Франко, видано переклад п'єси М. Горького «На дні життя»⁴.

До цієї п'єси І. Франко виявив особливий інтерес і порадив В. Щуратові перекласти її на польську мову: «Я, — згадував В. Щурат, — переклав «На дні» і написав до перекладу передмову. Підписався лише як перекладач, хоч передмова до перекладу, виданого в 1903 році у Бродах, також належала мені. Франко читав мою передмову і казав мені, що йому особисто імponує у Горькому те, що він натрапив з мотлоху вибитись на верх, з низин піднятись власними силами до найвищих вершин культури і творчості»⁵.

Не без сприяння І. Франка вийшла у світ збірка оповідань М. Горького в українських перекладах⁶. Книжка

¹ ЛНВ, 1902, т. XVII, кн. 1, стор. 63—73. Ще раніше цього переклад надруковано в «Буковині» 1900—1901 (перекладач В. Ш...л).

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1620, стор. 413—415.

³ ЛНВ, 1903, т. XXIII, кн. 8, стор. 145—157.

⁴ На дні життя. Сцени. Чотири акти. З російського переклав В. Темницький. Львів, 1903 (Літературно-наукова бібліотека, №№ 58—59).

⁵ М. Пархоменко. Горький і Західна Україна. Львів, видво «Вільна Україна», 1946, стор. 52—53. Див. також: М. Пархоменко. Иван Франко и русская литература. М., ГИХЛ, 1954, стор. 236.

⁶ «Мальва» і інші оповідання». В перекладах В. Гнатюка, С. Гуменюка та М. Лозинського. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. Львів, 1904. Передмова до збірки належить С. Гуменюкові (стор. 3—9).

М. Горький на могилі Т. Шевченка. З ліногравюри.

Свобода Горькому, борцу за волю,
любцу свободного слова!

Да здравствуют все смело идущие на бой
за пролетарское дело, за политическую
свободу!

Слава героям-муженикам, павшим в борьбу
с царизмом — этим проклятым врагом русского
народа!

ВЪЗНЯЯ СЛАВА!

Долой царское правительство, давящее мысль,
гнетущее и разоряющее русский народ!

Долой царское правительство, проливающее
море крови рабочих и изувёрской жестокос-
тью, при одной попытке возстать на защиту
своих законных прав!

Долой царское правительство, затянувшее
преступную войну, унёсшее тысячами
трупов поля далекой Манчжурии.

МЕСТЬ УБИЙЦАМ!

Да здравствует учредительное собрание!

Долой войну!

На волю всех политических узников!

ця зберігається в особистій бібліотеці письменника. До речі, серед багатьох нелегальних російських видань у бібліотеці І. Франка зберігається два раритетних видання: 1) М. Горький. Революционные песни и баллады с предисловием М. Суkenникова, Берлин, 1903, изд. Иоанна Рэде. 2) М. Горький. Три рассказа (воспрещенные русской цензурой), с послесловием М. Суkenникова, Берлин, изд. И. Рэде. На титульній сторінці цього видання дарчий напис: «Д-ру Ивану Франко от автора послесловия, Берлин, 12. IX. 1902». Таким чином ми знаємо й джерело, через яке І. Франко одержував, очевидно, й інші нелегальні видання творів М. Горького. Звідси, либонь, походить і назва українського перекладу п'єси М. Горького — «На дні життя». Під назвою «На дне жизни» п'єса з'явилась тільки у берлінському нелегальному виданні. В Росії п'єсу надруковано під назвою «На дне». 1901 року у Львові передруковано повість «Фома Гордеев» в оригіналі.

Отже, уже на початку 900-х років творчість М. Горького була широко відома І. Франкові як у російських оригіналах, так і в українських перекладах, часто здійснюваних з його ініціативи, за його сприянням. Творчість великого пролетарського письменника мала імпонувати Каменяреві, бо в ній він бачив дуже багато спільних рис із власною творчістю. Це передусім цикл «Борислав» про життя й боротьбу галицького пролетаріату, це цикл тюремних оповідань, серед яких був навіть твір з одноіменною назвою і провідною темою («На дні»).

З цього погляду являє інтерес кореспонденція петербурзької газети «Новости дня». Кореспондент відвідав українського письменника у Львові і так виклав розмову з ним: «Ми довго розмовляли про російську літературу, яку Франко, маючи деякі зв'язки з російським літературним і журнальним світом, чудово знає, як і володіє цілком правильно російською мовою. Розмовляючи про російську літературу, ми, звичайно, не могли не згадати про Горького. Франко зараз же в'їдливо поглузував з колег із «русофільського табору», які надрукували, або точніше передрукували, через свою необізнаність, у своєму органі «Галичанин» безглузду статтю про Горького, з цілковитим, як кажуть, «розносом» цього талановитого письменника. Сам же Франко дуже цінує Горького і ставить його твори високо. «Заслуги Горького,— каже

Франко,— ще тим великі, що своїм пристрасним закликом до боротьби й протесту він зміг повести за собою російську публіку й убив таким чином декадентство, що розвивалося вже один час — у невеликій мірі — в Росії і що мало своїх adeptів»¹.

Як відомо, М. Горький брав безпосередню участь у подіях 1905 року. Після кривавої неділі він написав прокламацію «До всіх російських громадян і суспільної думки європейських держав» із закликом до повалення самодержавства, за що був ув'язнений у Петропавловській фортеці. Саме звісткою про це й викликана стаття І. Франка «Максим Горький», надрукована у львівській радикальній газеті «Новий громадський голос»².

Ув'язнення М. Горького викликало хвилю протесту в Росії та за кордоном, і незабаром письменник був звільнений. До Львова ці відомості ще не дійшли. Тому Франко приєднав до загального протесту й голос українського народу: «Очі всього освіченого світу, всіх свободолюбивих людей звернені тепер на російську столицю. Особливо на одне місце в ній, страшне, побудоване на костях наших мучеників-козаків, віддавна вкрите прокляттям, підмите сльозами і наповнене стогнаннями та зітханнями нещасних жертв царської та урядницької самоволі»³.

Даючи гнівну характеристику Петропавловській фортеці, І. Франко згадував про перебування в ній членів Кирило-Мефодіївського братства. Як відомо, Шевченко, Костомаров, Куліш та інші братчики були ув'язнені в казематах III відділу біля Ланцюгового мосту. Можливо, Шевченко після оголошення конфірмації й передачі його в розпорядження військового відомства міг одну ніч провести у фортеці до виїзду на заслання.

Цілком певні відомості подано в статті про ув'язнення у фортеці видатних російських письменників, діячів визвольного руху: «Не минули сеї Петропавловської крі-

¹ «Новости дня», 1902, З.ХІ. Цит. за кн. М. Пархоменко. Иван Франко и русская литература, М., ГИХЛ, 1954, стор. 232. У газеті «Галичанин», 1902, 15.VIII і 27.VIII передруковано статтю Н. Енгельгардта «Максим Горький как художник» з журналу «Русский вестник», 1902, № 6.

² Стаття підписана ініціалами І. Ф. «Новий громадський голос», 1905, 23 лютого.

³ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 18. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 105. Далі посилання подаються в тексті.

ності також найкращі сини великоруського народу, такий Бакунін, Чернишевський, Достоевський, Михайлов і багато інших борців, що мостили дорогу теперішньому масовому рухові» (XVIII, 105). Після цього Франко безпосередньо переходив до Горького: «І тепер очі всього цивілізованого світу звернені на те прокляте місце, бо в його мурах сидить і мучиться знов один із світочів російського народу, одна з оздоб російського письменства — Максим Горький» (XVIII, 105—106).

Автор статті знайомив читачів з біографією письменника, а відтак з його творчістю: «...перші його оповідання («Челкаш», «Макар Чудра») звернули на себе своїм незвичайним ярким малюнком та новістю предмета. Горький... малює там людей із тої найнижчої верстви, босяків та голяків, без кола і двора, але малює їх не як нещасні жертви суспільного порядку, що плачуть, і нарікають, і тужать за тим світом ладу і щастя, що замкнувся за ними. Ні, Горький малює той світ нужди й опущення зовсім інакше, як світ і лад для себе, ворожий нашому, але завершений сам у собі зі своїми радощами і смутками, зі своїми порядками, не подібними до наших» (XVIII, 106).

Особливо підкреслював І. Франко гуманізм М. Горького: «...в своїх останніх творах він виступає як вітхнений апостол чоловіколюбства, того щирого, не фарисейського, що обіймає однаково сердечно і найбідніших, і зіпсованих та понівечених суспільним ладом» (XVIII, 107).

Головною причиною ув'язнення письменника автор статті вважав революційний характер його творчості: «Рівночасно у нього чимраз голосніше звучала ще одна струна — гарячий поклик до боротьби з теперішніми гнилими порядками в Росії, супроти яких усі люди, бідні й багаті, аж надто часто опиняються поза законом, здані на ласку і неласку тупої, темної сили — самоволі.

Оце й була основна причина його ув'язнення» (XVIII, 107).

На відміну від М. Грушевського, який заперечував високу оцінку творчості М. Горького, І. Франко цілком поділяв ідейно-художні засади великого пролетарського письменника. Для нього М. Горький — один із «вільних світочів» Росії (XVIII, 107).

У тому ж числі газети «Новий громадський голос» вміщено «Лист Горького до війська». На думку М. Пар-

хоменка «нема підстав сумніватися в тому, що перекладачем цього листа та ініціатором його вміщення... був сам Іван Франко»¹.

Для обох великих письменників характерна не тільки спільність тем («На дні»), але й спільність світосприймання, однакова оцінка літературних явищ. Можна навести такий приклад: 1896 року М. Горький виступив у «Самарской газете» із статтею «Літературно-критичні нариси. І. Поль Верлен і декаденти» з нагоди смерті французького поета, в якій, зокрема, писав, що декадентами Верлена і його групу називають — «з точки зору лікаря-психіатра — людей психічно хворих»².

Ясна річ, що І. Франко не мав змоги ознайомитися із цією статтею М. Горького, а через півтора року в огляді «Із чужих літератур», згадавши збірку поезій Поля Верлена, видану 1896 року, І. Франко писав: «Далі в тім напрямі йти вже нікуди; лишається хіба поворот — або клініка та дім божевільних»³.

У згаданій статті М. Горький писав: «...декаденти й декадентство — явище шкідливе, антисуспільне, — явище, з яким необхідно боротися»⁴. Ніби перегукуючись з М. Горьким, І. Франко у згаданій статті пише: «Обов'язок усякої національної літератури і кожного писателя та критика, свідомого своєї мети, — реагувати проти шкідливої моди, поборювати її властивими йому літературними способами»⁵. Спільність думок двох мислителів очевидна.

Слід зазначити, що інтерес до творчості обох письменників був обопільний. Ми не можемо сказати, коли саме М. Горький почув про І. Франка, але вже у квітні 1899 року він писав А. Чехову: «... ще про вас написав

¹ М. Пархоменко. Горький і Західна Україна. Львів, вид-во «Вільна Україна», 1946, стор. 55. Лист М. Горького до війська не зареєстрований у бібліографії письменника. Див.: С. Балухатый. Литературная работа М. Горького, список первопечатных текстов... Academia, 1936; С. Балухатый и К. Муратова. Литературная работа М. Горького, дополнительный список. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1941.

² Цит. за виданням: М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 23. М., Гослитиздат, 1953, стор. 125.

³ ЛНВ, 1898, т. I, кн. 1, стор. 63. Під поворотом І. Франко, очевидно, розумів повернення до класичного реалізму.

⁴ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 23. М., Гослитиздат, 1953, стор. 125.

⁵ ЛНВ, 1898, т. I, кн. 1, стор. 66.

Франко, галичанин, у своїй газеті — кажуть, до подиву задушевно написано. Мені надішлють газету — хочете — перешлю вам»¹.

На жаль, нам досі не пощастило розшукати, де саме писав Франко про Чехова і чи писав взагалі, чи не сталося тут якесь непорозуміння.

У петербурзькому видавництві «Знание», заснованому й керованому Горьким, 1899 року видано окремим виданням оповідання Франка «Циган». У вже згаданому журналі «Жизнь» не без участі великого пролетарського письменника 1900 року надруковано оповідання Франка «Каменщик» («Муляр»). Готувався й переклад на російську мову поеми «Мойсей». Готував його політемігрант, діяч революційного руху на Україні, Петро Дятлів (1883—1933), один із перших перекладачів творів В. І. Леніна на українську мову, який з 1903 року підтримував з ним безпосередні зв'язки, член Компартії Австрії, потім КІІЗУ, а з 1926 року член ВКП(б).

Десь у другій половині 1913 року (не пізніше початку жовтня) П. Дятлів, який жив тоді в Празі, звернувся з листом до І. Франка: «Пересилаю Вам переклад Вашого «Мойсея» з проханням переглянути його й дозволити мені його надрукувати, коли він того вартий.

За усякі справи або примітки дуже буду вдячен.

Я перекладу й передмову.

Як дозволите надрукувати «Мойсея», я звернуся з ним до марксистських журналів або до видавництва «Знание»...»²

Відповідь І. Франка П. Дятлову не збереглася, але про неї можна знати з наступних листів адресата, зокрема, з листа від 9. X 1913 року: «Ваша правда, що многі освічені великоруси зможуть прочитати «Мойсея», як він написан. Але 1) многі — ще не значить усі, а 2) далеко не всі великоруси освічені. Я ж хочу, щоб «Мойсей» став доступним кожному грамотному великорусу або й кожному слов'янину. Гадаю, що усякий, навіть і не зовсім художній, переклад штовхатиме к ознайомленню з оригіналом, к новим, більш вмілим перекладам...

¹ М. Горький. Материалы и исследования, т. II, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1936, стор. 156.

² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1638.

Я вельми радий, що Ви признаєте можливим виправити «Мойсея»...

Сюди до Праги збирається приїхати М. Горький. Я хотів би мати до цього часу готовий переклад, щоб показати Горькому та запропонувати видрукувати його в збірниках «Знання» або в журналі «Просвещенне»...»¹

У листі від 16. XII 1913 року П. Дятлів писав: «Спішу заслати Вам передмову: я де в чім змінив продиктовану Вам часть її. Тому надсилаю Вам оригінал з проханням повернути мені його, коли не потребуватимете його самі...

Дуже радий, що Ви нашли мій виправлений переклад вартим надрукування.

Жалію, що не могу виправити знову помічених Вами слабих місць, бо Ви надіслали мені чорновий список без поміток. Але, сподіваючися, що значних хиб тепер небагато та що Ви їх виправили або виправите самі, прошу Вас надіслати переклад з передмовою М. Горькому на адресу: М. Gorki, Capri, Italie.

Зашліть разом і оригінал.

Горького зовуть Олексієм Максимовичем. Живе він тепер на Капрі. Він редагує белетристичний відділ марксієвського журналу «Просвещеніє», а також приймає активну участь у видавництві й збірниках «Знання».

Запропонуйте Горькому надрукувати «Мойсея» в «Просвещеніє» або в «Сборнике «Знання», а потім випустити поему окремо, в «дешевій» серії того ж видавництва.

«Знание» друкує тепер переклад творів М. М. Коцюбинського. Я гадаю, що воно могло б випустити переклад і Ваших творів. Запитайте Горького про це...»²

На жаль, ми не знаємо відповіді І. Франка, не знаємо, чи звертався він до М. Горького. Нам тільки відомий лист П. Дятлова до Франка від 14.VIII 1915 року: «Вже скоро два роки тому, як Ви дозволили мені надрукувати переклад Вашого «Мойсея». За сей час так багато змінилося, що я вважаю потрібним знов запитати Вас, чи смію я видати свій переклад...»³

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1638.

² Там же.

³ Там же.

І нарешті в останньому нам відомому листі до І. Франка П. Дятлів писав: «Як Ви знаєте, я посилав свій переклад Вашого «Мойсея» Горькому, щоб він надрукував його в однім з близьких йому видавництв. Горький повернув мені «Мойсея», написавши таке:

«Шановний товаришу!

У збірниках «Знание» я давно не беру ніякої участі. Для «Просвещения» поема Ів. Франка незручна. Книговидавництво «Прибой» відмовилося видати Ваш переклад, вважаючи його недосконалим. Мені теж здається, що з перекладом Ви не впоралися. Вітаю. *О. Пешков*».

Сю картку Горького я одержав 20. VI. 1914.

Я переглянув ще раз переклад і буду-таки друкувати його»¹.

Видання було здійснене через три роки, вже після смерті Франка². Відкривалося воно передмовою без назви П. Д[ятлова], в якій було багато нових моментів в оцінці творчості І. Франка, зокрема, спроба підійти до неї з марксистської точки зору. Вважаючи автора «Борислава» продовжувачем справи Шевченка, П. Дятлов писав: «Обидва утвердили єдність народу і, значно попередивши його розвиток, підготували прихід нового покоління письменників із яскраво вираженими пролетарськими симпатіями і інтересами в літературі». І далі: «Підкресленням же класової і групової боротьби всередині народу, про що тепер багато хто забуває, автор сприяє і витверезенню від надмірного захоплення загальнонаціональним миром за всяку ціну».

Передмова П. Дятлова датована березнем 1917 року, коли вже відбулася Лютнева революція. Тому кінчалася вона словами, пов'язаними з поточним моментом:

«Мойсей» написаний у 1905 році, коли так хотілося вірити в успіх російської революції і в прихід кращої пори для всіх народів Росії. І нині демократія всього

¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, од. зб. 1638.

² І в а н Ф р а н к о. Мойсей, поема, с предисловием автора, просмотренный перевод со второго украинского издания П. Дятлова, Издание П. Дятлова, Вена, 1917. Библиотека пленника, образцы украинской литературы, серия I, № 1. Далі в цій серії мали бути твори О. Кобилянської, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького та ін.

світу радіє перемозі нової російської революції. Хай буде ж вона міцною! І хай збудуться пророчі слова Франка про те, щоб український народ посів гідне місце в колі вільних народів Європи».

Крім того, була у виданні передмова самого І. Франка. Це, власне, переклад передмови до українського видання з новою кінцівкою: «Пропонуючи російський переклад свого твору, я повинен висловити щиру вдячність п. перекладачеві за його намагання підійти якнайближче до оригіналу при перекладі поеми на російську мову. Це коштувало йому, звичайно, досить багато праці. Та сподіваюсь, одначе, що він не пошкодує про затрачену ним на переклад енергію.

Не можу передбачити, як прийме російська публіка мою поему, таку несхожу на те, що пропонують їй, як звикле, майже всі сучасні російські поети. Та мені здається, що вона не буде зайвою і привнесе дещо нове в течію російської поезії, а можливо, встигне зменшити пануючі до цього часу серед величезної більшості великоруського суспільства упередження проти українського слова і духу» (Львів, 14 грудня 1913 р.).

Виявом глибокої пошани до І. Франка була участь М. Горького у збірнику на відзначення 40-ліття літературної діяльності великого Каменяра. Тут надруковано в російському оригіналі оповідання Горького «Лука Чекин»¹.

Крім того, М. Горький 23.V 1913 року звернувся з листом до В. Короленка з пропозицією також взяти участь у збірнику: «В. Гнатюк, український етнограф, один із редакторів ювілейного збірника на пошану Ів. Франка і друг М. М. Коцюбинського, просить сповістити Вас про таке: редакція збірника на пошану Франка, членом якої був і М. М. Коцюбинський, доручила йому просити Вас про участь у збірнику»². В. Короленко в листі-відповіді М. Горькому 10.VI того ж року спочатку висловив сумнів, чи матиме він змогу взяти участь у збірнику³, але, зрештою, надіслав свій твір

¹ Привіт Іванові Франкові в сорокаліття його письменської праці, 1874—1914. Літературно-науковий збірник, частина літературна. Львів, 1916, стор. 19—35.

² А. М. Горький і В. Г. Короленко. Переписка, статті, висказування. М., Гослитгиздат, 1957, стор. 66.

³ Там же, стор. 67.

«Нирвана» (уривок з нарису «Из поездки на пепелище Дунайской Сечи»).

Таким чином, хоча Франко й Горький особисто не були знайомі, але, за посередництвом В. Гнатюка й М. Коцюбинського, їх в'язала щира дружба, спільні риси в творчості й світосприйманні, обопільна повага, взаємний інтерес.

Франко й Горький — дуже значна й вельми цінна сторінка в історії дружби двох братніх народів.

Леоніла МІЩЕНКО

РАЗОМ З ЕПОХОЮ

(Максим Горький і Леся Українка)

У 80-і роки ХІХ ст., коли з'явилися перші твори Лесі Українки, в російській літературі плідотно працювали такі могутні таланти, як Салтиков-Щедрін, Лев Толстой, Гл. Успенський. У той же час широкої популярності набирала плеяда молодих письменників на чолі з Чеховим і Короленком. А в 90-х роках побачили світ твори пролетарського Буревісника — Максима Горького.

Леся Українка дуже уважно стежила за розвитком російської суспільно-політичної та естетичної думки, систематично знайомилась з літературними новинками. З юних років їй доступні були російські журнали та газети. «Читала я сьогодні в «Русской мысли» рецензію», — писала вона матері 1897 року. «Яку іменно розправу треба Вам з Р. М.? — запитує Леся Українка Бубера (1898). — Коли Вам треба ще яких статей, пишть мені... Маю тепер список всіх статей, поміщених у «В. Євр.». А в листі до М. Павлика (1899) читаємо: «... Ольга піде в бібліотеку і випише Вам все, що треба, — «Петербургские ведомости», «Известия», «Русские ведомости» і «Киевлянин», і всі головні російські газети можна знайти в Києві...»

Зауважимо, що саме в ті роки «Русская мысль» друкувала багато творів А. Чехова («Людина в футлярі», «Будинок з мезоніном», «Агрус», «Про любов», «Випадок з практики» та ін.). Тут були опубліковані оповідання М. Горького «Помилка» та «Подружжя Орлових».

Особливо цікавилася Леся Українка науково-літературним та політичним журналом «Новое слово», який

з весни 1897 року видавався легальними марксистами. «Я його тут раз у раз читаю, партійне воно, та все-таки цікаве»,— писала вона в листі 1897 року до сестри Ольги. Наприкінці 1896 року в журналі було опубліковане оповідання М. Горького «Нудьга», а в шостому номері 1897 року — «Коновалов», в десятому та одинадцятому— «Колишні люди». В грудні цього ж року цензура заборонила журнал. Начальник Головного управління в справах друку М. Соловйов у доповідній записці писав, що «в белетристичному відділі перше місце надається таким творам, у яких розкривається боротьба класів і злидений стан робочого люду. З особливою яскравістю ця тема розроблена в талановитих повістях Горького (псевдонім Пешкова) «Коновалов» і «Колишні люди»¹.

В журналі «Новое слово» друкувалися статті В. І. Леніна «З приводу однієї газетної замітки» та «До характеристики економічного романтизму». Там же друкувалися статті Г. Плеханова «Про матеріалістичне розуміння історії» та ін.

Можна з певністю сказати, що жодний більш-менш значний твір, який з'являвся у тогочасній російській літературі, не був поза увагою Лесі Українки.

У 1900—1901 роках Леся Українка водночас з Горьким співробітничала у прогресивному петербурзькому журналі «Жизнь». Там вона надрукувала чотири літературно-критичні статті, які й зараз вражають глибиною аналізу історико-літературних явищ.

Напрямок своїх літературно-критичних праць-оглядів українська поетеса приєднувалась до найпрогресивнішого крила тогочасної російської критики. Вона бачила в літературі гостру боротьбу, що була відображенням боротьби суспільних класів, з тонкою іронією розвінчувала «абсолютно вільного художника» — проповідника «чистого мистецтва», вказала на нового героя в тогочасній драмі — народні маси, колектив робітників, яким належить майбутнє.

Для «Жизни» Леся Українка підготувала ще кілька праць. Одна з них — стаття «Сучасна суспільна драма» — була заборонена, а дві інші — «Міхаель Крамер» та «Народництво в Німеччині» не встигли піти до друку

¹ М. Горький. Собрание сочинений, т. I—II. М., Гослитиздат, 1933, стор. 299.

через закриття журналу. Багато творчих замірів залишилися нездійсненими. «Так мене вкупі з «Жизнью» посадили, що аж!»¹ — писала тоді поетеса.

Про те, що Леся Українка так само, як і Максим Горький, мала бути і надалі постійним кореспондентом «Жизни», свідчить оголошення, вміщене в 12 номері «Жизни» за 1900 рік. Говорячи про плани журналу на 1901 рік, редакція в списку тих, хто буде друкуватись в наступному році, називає імена В. Ільїна (В. І. Ленін) Максима Горького і Лесі Українки.

А ось ще один факт, який стверджує, що Леся Українка і Максим Горький в ті роки стояли один до одного дуже близько. Після закриття «Жизни» прогресивні петербурзькі літератори, що групувались навколо «Жизни», роблять спробу видати збірник. З листа ініціатора збірника В. В. Брусяніна довідуємось, що до участі у ньому запрошувались Горький і Леся Українка².

Ці факти красномовно свідчать про популярність і авторитет української письменниці серед прогресивних російських літераторів.

Нам невідомо, чи зустрічалась коли-небудь Леся Українка з Горьким. Але незаперечним є, що у них багато було спільних знайомих, що вони листувалися з одними і тими ж людьми — Поссе, Чириковим. 1900 року в Петербурзі, куди Леся Українка приїхала з рекомендаційним листом до Поссе, вона зустріла, за її словами, «цілий кружок літераторів», була присутня на редакційному засіданні журналу «Жизнь».

Леся Українка і Горький друкувались одночасно не лише в «Жизни», але й у інших виданнях: у «Літературно-науковому віснику», в збірнику «З неволі». Очевидно, не без ініціативи Лесі Українки в цьому збірнику були надруковані «Пісня про Сокола» та «Волоська легенда» Горького (в листі до О. Луцького в лютому 1907 року вона говорить, що її «прошено... збирати матеріали до збірника на користь українських засланих у Вологді»). Згаданий збірник вийшов у 1908 році (вид-во «Запомога», Вологда).

Із всіх сучасних Лесі Українці письменників най-

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держліт-видав України, 1956, стор. 376.

² Див. Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, т. II. К., Вид-во АН УРСР, 1956, стор. 408.

ближчим їй своїм ідейним спрямуванням був Максим Горький. Однак вона не використовувала образи, поетику і ритміку горьківських творів, не виховувалась на горьківських ідеях, як твердять деякі дослідники. Спорідненість творчості обох видатних митців незаперечна, але не впливами вона позначена.

У той час, коли формувались і утверджувались погляди Лесі Українки (90-і роки), М. Горький ще тільки виходив на літературну арену зі своїми першими творами. Поетеса мала можливість вперше познайомитись з ранніми творами Горького (які не могли відіграти якоїсь ролі у формуванні її світогляду) лише в 1897 році. До того часу вже були написані цикли «Сльози-перли» і «Невільничі пісні», про які Франко мав право сказати: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте...» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова». В січні 1895 року, ознайомившись з соціалістичною і марксистською літературою, Леся Українка писала до Павлика: «У мене тепер думка росте і вже і так переросла ту рамку, в якій можна робити що-небудь відкрито в Росії». У 1896 році вона пише статтю «Голос однієї російської ув'язненої» і «Не так ті вороги, як добрії люди» — безпосередні свідчення громадсько-політичних переконань поетеси. У 1897 році вона вивчає «Капітал» Маркса, а ще раніше, в «Блакитній троянді» (1896), її герої говорять про твори Маркса. Тоді ж вона близько сходиться з організаторами і учасниками I з'їзду РСДРП, перекладає і популяризує соціалістичну і марксистську літературу. Вона переконана, що соціал-демократія — «се занадто універсальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього»¹.

Духовна спорідненість Горького і Лесі Українки, які майже одночасно прийшли в літературу, пояснюється спільними умовами життя українського і російського народів, тим гнітом, що тяжів над ними, визвольними ідеями, що хвилювали ці народи в бурхливі передреволюційні роки. Будучи пристрасними виразниками мрій народу, вони відгукувались на всі найболючіші проблеми сучасності. Звідси така велика спільність мотивів, тем, образів у їх творчості.

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1956, стор. 272.

Для ранніх творів Горького і Лесі Українки характерні романтичні та героїко-романтичні мотиви. Згодом українська поетеса переходить від абстрактного романтизму («Русалка», «Самсон») до реалізму, поєданого з романтичним піднесенням («Досвітні огні», «Сон», «Contra spem spero», «Напис в руїні»). Мрія Лесі Українки ніколи не відриває від землі, бо вона породжується життям. Прекрасна мрія наближає до прекрасного життя. Основними напрямками в літературі вона вважає реалізм і романтизм, всі інші — натуралізм, імпресіонізм, символізм — є тимчасовими, нежиттєвими. «Реалізм і романтизм єднаються в лиці одного автора на тисячі прикладів у всіх літературах, і се зовсім законне єднання»¹, — пише Леся Українка.

Цю ж думку стверджує і Горький, говорячи, що «у великих художників реалізм і романтизм завжди немовби поєднані». В листі до Л. Андреева (грудень, 1901) Горький писав: «В теперішній час їй (молоді. — Л. М.) потрібне життєрадісне, героїчне з романтизмом (в міру). І — кажу серйозно — треба щось писати в такому тоні. Бо — як ніколи — а в Росії відбувається революція, — не та, коли на вулицях і королям голови відрубують, — а інша, більш серйозна. Відбувається розпад того філософського і естетичного базису, на якому ґрунтується благополуччя міщанства...»

Письменницька практика Горького доводить вірність цих слів. Уже в ранній період творчості поряд з героїко-романтичними творами «Макар Чудра», «Дівчина і смерть», «Стара Ізергіль» з'являються суто реалістичні оповідання «Дід Архип і Льонька», «Омелян Пиляй», «Злодій». Дуже часто у творах Горького тісно переплітаються в різному співвідношенні елементи реалізму і романтизму. Його «Мальва» і «Челкаш» — це чудесне відтворення правди життя, оповите романтичним серпанком.

Потяг до окрилюючої романтики привів письменників до захоплення героїчними образами. Героїчні образи — улюблені образи Горького і Лесі Українки. У Горького — це мужній Данко, що своїм палаючим серцем, наче ватрою, освітив шлях людям. Це сміливий Сокіл, що, смертельно поранений, в останньому пориві лине в небо, до

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держліт-видав України, 1956, стор. 443.

сонця. Це гордий Буревісник, який прагне бурі, прагне помсти. У Лесі Українки — це Антей, царборець і богоборець Прометей, одержима Міріам, відважна месниця Грیشниця, Віла-посестра, яка вбиває побратима, коли той втратив силу і волю до боротьби.

У 1911 році була надрукована XI казка із «Казок про Італію» Горького. Мати не може простити синові, який запродався ворогам, зрадив свій народ. Вона йде у ворожий табір і, зустрівшись з сином, вбиває його і себе.

1912 року Леся Українка пише драматичну поему «Оргія». Своім ідейним змістом вона співзвучна з казкою Горького. Антей, вірний син народу, поневоленого ворогом, палкий патріот, вбиває свою дружину під час оргії, на якій вона танцювала перед переможцями-ворогами. Вірність батьківщині — священний обов'язок людини — такий високий ідейний принцип казки Горького та «Оргії» Лесі Українки.

Поетеса і її герої відзначаються небаченою наполегливістю, незламним духом, гордою вірою в перемогу. Цей бойовий оптимізм проголосила Леся Українка ще на зорі своєї творчості в поезії «Contra spem spero». Його вона утверджує в символічному образі квітки ломикамінь, яка пробила кам'яну скелю, щоб побачити сонце, щоб жити.

У ліриці поетеси часто зустрічаємо характерний для Горького образ оновлюючої бурі:

Гей, блискавице, громова сестрице,
Де ти? Розбий злії чари!
Хай ми хоч раз поговоримо громом
Так, як веснянії хмари!
(«Де тії струни...»)

а також романтичну символіку буремного моря, гордих неспокійних хвиль, що викликають цілком реальні асоціації, недвозначні аналогії. Так, поезія «Гострим полиском хвилі спалахують...» починається картиною ночі на морі після бурі:

Гострим полиском хвилі спалахують
Після бурі у місячну ніч.

Яку асоціацію породжує в автора ця картина? Яку аналогію знаходить для неї поетеса? Наступна строфа відповідає на ці запитання:

Зброї полиск і гомін розкотистий...
Се неначе повстання гуде,
Наче сила народна узброєна
Без упину на приступ іде.

Такий твір, як і «Пісня про Сокола» та «Пісня про Буревісника» Горького, апелює не лише до емоцій читача, а й до його мислення, будить революційну думку, кличе до подвигу.

Широке розгортання суспільного руху, революційне передгрозя викликали велике піднесення творчості передових російських і українських письменників. Революція 1905 року дала нові теми, породила образи, додала натхнення художникам слова. У ті роки Горького і Лесю Українку ми бачимо у вирі революційних змагань, у тісному зв'язку з революційною соціал-демократією, з життям. Максим Горький зустрічається з більшовиками, з Леніним. Він поділяє позиції ленінської «Искры», підтримує видання газет «Искра» та «Новая жизнь», друкує свої статті в більшовицьких органах «Борьба», «Новая жизнь». У 1905 році Горький пише кращі свої твори, надихані подіями епохи,— роман «Мати» та п'єсу «Вороги».

«В поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм...— писала в 1905 році Леся Українка.— Мені якось не приходить навіть нагадувати сій свавільній богині про її «громадські обов'язки», так обмарив її суворий багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби»¹. Цей настрій поетеси стане ще більш зрозумілим, коли пригадаємо її громадсько-політичну діяльність попередніх років.

Архівні документи стверджують зв'язок Лесі Українки з іскрівською групою соціал-демократів. У 1902 році її адресу і прізвище поліція знайшла в шифрованому списку представника «Искры». Того ж року в одній із прокламацій, в якій популяризувались ідеї ленінської «Искры», після гасла «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» були надруковані рядки поезії Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця...». Як згадає активний учасник революційного робітничого руху на Україні Про-

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держліт-видав України, 1956, стор. 506.

хор Коваленко, вірші Лесі Українки, нарівні з іншою нелегальною літературою, були для в'язнів робітників політичною школою і університетом класової свідомості. Сам він вперше почув вірші поетеси в тюрмі¹.

Активна революційна діяльність спричинилася до того, що Леся Українка, як і Горький, перебувала у ті роки під постійним наглядом поліції, що твори їх дуже часто зазнавали цензурних утисків.

Саме в роки революційного піднесення з'являється новий герой у творах Горького і Лесі Українки — робітник, що бореться за своє щастя. «Міщани», «Вороги», «Мати» Горького утверджували новий соціальний та естетичний ідеал, говорили про велич і силу нового класу, якому належить майбутнє. «Майбутнє належить людям чесної праці», — з гордістю заявляє Нил. У фіналі п'єси «Вороги» Горький устами Тетяни пророкує перемогу робітникам: «Не плач, Надю, ці люди переможуть». Двічі повторені в кінці п'єси, ці слова виражають ідею твору. Цензура заборонила п'єсу як таку, в якій зображена «непримиренна ворожнеча між робітниками й роботодавцями, причому перші зображені стійкими борцями, що свідомо йдуть до визначеної мети — знищення капіталу, останні ж зображені низькими егоїстами»².

Леся Українка однією з перших серед українських письменників всім своїм еством відчула життєстверджуючий імпульс нового класу — робітників, як нової сили, що здатна на нечувані подвиги. У статті «Сучасна суспільна драма» (1901), яку Леся Українка підготувала для «Жизни» і яку заборонила цензура, письменниця звертає увагу на те нове, що з'явилося у тогочасній драматургії. Це нове виявилось, за словами Лесі Українки, найперше в тому, що тогочасна драма «показує боротьбу робітників з підприємцями в новій обстановці, показує відношення до цих двох класів інших суспільних груп», що тогочасна суспільна драма «показує нам початок наступальної боротьби людей, що зневірилися в мирних засобах»³. Саме це характерне для п'єс

¹ Спогади про Лесю Українку. К., «Радянський письменник», 1963, стор. 378—379.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 6. М., Гослитиздат, 1950, стор. 556.

³ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 4. К., Держлітвидав України, 1954, стор. 413.

Горького «Міщани» (1901) та «Вороги» (1906), яких Леся Українка ще не знала, пишучи статтю, але які є найкращим художнім втіленням думок української поетеси про розвиток нової драми.

У драматичній поемі Лесі Українки «Осінь казка» крізь призму алегоричних образів ясно видно, що єдино до кінця стійкі в боротьбі з самодержавною скелею робітники. Вони переможуть, їм належить майбутнє — таку думку утверджує поетеса цим своїм твором, що з'явився в революційний 1905 рік. Ще раніше, в оповіданні «Над морем», письменниця звертала увагу на непримиренний антагонізм між класом працюючих і класом експлуататорів. Вона писала: «Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайлівна і чи зміла вона прочитати в ньому і зрозуміти той страшний, фатальний антагонізм,— темніший, ніж чорні очі молодого робітника. Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що панна кинула йому вкупі з презирливими словами. Але я бачила обидва погляди, і мені стало страшно — в них була ціла історія».

У 1901 році, популяризуючи ідеї «Комуністичного маніфесту», Леся Українка закликала робітників «триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог — стан багачів, капіталістів, що користує з робітницької праці... А щоб слушний час настав для повного визволення всіх робітників з неволі,— продовжувала авторка,— робітники всіх країв, єднайтесь! Єднайтесь, як вільний з вільним, рівний з рівним! Чия правда, того буде й сила!»¹.

Важливим завданням, що стояло на черзі дня в час підготовки і проведення революції 1905 року, була боротьба з лібералізмом. В. І. Ленін порівнював лібералів з «дурними пінгвінами» з «Пісні про Буревісника» Горького. Максим Горький багато творів присвятив боротьбі з лібералізмом, міщанством. П'єса «Міщани» була сильним ударом по ідеології ліберальної буржуазії. У 1905 році він пише ряд невеликих сатиричних творів (серед яких особливо виділяються «І ще про чорта», «Про сіре») та п'єсу «Вороги», в якій демаскує боягуза-капіталіста Захара Бардіна, що прикриває своє лицемірство личиною лібералізму.

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 4. К., Держліт-видав України, 1954, стор. 304—306.

Одночасно з Горьким та Коцюбинським рішучу боротьбу проти лібералізму вела і Леся Українка. Роль лицаря з «Осінньої казки» дуже подібна до ролі ліберальної буржуазії, яка виступала з промовами, гаслами, закличками до народу, а насправді була замаскованим, а тому і найнебезпечнішим ворогом народу. Це були ті інтелігенти-боягузи, які проповідували, що самодержавна скеля й сама колись розвалиться, отже, не варто проти неї боротися. У 1906 році Леся Українка створює сатиричний цикл поезій «Веселий пан», «Практичний пан», «Пан політик», «Пан народовець», в яких дошкульно висміює всі різновиди ліберального панства.

Засуджуючи зрадницьку політику лібералів, Леся Українка одночасно з Горьким і Коцюбинським підносила ідеї справжнього гуманізму, патріотизму, показувала в своїх творах людей прекрасної душі.

Після поразки революції 1905 року значна частина інтелігенції, що була захоплена хвилею визвольного руху, відсахнулася від революції. В літературі запанував песимізм, порнографія, відречення від обов'язків здорової моралі, аполітичність. В буржуазних журналах, альманахах з'являються декларації російського модернізму, друкуються їх твори. В листі до матері у березні 1908 року Леся Українка з сумом писала: «Читала «Шиповник», «Землю», «Знание», «Жизнь» і «содержание оных» здебільша «не одобрила». Да, оскудение... Андреев коли б не скінчив, як Мопассан, я це серйозно подумала після його «Проклятия зверя». Удручає в російській літературі не стільки порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки й фантазії, беспорядність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем».

Подібну оцінку, і майже одночасно, дав російській періодиці тих років Максим Горький. «Я читаю всі російські журнали,— писав він у серпні 1907 року до Андреева,— і мені то сумно майже до сліз, то смішно — до сказу. Як все убого і як нещиро! Зверни увагу на дружний хор літераторів, що співають панахиду російській революції, якій вони вже викопали могилу — в безплідних пустинях своєї уяви і зараз прагнуть заживо поховати цю юну особу».

Такий стан речей в російській літературі непокоїв Горького. З боєм він спостерігав, як деградував, зокрема, Леонід Андреев. «Кидай, поки є час, всю цю

сологубівщину, — застерігав він письменника, — зрозумій, що нецаристою тобі з твоїм талантом мимоволі піддаватися їх заразному впливу і писати такі речі, як «Тьма». Я мало не заревів, прочитавши цю мазанину дьогтем»¹.

Проти декадентської літератури, яка повзучою отрутою просувалася з Заходу в російську й українську літератури, та проти занепадницьких ренегатських настроїв, що ширились в роки реакції, Горький і Леся Українка боролись разом з кращими представниками обох літератур. Згадаймо статті Горького «Поль Верлен і декаденти», «Руйнування особи», цикл його сатиричних «Російських казок», повість «Життя зайвої людини», статтю Лесі Українки «Замітки про новітню польську літературу», оповідання «Над морем», драматичну поему «На полі крові». І силою художнього слова, і в літературно-критичних статтях відстоювали Горький і Леся Українка засади реалізму, передової ідейності, позиції прогресивної літератури.

Покаже з цього погляду ставлення Горького і Лесі Українки до Льва Толстого.

Лев Толстой — один з найбільш шанованих Лесею Українкою письменників. Неодноразово в листах та літературно-критичних статтях вона згадує його ім'я і твори. Романи «Війна і мир» та «Анна Кареніна» вона ставила у ряд найвидатніших творів світової літератури (лист до брата Михайла від 26—28 листопада 1890 року). У бібліотеці поетеси було майже все, опубліковане Толстим, вона уважно стежила за появою кожного його нового твору. Сімнадцятирічна Леся в листах повідомляла, що прочитала найновіші твори Толстого — «Смерть Івана Ілліча» та «Влада темряви». Останню вона так характеризувала: «Чудна драма, дуже багато страхів, і, вже правда, язик настоящий»².

Леся Українка неодноразово підкреслювала велику популярність Толстого на Заході. У статті «Нові перспективи і старі тіні», говорячи про «російський роман Тургенєва, Достоевського і Толстого», вона підкреслювала оригінальність образів російських жінок у творах цих письменників. Одночасно поетеса говорила про особливо

¹ «Літературная газета», 1957, 18 червня.

² Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держліт-видав України, 1956, стор. 10.

велике враження, яке справила «Крейцерова соната» Толстого на зарубіжного читача. А в статтях «Європейська соціальна драма» та «Два напрямки в новій італійській літературі» Леся Українка відзначала вплив Толстого на французьких та італійських письменників.

Однак, високо оцінюючи, глибоко поважаючи Толстого-художника, Леся Українка заперечувала його філософію всепрощення, непротивлення злу насильством, проповідь смиренності. «Я не приймаю теорії Толстого»,— заявляє вона в листі 1906 року до Кримського. Значна частина праці Лесі Українки «Замітки з приводу статті «Політика і етика» присвячена аналізу етичної концепції Толстого, його філософії. В ній українська письменниця зазначає, що «російські новітні революціонери на-в'язують свій рух передовсім до імен Маркса і Енгельса, а затим хто до Лаврова, хто до Плеханова... Тільки вже ніяк не до Толстого»¹. В листах до друзів Леся Українка радить популяризувати різні антирелігійні праці, які могли б «служити оберігаючим ліком проти толстовщини і подібного сумбуризму».

Всією своєю художньою творчістю українська поетеса заперечувала реакційні догми толстовщини — смиренність, непротивлення злу.

О, сором мовчки гинути й страждати,
Як маєм у руках хоч заржавілий меч.
Ні, краще ворог у на одсіч дати,
Та так, щоб гслова злетіла з плеч!

(«Товарищиці на спомин»)

Таку революційну етику протиставляє Леся Українка облудним проповідям християнства. Кращі твори поетеси — «Одержима», «Грішниця», «Кассандра», «В катакомбах» — є ніби відкритою полемікою з філософією непротивлення. Героїчні образи палких протестантів у творах Лесі Українки діють під гаслом: «Убий — не здамся!».

Саме цей дух прометеїзму найбільше споріднює творчість Лесі Українки з Максимом Горьким.

Погляди Лесі Українки на «толстовство» співпадають з переконанням Максима Горького. Пролетарський гу-

¹ Леся Українка. Публікації, Статті. Дослідження, т. II К., Вид-во АН УРСР, 1956, стор. 34.

манізм Буревісника революції виростав на засадах любові і ненависті. Художніми образами, такими, як Лука («На дні»), Терентій («Трое»), Горький викриває ідеологію всепрощення апостолів «утешительной» брехні. В статті «Про п'єси» Горький, вказуючи на проповідників, «учителів життя», проти яких він виступає в п'єсі «На дні», називає Толстого.

У драмі «Останні» та повісті «Життя непотрібної людини» (1908) Горький продовжує боротьбу проти релігійно-етичної проповіді Толстого. Тут пролетарський письменник переконливо доводить, що з філософії непротивлення виростає мораль раба, психологія зрадника. Боротьба з цією рабською ідеологією була надзвичайно важливою в роки підготовки пролетарської революції.

З другого боку, геній Толстого-художника мав неоціненний вплив на зростання таланту Горького. Про особисті симпатії Олексія Максимовича до Льва Толстого розказують листи письменника, його замітки «Лев Толстой».

Революційна епоха народила Максима Горького і Лесю Українку. Йшли вони різними життєвими шляхами, але йшли разом з епохою, в авангарді епохи. Саме це визначило основний пафос їх творчості. Тому так багато у них спільного, хоч кожен — цілком оригінальний художник, з своїми індивідуальними уподобаннями, своєю манерою, своїм колом інтересів.

Сила ідей горьківських творів, які гриміли по всьому світі, була близькою і дорогою творчості української поетеси. Максим Горький у свою чергу високо цинив Лесю Українку, поставив її ім'я поруч найвеличніших імен української нації — Шевченка і Франка.

«Вам, українцям,— говорив Горький,— є чим пишатися в своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славу традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — це не тільки поети величезного таланту і невичерпної творчої енергії,— вони люди з великим людським серцем і розумом, з героїчною силою духа. У них є чого повчитися не тільки українцям»¹.

¹ О. Корнійчук. Разом із життям. К., «Радянський письменник», 1950, стор. 58.

Петро КОЛЕСНИК

РОКИ ТВОРЧОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

Тема «Горький і Коцюбинський» у радянському літературознавстві не нова. Нема такої більш-менш ґрунтовної праці про цих двох визначних художників початку ХХ віку, яка б в тому чи іншому аспекті не порушувала названої теми.

Творчий розквіт як М. Горького, так і М. Коцюбинського зв'язаний з загальним громадським піднесенням епохи першої народної революції 1905—1907 років, що була справді першим масовим штурмом твердині самодержавства. Акумуляючим центром всіх прогресивних сил Росії був робітничий клас, керований революційною соціал-демократією на чолі з великим Леніним. В одній із останніх праць на близьку нам тему читаємо: «Спільна революційна боротьба трудящих різних національностей проти царизму зміцнювала братерські зв'язки, що єднали демократичну культуру всіх народів Росії з великою російською культурою. В ній — культурі Белінського й Чернишевського, Леніна і Горького, культурі російського пролетаріату, російських народних мас, загартованих у вогні боїв першої революції,— черпали натхнення, домагаючись свого національного і соціального визволення, народи України і Білорусії, Литви і Латвії, Кавказу й Середньої Азії. Революція 1905—1907 років сприяла зближенню передової революційно-демократичної інтелігенції народів Росії з видатними діячами російської культури. Вплив Горького на творчість Коцюбинського, Франка, Українки, Коласа, Купа-

ли, Райніса і багатьох інших неможливо переоцінити»¹. І з цим, звичайно, не можна не погодитись.

Для передових письменників України ім'я Горького стало символом революційної бурі, що невпинно наближалася. Такі знамениті твори Горького, як «Пісня про Сокола» чи «Пісня про Буревісника», читалися на літературних вечорах, перекладалися українською мовою, переспівувалися на всі лади. Франко називав Горького «одним із світочів російського народу»², організовуючи громадську думку на те, щоб вирвати письменника з мурів Петропавлівської фортеці, куди його у 1905 році загнав царат. Стефаник шукав способу прорватися через кордон до Росії, щоб встановити з Горьким живий контакт. Коцюбинського зв'язували з Горьким не тільки особисті симпатії, а й міцна творча співдружність.

Деякі дослідники (з добрими, звичайно, намірами) крутий поворот у творчості Коцюбинського до революційної теми і новаторських способів її розробки, що стався на початку 900-х років, пов'язують безпосередньо з Горьким. Це не зовсім так. Поворот стався під могутнім впливом Франка, який був справжнім «володарем дум» передової літературної молоді на Україні. Можна з певністю сказати, що й інтерес Коцюбинського до діяльності Горького збудив саме Франко.

Ми не можемо точно сказати, який твір Горького і коли саме вперше прочитав Коцюбинський. Очевидно, це сталося десь наприкінці 90-х років, чомусь названих А. Лебедем «пропащими роками» в житті письменника. Знаємо напевне одно, що в час написання «Дорогою ціною», «Лялечки», «На камені», «Поєдинку», «Цвіту яблуні», першої частини «Fata morgana» і ліричного циклу «З глибини», в час звернення до українських письменників з відомою відозвою 1903 року і підготовки видання альманаху «З потоку життя» — Коцюбинський був уже добре ознайомлений з творчістю і громадсько-політичною діяльністю Горького і ставився до нього як до художника з великою симпатією. За шість років до особистого знайомства з письменником, у 1903 році, Коцю-

¹ Л. К. Ерман. Интеллигенция в первой русской революции. М., «Наука», 1966, стор. 363.

² І. Франко. Твори у двадцяти томах, т. 18. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 106.

бинський одній із своїх кореспонденток — В. Тюриній — радив перекладати українською мовою твори Чехова, Горького і Короленка¹. В листі до Аплаксіної від 7 травня 1906 року з Києва письменник з захопленням писав про постановку п'єси Горького «Діти сонця» з участю Комісаржевської. А з листа до Г. Хоткевича від 19 серпня 1908 року бачимо, що Коцюбинський був добре знайомлений з діяльністю видавництва «Знание», в якому активну участь з 1902 року брав Горький.

Ще до особистого знайомства з Горьким Коцюбинський сміливо вривається в те саме коло тем, ідей і образів, яким жив письменник. Так, наприклад, оповідання Коцюбинського «Невідомий» і «Persona grata» та повість Горького «Життя непотрібної людини» (первісна назва «Шпiон»), в яких варіюється на різні лади одна і та ж тема, були написані одночасно й незалежно. Це підтверджується хоча б такими фактами. Оповідання «Persona grata» якось пощастило проскочити цензурні рогатки і в 1908 році вийти в світ у вологодському збірнику «З неволі», виданому на користь політичних засланців. Що ж до повісті «Життя непотрібної людини», то тільки частина її могла бути опублікована у 24 книзі збірника «Знание» за 1908 рік. Повністю вийшла тільки у 1910 році за кордоном, і то — французькою мовою. Але й у перекладі іноземною мовою, що напевне звучувало коло її читачів у Росії, повість не змогла пробитися крізь цензурну заборону. Ось що доповідав 24 лютого 1910 року цензурному комітету в Петербурзі цензор по іноземній літературі: «Автор поставив перед собою цілком змалювати весь бруд шпигунства і провокації, з одного боку, і благородство революціонерів — з другого... Така тенденція роману вже затруднює його дозвіл, а тому що автор при всякій нагоді згадує про царя, про наміри революціонерів відносно його особи і дає зрозуміти, що все, що робиться поганого в Росії, робиться во славу царя і за його велінням, то зрозуміло, що книжка підлягає забороні»². Нема чого й говорити, що цю саму

¹ Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського у Чернігові, інв. № 1783 Тоді ж Коцюбинський надіслав Чехову, Горькому і Короленку свою збірку «Оповідання, т. I» з дарчим написом.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 8. М., Гослитиздат, 1950, стор. 502.

характеристику цензор автоматично міг перенести і на оповідання «Невідомий» та «Persona grata».

Різними шляхами, незалежно один від одного, об'єктивно зберігаючи між собою ідейно-естетичний контакт, два різні за характером свого таланту художники прямують до одної цілі. Атмосфера, в якій живуть і діють герої Горького і Коцюбинського, одна і та ж. Тільки аспект художньої трактовки теми у кожного письменника свій, оригінальний. Горький в образі Климкова створив художньо викінчений тип непотрібної для суспільства людини. Агент царської охоранки поставлений автором в таке сплетіння соціальних і психологічних протиріч, що він неминуче приходить до самогубства, зрозумівши свою нікчемність і непотрібність. Коцюбинський той самий мотив «непотрібності» повертає в інший спосіб. Ставши катом, Лазар уже тим самим перетворюється на persona grata, на потрібну цареві людину. Через надзвичайно ускладнений психологічний процес автор виносить цей страшний виплід тюрми на рівень громадської свідомості. Жахаючись своєї непотрібності для людей, кат Лазар починає мріяти, як сокира його впаде уже не на голову ні в чому не повинних людей, а на голову самого царя.

Наведені факти свідчать про те, що розвиток Коцюбинського-художника йшов у напрямі творчих шукань Горького. Цілком природно, з часом інтерес до нього мусив був перерости в бажання ближче пізнати його як людину, зустрітися з ним і заприятелювати.

Але зробити це було не так просто. Горький тоді жив в Італії на о. Капрі в становищі політичного емігранта. Потрібна була якась особлива нагода для одержання візи на виїзд за кордон. Час був тривожний. В Росії лютувала політична реакція. Та нагоду було знайдено.

Для поправки здоров'я лікарі не раз радили Коцюбинському поїхати кудись на південь. Цілком зрозуміло, що було обране саме те місце, де жив Горький. І от дозвіл на виїзд одержано. Після дорожніх клопотів 15 червня 1909 року письменник прибуває на о. Капрі. А другого дня з рекомендаційним листом В. Короленка в кишені він переступає поріг дому Горького.

Коцюбинський довго чекав цієї зустрічі, готувався до неї. Але знайомство пройшло невимушено просто, тепло. Виявилось, що Горький давно вже знає його як укра-

їнського письменника, цікавиться його творами, шукає нагоди, щоб познайомитися з ним.

Всього письменник тричі їздив на Капрі — в 1909, 1910 і 1911 роках. Один раз навіть жив на віллі Горького. Збирався їхати і в 1912 році з усією родиною, та тяжка недуга поклала всьому край.

Коцюбинський нелегко йшов на зближення з людьми і до знайомства ставився з особливим розбором. Про це свідчить хоча б характер його контактів з чернігівським оточенням. Зустріч з Горьким виходила далеко за межі тривіального знайомства. Вона викликана була внутрішньою потребою закріпитися на нових творчих позиціях, знайти ту справжню підтримку і заохочення, яких йому досі дуже й дуже бракувало.

Знайомство з Горьким швидко переросло в міцну дружбу. Обом ніби відкрилась якась тайна, зрозуміла тільки їм. Враженнями від зустрічей з Горьким та його родиною заповнені всі листи Коцюбинського з Капрі до рідних і знайомих. Беремо кілька з них. Лист до О. Аплаксіної від 27 червня 1910 року: «Майже щодня, годині о 3-й, кімната моя наповнюється людьми — це заходять до мене Горький з родиною, і ми всі разом ідемо на море. Після рибальства був я у Горького на невеличкому балу, він приймав 54 учителів-екскурсантів...»¹ Лист до М. Жука від 15 липня 1910 року: «Я дуже близько зійшовся з Горьким, бачимось мало не щодня, як я довго не йду, він заходить до мене, гуляємо, сидимо разом та ведемо безконечні розмови на літературні теми. Часом він читає мені свої нові речі або оповідає, які плани у нього на будучі роботи. Він з родиною так дбають за мене, так багато роблять для мене, що я почуваю гарячу вдячність. Окрім того, тут буває й інше цікаве товариство, письменники, малярі, публіка інтернаціональна, і я з багатьма познайомився»².

Квартира Горького на Капрі була своєрідним центром, куди стікалися письменники, представники всіх галузей мистецтва, політичні діячі і просто читачі — шанувальники. У Горького Коцюбинський познайомився

¹ Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної. К., Держлітвидав, 1938, стор. 151—152.

² М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 196.

з відомим скульптором Гінцбургом, письменниками Бупінім, Вольновим, Жеромським, із знаменитим співаком Шаляпінім, з літературним критиком Луначарським, художником Праховим, лікарем Тимофєєвим. Список знайомих можна продовжити, але в цьому зараз немає потреби. Слід тільки сказати, що В. І. Ленін, перебуваючи тоді в еміграції, пильно стежив за діяльністю Горького і всіма способами намагався вирвати його з-під загрозливої опіки російських махістів. З цією метою у 1910 році він відвідав Горького і жив у нього на Капрі з 1 по 13 липня. 1 липня 1910 року на обіді у Горького Коцюбинський познайомився з Ленінін¹.

Широке знайомство з людьми, що оточували Горького і являли собою «публіку інтернаціональну», за висловом самого Коцюбинського, зближення з самим Горьким і творча співдружність з ним ставили українського письменника на рівень передових ідей часу, розкривали нові перспективи для художнього новаторства, давали певність у своїх власних творчих шуканнях.

Знайшовши цілковиту підтримку і розуміння з боку Горького та його оточення щодо своїх творчих планів, Коцюбинський намагався всіма способами зацікавити їх, ознайомити з українською літературою та її кращими здобутками. «Ми всі говорили на теми літературні, які обох нас цікавлять»², — читаємо в листі до дружини, писаному одразу ж після першої зустрічі з Горьким, і тут же просить вислати для нього три томи «Етнографических материалов», виданих Б. Грінченком у 1895 і 1899 роках у Чернігові. Заходами Коцюбинського через два тижні В. Гнатюк надсилає Горькому із Львова одинадцять томів «Етнографічного збірника» та дві книги його творів у перекладі українською мовою — «На дні життя» (1903) та «Мальва і інші оповідання» (1904).

Горький був великим шанувальником таланту В. Стефаника, твори якого зворушували його до сліз. Він обурювався на критику навіть за те, що вона намагалась поставити Стефаника в зв'язок з австрійським імпресіоністом П. Альтенбергом. «Дуже мені приємно, — писав

¹ Див.: Й. Я. Купянський. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. К., «Наукова думка», 1965, стор. 387—388.

² М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 105—106.

Коцюбинський Стефаникові,— що ми так сходимося з ним на цьому ґрунті»¹.

Коцюбинський намагався ознайомити Горького з письменницькою молоддю України. Посилає йому альманах молодих «Першу ластівку», видану М. Чернявським 1905 р., знайомить з поезією Олеся, з першими поетичними спробами П. Тичини. Горький з свого боку виявляє активний інтерес до культурного життя на Україні, бере участь в ювілейному збірникові Франка оповіданням «Лука Чекин», з великою симпатією ставиться до музичної творчості й діяльності Миколи Лисенка, багато зусиль докладає щодо перекладу і популяризації серед російського читача творів Коцюбинського. Але твори Винниченка з видавничого плану «Знання» знімає. Коли Винниченко на сторінках газети «Рада» (№ 119 за 1909 рік) виступив з безтактним листом з приводу цього, Горький свого рішення не змінив. «А мені, будь ласка, віднині не присилайте писань Винниченка, я знаю літературу цього напрямку, і вона мене не цікавить»²,— писав він Миролюбову з приводу повісті Винниченка «На весах жизни».

У конфлікті Горького з Винниченком Коцюбинський був цілком на боці Горького. Цікаво зауважити, що в оцінці декадентських творів Леоніда Андрєєва і Федора Сологуба письменники були одностайні. Так, просячи Горького надіслати повість «Літо», яка тільки вийшла з друку, Коцюбинський писав: «Так хочеться відпочити після дратуючих, з нездоровим запахом, недоносків Андрєєва»³. Так писати можуть один одному тільки одностайні, тільки письменники одного літературно-політичного табору.

Коцюбинський слухав у читанні Горького кінець повісті «Літо», комедію «Діти» («Зустріч»), оповідання «Три дні», «Російські казки» і «Казки про Італію», стежив за його роботою над «Городком Окуровым», «Жизнью Матвея Кожемякина», захоплювався «Вассою Железною». 28 травня 1912 року, повідомляючи Горького про

¹ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 122—123.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29. М., Гослитиздат, 1955, стор. 177.

³ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 144.

неабиякий успіх серед читачів його оповідання «Три дні», Коцюбинський не без задоволення писав: «Навіть кисло-го, розчарованого в сучасній літературі читача оповідання захоплює. А мені це так приємно, ніби я сам написав «Три дні»¹.

Одержавши I том творів Коцюбинського у перекладі російською мовою, Горький з свого боку заявляв: «Прочитав з великою насолодою, з душевною радістю»². Коцюбинський завжди був критично настроєний щодо своїх творів і не всяку похвалу брав на віру. Але до оцінки Горького ставився з великим довір'ям. І тому на ширість відповідав щирістю: «Якщо Вам подобається книжка — значить, варт писати»³.

Все це було виявом не звичайної ввічливості у взаєминах двох письменників-друзів, які дарують один одному книжки з теплими, дружніми написами і обмінюються фотографіями. Це був вияв отого внутрішнього ідейно-естетичного контакту, який міцно зв'язує абсолютно різних своїм обдаруванням художників спільністю творчих завдань. Коли в першій книзі «Современника» за 1912 рік вийшло оповідання «Що записано в книгу життя», воно одразу ж було прочитане в родині Горького. «Це оповідання так сподобалось моїм господарям, — зазначав не без гордості Коцюбинський в листі до Аплаксіної, — що вони обоє плакали і всім розхвалюють напропалу мою річ»⁴.

Звичайно, Коцюбинському важко було порозумітися з тими, хто цікавився його творами. Майже ніхто з письменницького оточення Горького не знав у такій мірі української мови, щоб судити про Коцюбинського як блискучого стиліста і тонкого художника. Твір ставав цілком доступним тільки тоді, коли виходив у перекладі російською мовою. І все ж інтерес до українського новеліста в оточенні Горького був остільки великий, що навіть труднощі з мовою долалися спільними зусиллями.

¹ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 387—388.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 27. М., Гослитиздат, 1955, стор. 149.

³ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 236.

⁴ Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної. К., Держліт-видав, 1938, стор. 213—214.

Ось уривок з листа до Аплаксіної: «Не розумію, чому моя особа викликає такий інтерес у Горького і взагалі у тутешньої публіки. По обіді мене тягнуть до кабінету, де час проходить в безконечних розмовах, а потім збирається літературна компанія, читаються щойно написані твори, обговорюються»¹. І в другому листі до тієї ж кореспондентки: «Тут збирається дуже цікаве товариство, здебільшого літератори, і ведуться жваві суперечки й розмови. Приймають мене тут більш ніж добре, всі говорять мені компліменти, захоплюються моїми працями, від чого мені стає ніяково»².

Читалися й обмірковувалися не тільки твори Горького і Коцюбинського. Виступали там, наприклад, Бунін і Вольнов, молодші письменники. Сперечалися гаряче. В дискусію втягувалися і представники інших галузей мистецтва, і представники науки. Про «безконечні вечори» на Капрі Коцюбинський розповідав і в листі до М. Могилянського: «Бунін прочитав щось з 5 своїх оповідань (деякі дуже сильні), Горький теж читав два вечори, та ще молоді автори, яких тут немало. Словом — література за обідом і по обіді, за вечерею і по вечері, розмови, суперечки, читання і знов читання. Воно цікаво»³.

Коцюбинський дуже високо ставив письменницький таланти Буніна, але поглядив його на село, що було одною з головних тем дискусій, не поділяв і ближче стояв до позицій Вольнова, який різко засуджував роман Буніна «Село». Не поділяв цих поглядів і Горький, цілком солідаризуючись з Коцюбинським. Горький знав про те, що українські письменники у 1908 році видали у Вологді збірку «З неволі», в якій було надруковане оповідання Коцюбинського «Persona grata». Знав і про те, що кошти від видання пішли на допомогу політичним засланням. І от на початку жовтня 1911 року він просить експедицію видавництва «Знание» надіслати політичним засланням в Усть-Сисольськ Вологодської губернії дев'ять томів своїх творів, повісті «Городок Окуров»,

¹ Листи М. М. Коцюбинського до О. І. Аплаксіної. К., Держліт-видав, 1938, стор. 194—195.

² Там же, стор. 192.

³ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 329—330.

«Жизнь Матвея Кожемякина» і російський переклад творів Коцюбинського¹.

Фактів, які свідчили б про те, що Горький і Коцюбинський відчували себе письменниками одного політичного табору, однакових поглядів на ціль і завдання літератури, можна навести багато. І всі вони стверджуватимуть ту істину, що у відносинах між ними не було і тіні учнівської залежності чи запобігливості. Це були письменники високого мистецького обдарування, виключно оригінальні і ні в чому між собою не подібні. Вони впливали один на одного, це так. Але вплив той не зводився до наслідування. Це було творче взаємозбагачення, яке органічно виростало з творчої співдружності двох художників. Пізніше, роз'яснюючи це питання, Горький говорив: «Ми читали один одному чернетки наших робіт, і обидва дуже щиро говорили один одному, що кожен думає про роботу іншого. Якщо говорити про «вплив», він, мабуть, був взаємним»².

На Капрі Горький випишував майже все, що виходило в Росії з періодичної преси. Коцюбинський, більш обмежений в матеріальних можливостях своїх, тільки будучи у Горького, міг мати широкий доступ до тодішньої періодики як російської, так і закордонної. Зате він перебував у значно вигіднішому становищі, ніж Горький, саме в тому розумінні, що був не тільки живим свідком, а й учасником подій. Відомо ж, що Коцюбинський брав участь у політичному страйку статистиків, на власні очі спостерігав криваві картини погромів, трусів, арештів, поліцейських облав. Оповідання «Він іде», «Сміх», «Невідомий», «Persona grata», «В дорозі» — все це бачене і пережите. З кожним приїздом на Капрі Коцюбинський ніби виривався з охопленого полум'ям будинку, враження від подій у Росії, задавленої політичною реакцією, потрапляли до Горького з перших рук. А оскільки обидва письменники намагалися йти гарячими слідами фактів, вони неминуче мусили були вдаватися до взаємоконсультацій і взаємоперевірки. Вони могли вільно передавати один одному тему чи сюжет, підказувати відповідний до художньої манери кожного аспект розробки їх,

¹ Див.: Летопись жизни и творчества А. М. Горького, т. 2. М., 1958, стор. 217.

² О. М. Горький і М. М. Коцюбинський. Х., 1928, стор. 44.

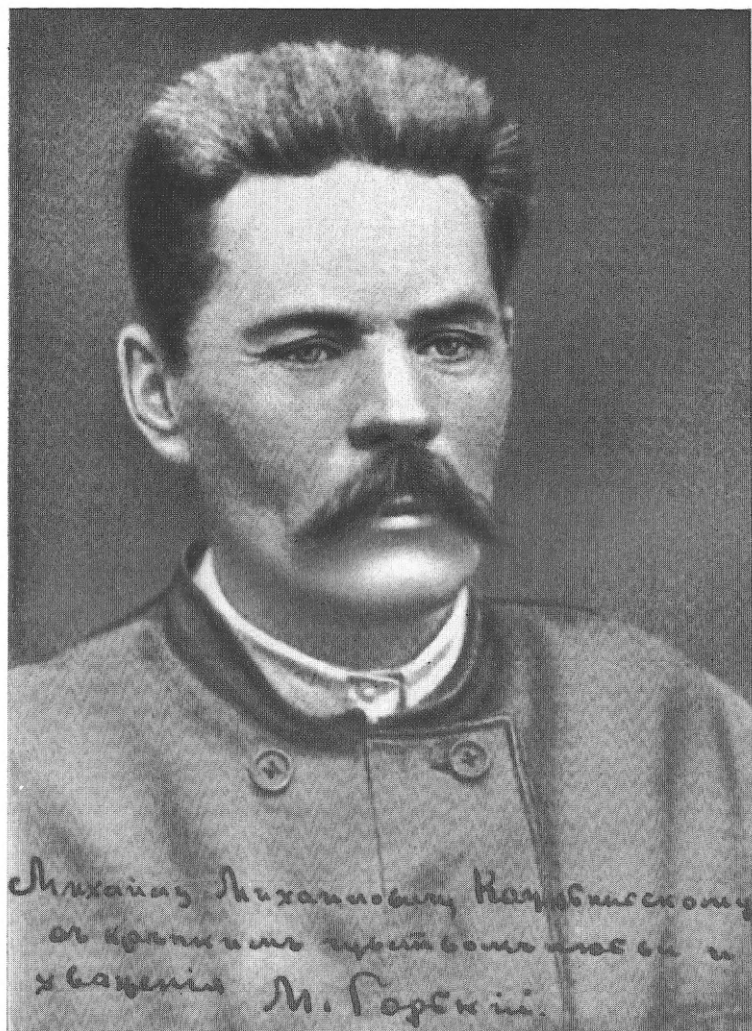

Фото М. Горького, подароване М. Коцюбинському.

М. Коцюбинський у М. Горького на Капрі. 1911—1912 рр.

могли, нарешті, одночасно опрацювати одну і ту ж тему. Це тільки збагачувало їх, активізувало творчу уяву.

Майже одночасно з Коцюбинським над темою села працювали Горький і Бунін. Горький дописував «Літо» десь у середині 1909 року. Першу частину «Села» Бунін закінчив у лютому 1910 року. Намір продовжувати «*Fata morgana*» виник у Коцюбинського ще у 1908 році, але робота над нею тривала, головним чином, всю другу половину 1909 року і початок 1910 року. Всі названі твори — дуже різні не тільки змістом своїм, але й формою. Проте якщо в трактаті людей села Коцюбинський солідаризується з Горьким, то відносно Буніна він займає різко полемічну позицію. Надто поважні традиції склалися в українській літературі в ставленні до теми села, щоб Коцюбинський міг хоч якоюсь мірою прийняти «бунінську Дурновку». Творчість Панаса Мирного, Франка, Кобилянської, Мартовича, Марка Черемшини і особливо Стефаника, за висловом Луначарського, окремими струмками текла в широку ріку пролетарського розуміння тієї кризи, що відбувалася в країні на грані двох століть. І це Коцюбинський добре розумів. Проти народницької ідеалізації села виступали письменники і публіцисти різних таборів. Але тільки революційні соціал-демократи, очолені Леніним, гостро критикуючи відсталість села, бачили в ньому могутній резерв революції робітничого класу і боролися за його оволодіння.

Коцюбинський у художньому зображенні революційних процесів на селі обрав собі такий надійний політичний орієнтир, як відома брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти». В критичному погляді на село йому імпонували «Мужики» Чехова, а в відображенні світлих сторін його — «Літо» Горького. Ні Чернявський, ні Грінченко, ні, тим більше, Бунін у змалюванні аграрних рухів нічим йому прислужитися не могли. Повість «*Fata morgana*» фактично протистояла майже всій великій прозі того часу, присвяченій революційним подіям на селі, як не ідейно, то художньо. Шукати прямого впливу Горького, як це звичайно досі робили дослідники, не доводиться. Але поштовх для створення одної з основних колізій «*Fata morgana*» міг дати Горький. І то — не повістю «Літо», з якою чомусь зіставляють «*Fata morgana*», а повістю «Мати».

Герої повісті Горького — українець Андрій Находка і Павло Власов провадять розмову про перспективи революційних заворушень на селі:

«— Так, Павле, мужик оголить землю собі, коли він стане на ноги! Як після чуми — він усе попалить, щоб усі сліди кривд своїх попелом розвіяти...

— А потім стане нам на дорозі! — тихо зауважив Павло.

— Наше діло не допустити цього! Наше діло, Павле, стримати його! Ми до нього найближче, — нам він повірить, за нами піде!»¹

У цьому уривкові — вся суть задуму Коцюбинського. В ньому ж ключ для правильної трактовки не тільки образу Марка Гуші, а й образу Хоми Гудзя, який свідомо висувається автором в центр повісті. І якщо говорити про позитивних героїв, то їх у повісті головних два: Гуша і Гудзь, хоч і перебувають вони на різних ступенях соціальної свідомості. Хсма Гудзь, який закликав викоринити весь панський рід. «аж поки не стане гола земля», цілком відповідає тій ролі, що її, за вченням В. І. Леніна, повинна була зіграти в революції 1905—1907 років селянська маса. «На жаль, — зауважував Ленін, — селяни знищили тоді тільки п'ятнадцяту долю загальної кількості дворянських садіб, тільки п'ятнадцяту частину того, що вони повинні були знищити, щоб до кінця стерти з лиця російської землі ганьбу феодального великого землеволодіння. На жаль, селяни діяли надто розпорошено, неорганізовано, недостатньо наступально, і в цьому полягає одна з корінних причин поразки революції»².

Як бачимо, в постановці питання про роль селянства в революції 1905 року Горький і Коцюбинський виразно орієнтуються на Леніна.

Але є ще одне, не менш важливе питання, в якому Горький і Коцюбинський повністю сходяться. Це ленінська гуманістична ідея облагороднюючого впливу революції на маси народу, зокрема на молодь.

Ставши революціонером, Павло Власов внутрішньо перероджується. Таке ж внутрішнє воскресіння переживає і його мати — Нилівна. Герої «Літа» — Косяков, До-

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 7, М., Гослитиздат, 1950, стор. 320.

² В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 30, стор. 322.

секін, Шипигусев — відзначаються особливим моральним благородством. Те саме бачимо і в повісті Коцюбинського «Fata morgana». Поява робітника-революціонера Марка Гуці внесла великі зміни в життя села. «Якось само собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас,— зауважує Коцюбинський.— Ті, що недавно робили бешкет, тепер втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гуцу»¹. А яким високим благородством віє від світлих образів вихованців Марка Гуці — Прокопа Кандзюби та Гафійки. Навіть у лютій ненависті бунтаря Хоми до всіх експлуаторів чується безмежна любов до людини.

З цього погляду «Fata morgana» Коцюбинського може бути зв'язуючою ланкою двох повістей Горького — «Мати» і «Літо»,— як одна з частин великої трилогії революції.

Візьмемо інший факт. Досі вважалося, що сатиричне оповідання Коцюбинського «Коні не винні» було написане під впливом шостої російської казки Горького. Насправді ж це яскравий приклад творчої співдружності двох письменників, які взяли одну тему і дали їй кожен свою, оригінальну художню трактовку. У Горького це своєрідний сатиричний фейлетон, завуальований від цензури назвою «казка», у Коцюбинського — типове соціально-психологічне оповідання з сатиричним змістом. Мета одна, а засоби до її досягнення у кожного письменника свої власні.

Коли торкатися питання, хто й кому передав тему, то тут нічого певного не можна сказати. Відомо, що свої «Російські казки» Горький надіслав до друку 10 лютого 1912 року. Коцюбинський жив тоді на Капрі і з деякими казками ознайомився ще в рукописі. Оповідання «Коні не винні» було написане ним трохи пізніше, між 2 і 15 березня 1912 року. Немає сумніву в тому, що і казка Горького і оповідання Коцюбинського взаємно обговорювалися. Цікаво, що оповідання «Коні не винні» збереглось у двох редакціях. Очевидно, під час обговорення були настільки суттєві зауваження, що автор мусив переробляти твір. Очевидно, все зводиться до того, що Горький передав Коцюбинському тему шостої російської

¹ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 67.

казки. І все ж ця версія відпадає, бо сатиричний сюжет про поміщика-ліберала зустрічаємо уже в повісті «Fata morgana».

Та як би там не було, висновок напрашується сам собою: на основі одного сюжету відбулось своєрідне творче змагання двох художників. Жодному з них читач не може віддати перевагу, оскільки кожен твір виконаний блискуче, але в своєму жанрі.

Нарешті ще один факт творчої співдружності двох письменників. У Коцюбинського, як і в Горького, поступово нагромаджувались в записних книжках враження з італійського життя. На основі цих вражень було написане оповідання «Сон» (1911) і нарис «Хвала життю» (1912). Але вони не вичерпували весь зібраний матеріал. І от протягом усього 1912 року, працюючи над оповіданнями «Коні не винні» і «Подарунок на іменини», Коцюбинський починає віддавати перевагу «капрійським картинкам», про що весь час згадує у своїх листах¹. Це мав бути цикл начерків-вражень з італійського життя, або, як сам автор говорив, «щось про Капрі, природу, сонце, море, людей і трошки про себе».

Хвороба зірвала творчі плани Коцюбинського. Задум не був здійснений повністю. В № 1 «Літературно-наукового вісника» за 1913 рік цикл «капрійських картинок» під заголовком «На острові» був опублікований в незавершеному вигляді.

Одночасно з Коцюбинським над «картинками» з італійського життя працював і Горький. 7 грудня 1912 року він надсилає своєму хворому другові берлінське видання «Казок про Італію» з дарчим написом: «Михайлу Михайловичу Коцюбинському с уважением и любовью сердечной. А. Пешков»².

Читаючи «На острові» Коцюбинського, ми не можемо не згадати «Казки про Італію» Горького. Щось ріднить їх між собою. Порушуються нібито й різні теми. В розробці їх відчувається своєрідність творчої індивідуальності кожного художника. А єдність мети очевидна. Композиція обох циклів однакова. Як «казки» Горького, так

¹ Див.: М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 329, 331, 371.

² Летопись жизни и творчества А. М. Горького, т. 2. М., 1958, стор. 314—315.

і начерки Коцюбинського — «картинки дійсного життя» Італії, а не поетична вигадка. Але зміст їх різний, художнє переосмислення фактів життя різне, одно від одного не залежне. Відбувалося творче змагання двох видатних письменників. Тільки коли у Горькому переважав епік над ліриком, то в Коцюбинському — лірик над епіком.

Все це дає нам підставу твердити, що твори Горького і Коцюбинського, писані в роки творчої їх співдружності, значною мірою були наслідком спільних творчих шукань письменників.

Сам факт зближення Коцюбинського з Горьким мав величезне значення для розвитку української демократичної літератури початку віку, для зближення її з передовими силами як російської, так і зарубіжних літератур. Але не всім це зближення припало до смаку. Поміщик Чикаленко, що не раз матеріально підтримував Коцюбинського, не був від цього у захопленні і плекав надію на те, що конфлікт Винниченка з Горьким якось вплине на стосунки Горького з Коцюбинським, посіє між ними недовір'я й ворожнечу. Але цього не сталося. Та й не могло статися. Бо дружба двох письменників постала на основі ідейного зближення, яке перетворило їх на соратників у тій історичній битві за революційне перетворення життя пригноблених народів Росії, активними учасниками якої вони були.

Хвороба Коцюбинського прогресувала. Поїздки на Капрі не завжди давали сподівані наслідки. Різка зміна кліматичних умов, труднощі подорожі часом приводили до загострення недуги. Горький добре розумів це. Сам не відзначаючись особливим здоров'ям, він докладав усіх зусиль, щоб підтримати товариша, до якого проймався все більшою симпатією.

У червні 1910 року, запрошуючи С. Єлпатьєвського до себе, Горький серед «цікавих людей», що оточували його на Капрі, назвав Коцюбинського: «...потім — чудове лице має душа Михайла Коцюбинського, чудове лице»¹.

¹ Летопись жизни и творчества А. М. Горького, т. 2. М., 1958, стор. 137.

Письменники імпонували один одному саме людськіми якостями своїми.

Горького захоплював органічний оптимізм мистецької натури Коцюбинського. В час, коли песимістична філософія декадансу була ходовим товаром у літературі, коли фізично здорові люди плакали в своїх творах, сіяли відчай і поетизували смерть, бо це було модно, подоланий недугою поет і лірик Коцюбинський співав «хвалу життю», писав свою знамениту поему в прозі про безсмертну всеперемагаючу любов Івана і Марічки, гуцульських Ромео і Джульетти, що так хвилювала Горького. «Пробую,— читаємо в одному з листів до Гнатюка,— перемогти себе і сими днями сяду за роботу, але чи добре се вийде для моїх читачів, не знаю»¹.

Художник не повинен дрібними прикрощами особистого життя засмічувати чисте і чесне поле творчості. Він не належить самому собі. Коли життя вимагає від літератури сили, енергії, бадьорості духу, чи ж має право художник паморочити читача отрутою песимізму? «Бережіть себе,— писав Коцюбинський Горькому.— Такий уже обов'язок того, хто вічно повинен бути молодим, сильним і бадьорим. Інакше — як Вам навіяти ту радість життя, те світле, чим живе Ваш читач?»²

Після «Тіней забутих предків» Коцюбинський збирався писати про Довбуша, про Кармалюка, настроюючись, за свідченням Горького, «на героїчний лад».

У самій порі розквіту таланту обірвалось життя Коцюбинського. І це не могло не потрясти його друга. «Дуже вдарила мене смерть М. М. Коцюбинського,— писав Горький до Овсянико-Куликовського,— знав я, що він хворий тяжко, знав і бачив це, а все ж таки — прикро, що так рано пішла від життя ця славна людина, цей лірик, що землю любив якоюсь особливою, ніби жіночою любов'ю. Хорроше ми жили з ним»³.

На смерть Коцюбинського Горький відгукнувся відомим некрологом, що був надрукований одночасно двома мовами: російською (у «Вестнике Европы») і українською (в «Літературно-науковому віснику»). «Для мене

¹ М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 6. К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 147

² Там же, стор. 420.

³ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29. М., Гослитиздат, 1955, стор. 300—301.

смерть Михайла Коцюбинського,— писав він,— визначилася як тяжка особиста втрата, я втратив сердечного товариша. Прекрасна, рідкісна квітка відцвіла, ласкава зірка згасла»¹.

Треба було так знати, розуміти і любити Коцюбинського, як знав, розумів і любив його Горький, щоб у кількох словах розкрити безсмертну сутність людську художника: той, що про все подумав.

¹ Спогади про Михайла Коцюбинського. К., Держлітвидав України, 1962, стор. 185.

Ірина БУТСЬКА

О. М. ГОРЬКИЙ І ПЕРЕДОВІ УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В ЖУРНАЛІ «ЖИЗНЬ»

О. М. Горький з самого початку літературної діяльності був зв'язаний з прогресивною російською журналістикою. 1898 року він писав В. С. Миролюбову, редакторові «Журнала для всех»: «Журнал є справа всеросійська, і роль його до такої міри може бути важлива, що ми поки що навіть не можемо уявити собі. Це, можна сказати, справа історична»¹.

О. М. Горький уже в той час мріяв про журнал, який «справді стане органом майбутньої російської революції». Журналіст і публіцист В. О. Поссе, який відразу звернув увагу на Горького як на «першого талановитого художника, представника робітничого пролетаріату», під кінець 1898 року звернувся до Горького з настійним проханням про співробітництво в журналі «Жизнь». Він писав: «Всі члени редакції надзвичайно цінують Вас. За мою пропозицією одностайно вирішено просити Вас: «Жизнь» вважатиме Вас своїм... Ви з свого боку зобов'язіться хоча б впродовж наступного року віддавати всі Ваші нові твори виключно до «Жизни». Ви дасте змогу упорядкувати добрий орган для широкої публіки»².

Одночасно з Поссе пайовик журналу С. П. Дороватовський писав Горькому: «Журнал «Жизнь» ми збираємося зробити дійсно добрим, якщо можливо — кращим журналом за напрямком, живим за складом, цікавим за

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 43.

² Архів О. М. Горького. Лист Поссе від 24.X 1898 р.

викладом і оригінальним за формою. Прагнемо залучити кращі наші сили, і в літературному відділі дуже бажано було б бачити Вас на першому місці. Безумовно, для «Жизни» Ваша участь дуже цінна, і ми всі були б раді, якби Ви дали свою згоду. Згоджуйтеся, будь ласка! Спробуйте 1—2 роки»¹.

Знаючи і поділяючи плани В. О. Поссе щодо організації хорошого літературного журналу, Горький відразу погодився. На цей журнал Горький покладав великі надії, тому всіляко намагався його підтримати.

З 1899 року В. О. Поссе стає фактичним редактором «Жизни». У своїх спогадах з цього приводу він зазначав: «В «Жизни» я був не письменником, а редактором, редактором одноосібним, хоч через свою «неблагонадійність» не міг поставити своє прізвище під жодною з книжок»².

Про свої плани відносно видання журналу Поссе писав: «Навколо «Жизни» повинні згурпуватися не тільки марксистські вчені і публіцисти, але і найталановитіші молоді белетристи, поети, художники. Журнал з постійним художнім відділом і добре ілюстрований. Успіх журналу буде забезпечений його «напрямок» і постійним співробітництвом Горького»³.

З цього часу склад редакції і співробітників оновлюється, журнал відзначається різноманітністю змісту і політичною заостреністю. Крім статей соціально-політичних, в ньому друкуються статті з питань мистецтва, російського та закордонного життя, до відділу художньої літератури залучаються нові літературні сили. Серед перекладної белетристики значне місце в журналі посідають твори тогочасних українських та польських письменників. Крім статей з мистецтва і театру, журнал з 1899 року вміщує репродукції з картин, малюнки, портрети й фотографії.

З початку 1899 року на журнал «Жизнь» звернув увагу В. І. Ленін. Він живо цікавиться ним, як свідчить листування вождя з Потресовим. Більше того, надсилав дві свої статті, які й було опубліковано в науково-публі-

¹ М. Горький. Материалы и исследования, т. III. М.—Л., 1941, стор. 34.

² В. А. Поссе. Мой жизненный путь. М.—Л., ЗИФ, 1929, стор. 142.

³ Там же, стор. 143.

цистичному відділі під псевдонімом Вл. Ільїна («Відповідь п. П. Нежданову» та «Капіталізм у сільському господарстві»), де гостро засудив надуману і шкідливу «критику» Маркса П. Неждановим та С. Булгаковим.

Найближчим соратником В. І. Леніна в його боротьбі з «легальними марксистами» виступив у журналі В. Воронський під псевдонімом Ю. Адамовича в статті «Лист до редакції». Поссе на початку 1901 року писав Горькому з цього приводу: «Чи читав листа Адамовича в січневій книжці «Жизни»? Це — головне. Я ладен підписатися під цим листом»¹.

М. Горький друкує в журналі «Відкритого листа» до О. С. Суворіна, де картає безпринципність і продажність суворїнської газети «Новое время», котра, щоб догодити урядові, розпалювала національну ворожнечу і на кожному кроці зраджувала інтереси народу. Вже тут Горький виявляє себе поборником дружби народів. Горьківське гнівне викриття Суворіна на сторінках «Жизни» суголосне ленінській оцінці буржуазної преси.

Журнал «Жизнь» у період співробітництва в ньому В. О. Поссе та О. М. Горького (1899—1901) був найпрогресивнішим з усіх журналів, що видавалися тоді в Росії. Дуже зросла його популярність у читачів. Тираж «Жизни» перевищував тиражі передових старих журналів. Про успіх «Жизни» серед читачів А. П. Чехов у лютому 1900 року писав фактичному редактору журналу В. О. Поссе: «...тріумфуйте, бо справи ваші чудові: «Жизнь» дуже читають».

Сам Поссе дбав про белетристику в журналі, яка й визначила успіх «Жизни». «Перша моя турбота, — писав він, — була про добру белетристику, що художньо відображає сучасне російське життя у всій його різноманітності. Основа — Горький. На нього головна надія»².

В. І. Ленін надавав великого значення белетристиці та літературно-критичним статтям у прогресивних журналах. Тому-то він одразу звернув увагу на белетристичний відділ журналу «Жизнь», фактичним керівником якого з 1899 року стає М. Горький. «...Непоганим жур-

¹ Архів О. М. Горького. Лист Поссе від 2.II 1901 р.

² В. О. Поссе. Мой жизненный путь. М.—Л., ЗИФ, 1929, стор. 156.

нал! — писав Ленін.— Белетристика прямо хороша і навіть краща за всіх!»¹

Діяльна натура М. Горького виявилася з самого початку його співробітництва в «Жизни». Він живе інтересами журналу, докладає зусиль, щоб перетворити його в центр прогресивної демократичної думки.

У цей час в «Жизни» з'являються оповідання Горького «Кирилко», «Про чорта», «Ще про чорта», «Двадцять шість і одна», незакінчена повість «Мужик», повісті «Фома Гордеев» і «Тресе». «Пісня про Буревісника», надрукована в останньому, квітневому, номері «Жизни» за 1901 рік, стала маніфестом революційного пролетаріату. Цей твір, власне, і призвів до закриття журналу.

Повісті та оповідання М. Горького, опубліковані на сторінках «Жизни», свідчать про прагнення автора піддати всебічній критиці буржуазне суспільство, приречене на загибель, знайти позитивного героя-борця за нове життя, якому належить майбутнє.

Велике значення мала і розпочата М. Горьким у журналі активна діяльність по згуртуванню прогресивних письменників усіх національностей Росії, що протистояли реакційним силам.

З часу співробітництва в «Жизни» він визначається як борець за братерство народів, за розвиток національних культур. Це був початок здійснення М. Горьким великої програми, вираженої ним пізніше в статті «Здалека». «Знайомити російську людину з творчістю племен, серед яких вона живе, потрібно й пора,— писав М. Горький у 1911 році.— Ця проповідь необхідності єднання всеросійської демократії,— якщо вести її послідовно і енергійно,— на перших же порах принесла б ряд прекрасних результатів, що збуджують енергію,— вона негайно б збільшила кількість культурних сил у країні, вона погасила б тління одурманюючих голови пасивних ідей, вона піднесла б російську літературу до тієї висоти, з котрої авантюристи й нігілісти стягають її»².

Діяльність Олексія Максимовича Горького в журналі «Жизнь» була першим таким закликком до «всеросійського єднання», солідарності, організованості всіх демокра-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 15.

² М. Горький. Несобранные литературно-критические статьи. М., 1941, стор. 410—411.

тичних сил для боротьби проти буржуазного націоналізму, самодержавного і капіталістичного гніту.

З самого початку свого співробітництва в журналі М. Горький проявляє великий інтерес до творчості передових українських письменників і залучає їх до участі в журналі, а потім у видавництві і збірниках «Знание». Період співробітництва М. Горького в «Жизни» є початком зближення і творчої дружби основоположника пролетарської літератури з передовими українськими письменниками.

У відділі перекладної белетристики друкувалися за ініціативою М. Горького твори І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, Л. Мартовича, О. Кобилянської. Із своїми першими літературно-критичними статтями виступала на сторінках «Жизни» Леся Українка. Твори українських письменників-демократів були співзвучні горьківському напрямку белетристики, що друкувалася в журналі «Жизнь».

Близькою і співзвучною М. Горькому була літературна діяльність Івана Франка, «найпопулярнішого і найталановитішого письменника сучасної малоруської літератури», як писав про нього в 1900 році М. Коцюбинський.

Ім'я І. Франка тісно зв'язане з історією революційної боротьби та розвитком передової суспільно-політичної думки в Росії і на Україні кінця XIX—початку XX століття. У нових історичних умовах він виступав як послідовник і продовжувач справ революціонерів-демократів 40—60-х років. На творчості і світогляді І. Франка, який близько стояв до визвольної боротьби пролетаріату, благотворно позначився вплив марксизму.

Ще 1878 року І. Франко у статті «Література, її завдання і найважливі ціхи» виступив з широкою програмою революційно-демократичної критики, палко став на захист революційної естетики. Він невпинно боровся проти реакційних явищ в літературі, всіляко підтримував молоді демократичні сили.

І. Франко вимагав від літератури і літераторів активної боротьби за суспільні ідеали, яким, з точки зору письменника, слід вчитися у великої російської літератури. Звідси його постійний інтерес до російської літератури, прагнення публікувати свої твори в передових російських журналах.

Високо оцінюючи значення російської культури для розвитку суспільного й духовного життя українського народу, І. Франко впродовж усієї своєї діяльності борюся за тісне єднання з демократичними і революційними силами Росії. «Ми всі русофіли...— писав критик.— Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо... Ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»¹.

І. Франко намагався безпосередньо із сторінок російської преси зацікавити читача долею народу Західної України, викликати симпатії до пригноблених «русинів». Він докладав усіх зусиль для зміцнення зв'язків і дружби між російським та українським народами. Перші спроби опублікувати свої твори в російській пресі відносяться ще до кінця 70-х років, коли він збирався виступити в журналах «Вестник Европы», «Отечественные записки» або «Русское слово». Але ні наприкінці 70-х, ні у 80-х роках йому не вдалося здійснити свої наміри. Цьому перешкоджала російська цензура, яка ставилася до І. Франка особливо суворо. Царська поліція навіть заборонила пересилати з Галичини до Росії журнали «Жите і слово» та «Літературно-науковий вісник», бо співробітником у цих журналах був «відомий галицький соціаліст і революціонер» Іван Франко.

У кінці 90-х—на початку 900-х років І. Франкові, нарешті, вдалося пробити собі дорогу на сторінки російських газет і журналів. Першим з'явилось у квітневому номері журналу «Новое слово» оповідання «Цигани». А в березневому номері цього ж журналу була надрукована стаття С. Дегена «Іван Франко» — перша літературно-критична розвідка в російській пресі про українського революційно-демократичного письменника. Цензор «Нового слова» відразу ж зауважив: «Гарячий панегірик цьому письменникові». Автор статті високо оцінював літературну і суспільно-політичну діяльність «галицького письменника», наголошуючи на тому, що

¹ І. Франко. Літературно-критичні статті. К., Держлітвидав України, 1950, стор. 93—94.

«літературна діяльність Франка давно вже стала історичним фактом на його батьківщині»¹.

1897 рік був переломним для І. Франка щодо публікації його творів на сторінках російської преси: редакції журналів і газет засипали письменника пропозиціями друкуватися в них.

На сторінках журналу «Новое слово» Франко виступав разом з О. М. Горьким. Але співробітництво великого українського письменника тривало недовго, бо журнал незабаром було закрито. З М. Горьким Франко знову виступив у 1900 році на сторінках журналу «Жизнь».

Царська цензура всіляко перешкоджала виданню творів І. Франка в російських перекладах. У секретному циркулярі міністерства внутрішніх справ при Головному управлінні в справах друку від 31 липня 1898 року за № 5312 зазначалося: «В останній час Головне управління в справах друку і департамент поліції звернули особливу увагу на вкрай недозволену діяльність у виданні книг для народного читання і різного роду шкідливого тенденційного змісту популярних творів, оригінальних і перекладних... Значну кількість матеріалу доставляє цим видавцям проживаючий у Швейцарії (в Цюриху) Володимир Бонч-Бруевич, що емігрував з Росії. Так, ним були вже доставлені... на початку поточного року рукописи «Капітал Ротбертуса», «Енгельс проти Дюрінга», Де-Граф — «Соціологія», Коль — «Поземельна власність на острові Ява» і «18 Брюмера» Маркса, а нині знову надіслані видання творів відомого австрійського соціал-демократа Франка: «Сурка», «Муляр» і «Урок чиstopисання»².

Внаслідок цього циркуляра друкувати твори І. Франка в російській пресі було дуже складною справою. Царська цензура боялася духу боротьби і протесту широких народних мас, яким були пройняті твори українського письменника.

Беручи участь у журналі «Жизнь», Горький зацікавився діяльністю І. Франка і разом з редактором журналу В. О. Поссе доклав багато зусиль, аби видрукувати

¹ «Новое слово», 1897, березень, стор. 37.

² В. Бонч-Бруевич. Мое листування з Іваном Франком. «Радянське літературознавство», № 17, стор. 46.

ряд його творів на сторінках журналу. Наприкінці квітня 1899 року Горький писав Чехову: «...ще про вас написав Франко, галичанин, в своїй газеті,— кажуть,— дуже задушевно написано»¹. Очевидно, ім'я І. Франка йому уже було відоме.

У лютневому номері «Жизни» за 1900 рік з'являється переклад оповідання І. Франка «Муляр», видання якого в 1898 році було заборонено царською цензурою, а у вересневому — «Домашній промисл». У цих оповіданнях уже помітна ідейно-творча близькість Горького і Франка.

В оповіданні «Муляр», вміщеному в тому ж номері журналу, де було опубліковано закінчення статті В. І. Леніна «Капіталізм у сільському господарстві», Франко розкрив картину тяжкого життя галицького робітничого класу. Перед читачем постають темні, пригнічені жертви капіталізму, котрі в тяжкій праці борються за своє існування.

З теплотою малює І. Франко образ робітника-муляра, якого підмайстер самовільно позбавив роботи. Письменник показує, що робітник у капіталістичному суспільстві не людина, а тільки засіб збагачення для капіталістів, але в цьому приниженому і змученому життєм робітникові зріє вже протест.

І. Франко зосереджує увагу на поведінці й настрої героя оповідання — муляра, — на його переживаннях, які розкриваються в драматичному діалозі між ним і підмайстром, а також у зауваженнях оповідача, від імені якого ведеться розповідь. «Робітник, очевидячки, борюся сам із собою: його лице аж посиніло. Вкінці, не випростовуючись, підвів трохи голову і звільна, з невимовною погордою в кождім звуці процідив: «Хлоп хлопом! Мудь мудьом! Не дай боже з хлопа пана!»

Протест робітника ще стихійний: в безсилій злості й відчаї муляр, доведений підмайстром до нестями, починає ламати й знищувати все, що потрапляє йому під руки.

Сила реалізму, гостре викриття капіталістичної дійсності зближує це оповідання Франка з творами Горького, надрукованими в журналі, і, зокрема, з повістю «Двадцять шість і одна», де художньо правдиво змальовано

¹ М. Горький и А. Чехов. Переписка, статьи и высказывания. М.— Л., 1937, стор. 24.

групу відсталих, придушених жорстокою працею робітників, відтворено картини важкої, підневільної праці, від якої людина-творець стає тупою, байдужою істотою, живою машиною. Обидва твори закликали зі сторінок журналу до звільнення праці і відновлення прав трудящої людини.

У «Домашньому промислі» Франко показує зубожіння селянської бідноти при капіталізмі, повне розорення селян-ремісників цеховим статутом. Разом з цим автор зображує і зростання свідомості селян, які починають розуміти, що від існуючих суспільних порядків чекати допомоги не доводиться: «...на панську поміч не спускайтеся! — говорить один із селян.—...Ніколи якось панська ласка хлопві на здоровле не виходить. Недармо то старі люди й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі ж натягнуть. Панська ласка бистрим конем їздить»¹.

Період співробітництва в «Жизни» був початком творчого спілкування і співдружності М. Горького з І. Франком.

В особі великого українського письменника Горький бачив соратника в літературній і політичній боротьбі проти всіх видів реакції. Незважаючи на цензурні переслідування, він всіляко намагався популяризувати ідейно близькі йому твори І. Франка серед російських читачів. Свою любов і увагу до українського письменника Горький продемонстрував пізніше участю в збірнику, присвяченому 40-літтю літературної діяльності І. Франка.

І. Франко був близьким до М. Горького своїми поглядами на літературу, ідеями інтернаціоналізму, прагненням до згуртування демократичних сил двох братніх народів для боротьби за звільнення від гніту і рабства. У той час він уже, очевидно, знав праці В. І. Леніна, що публікувались в російській періодичній пресі і, зокрема, в журналі «Жизнь». Це підтверджується відгуками Франка в журналі «Жите і слово» на перші твори В. І. Леніна. Крім того, в архіві Франка є картки з назвами творів В. І. Леніна, які розсилалися російською соціал-демократичною групою обмеженому колу читачів. На початку 900-х років Франко встановлює постійний

¹ «Жизнь», 1900, т. IX, стор. 29.

зв'язок з ленінською «Искрою». В особистій бібліотеці Франка зберігалися видання «Искры».

Залученню Франка до участі в журналі «Жизнь» надавав великого значення не тільки М. Горький, а й В. О. Поссе. Яскравим свідченням цього є лист Поссе до Франка: «Шановний товаришу, Ви, напевне, чули, що «Жизнь», заборонена у червні минулого року «чотирма міністрами», відновилася в Лондоні як орган новоствореної організації «Жизнь».

Крім щоденного журналу (близько 30 аркушів у місяць), ми видаємо «Листки», «Бібліотеку», «Жизнь» і т. д.

З характером наших видань і завданням нашої організації Ви найкраще познайомитеся, проглянувши перші дві книжки «визволеної» «Жизни». Я дам розпорядження, щоб Вам їх вислали.

Мета цього листа, як Ви могли вже догадатися,— залучити Вас до нашої товариської справи як цінного співробітника. Я — давній прихильник Вашого таланту. Ваше співробітництво було б однаково цінне як у белетристичному, так і в політичному відділі...

У всякому разі не відмовтесь відповісти якомога швидше.

З товариським привітом редактор «Жизни» В. Поссе¹.

У 1902 році в Лондоні і Женеві було надруковано 6 книжок журналу та 12 номерів «Листков». Але склад співробітників змінився, белетристичний відділ зблід, бо перестали співробітничати в ньому Горький та інші прогресивні літератори, і нелегальний журнал, що пересилався до Росії, не набув колишньої популярності.

Діяльну участь у нелегальній «Жизни», що видавалась за кордоном, брав В. Бонч-Бруєвич. Він був членом редакції й секретарем журналу. Бонч-Бруєвич вислав І. Франкові, з яким листувався ще з 1897 року, книжки журналу «Жизнь» та інші видання нової соціал-демократичної групи «Жизнь», а в листі сповістив, що в журналі «Жизнь», який видавався до того в Петербурзі, хотів надрукувати свій переклад повісті Франка «На дні», гаряче схвалений Горьким, але цензор не пропустив цього твору.

¹ В. Бонч-Бруєвич. Мое листування з Іваном Франком. «Радянське літературознавство», № 17, стор. 51.

Франко, за свідченням Бонч-Бруєвича, мав постійний зв'язок з Лондонською соціал-демократичною групою «Жизнь». В особистій бібліотеці Франка збереглися видання бібліотечки «Жизнь».

1902 року Франко у відповідь на лист Поссе надіслав до Лондона в соціал-демократичний орган «Жизнь» велику кореспонденцію під назвою «З Галичини» про стан трудящих у Галичині. Вона, правда, так і не побачила світу, бо журнал незабаром припинив своє існування.

Як зазначає Бонч-Бруєвич, усі кореспонденції та інші матеріали, цікаві для газети «Искра», він надіслав В. І. Леніну до Лондона. Володимир Ілліч, прочитавши Франкову добірку під рубрикою «З Галичини», збирався надрукувати її в одному з номерів «Искры».

На сторінках «Жизни» починається творче спілкування М. Горького з М. Коцюбинським, котре привело через десять років до міцної дружби між ними. В грудневому номері «Жизни» за 1899 рік з'явився переклад повісті М. Коцюбинського «Для загального добра».

Видана 1896 року окремою книгою у Львові, вона була заборонена царською цензурою. С.-Петербурзький цензурний комітет повідомляв Головне управління в справах друку: «Брошура ця написана дуже популярно і, очевидно, призначена для народного читання. Але в душі селянина вона може збудити тільки ненависть до властей, що діють не на його користь, бо, за брошурою, наслідки намагань комісії виявляються жахливими: розстроюється ціла родина... У зв'язку з цим цензор не вважає можливим дозволити брошуру для розповсюдження в Росії»¹.

М. Коцюбинський розвінчує так звану теорію «малих діл», аполітичне культурництво ліберальної інтелігенції. Мрії героя твору інтелігента Тиховича допомогти народу своєю працею в філоксерній комісії виявляються нездійсненими. Його дії викликали тільки обурення селян. Ненависть селянина Замфіра Нерона, його протест зображено в повісті ще стихійним, але сила його в тому, що він спрямований проти панівних класів.

Повість М. Коцюбинського, в якій яскраво показано крах народницьких ілюзій, звучала із сторінок журналу

¹ М. Коцюбинський. Собрание сочинений, т. 1. М., Гослитиздат, 1951, стор. 522.

як заклик до революційної боротьби. Її тенденційність викликала настороженість царського уряду.

Усією своєю діяльністю М. Коцюбинський, як і М. Горький, невтомно відстоював спільність інтересів культурного розвитку російського і українського народів, зв'язок української літератури з російською. «...Спільне існування двох близьких культур нам уявляється могутньою умовою культурного росту двох взаємно доповнюючих одна одну народностей», — відзначав Коцюбинський.

Горький пізніше з великою теплотою згадував про Коцюбинського, високо ставив його як людину і письменника. «Він... якимось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна гидливість до поганого, — писав Горький. — У нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить в його звияжну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко і всебічно зрозуміле культурне значення, історична вартість добра...

Він дуже часто говорив про демократію, про народ, і завжди це було якимось особливо приємно слухати й повчально»¹.

На сторінках «Жизни» з'являлися твори не тільки вже відомих тоді українських письменників, але й молодих.

У квітневому номері журналу за 1899 рік поряд з початком повісті М. Горького «Фома Гордеев» було надруковано переклад оповідання «Мужицька смерть» Леся Мартовича. Цей твір ніби доповнював характеристику хижачької природи капіталізму, подану в повісті Горького «Фома Гордеев».

В оповіданні розкривається трагедія селянина, який не може навіть спокійно вмерти, бо не має чим сплатити борги. Все його мізерне господарство мусить перейти після смерті до лихваря, а діти залишаться жебраками. На похороні сусіди заговорили про долю його дітей. «Ото лишив дрібні діти! Що з них тепер буде?» — «Пролетарі!» — відповів Михайло, думаючи, що й Прочиша мусить розуміти це слово»².

Такою показує Лесь Мартович долю селянина. При цьому автор підкреслює, що подібне явище було не

¹ М. Горький. Твори у шістнадцяти томах, т. 7, К., Держлітвидав України, 1953, стор. 260.

² «Жизнь», 1899, т. IV, стор. 143.

одиничним. Появу збирача податків селяни сприймають як лихо: «По селі зойк і плач... Це так само, як би хто пустив чутку, що йде чума, й холера, і пожежа. Одного обібрали до сорочки, другому забрали муку з корита, а Дмитро, на щастя, два місяці тому погорів»¹. На прикладі розорення селянина Гриця Баната Мартович змальовує класове розшарування в селі та пролетаризацію галицького селянства.

В оповіданні «Мужицька смерть», пройнятому гарячим співчуттям до безправного селянина-бідняка, Лесь Мартович є справжнім захисником інтересів трудового народу. Друкуючи «Мужицьку смерть», журнал виступав проти народницької ідеалізації селянського життя.

Оповідання Мартовича «Мужицька смерть» привернуло увагу як І. Франка, так і М. Горького. Воно зробило відомим письменника не тільки на Україні, але і в Росії.

Лесь Мартович боровся за бойову, злободенну реалістичну літературу, прагнув до горьківського гуманізму: «Перо в руках письменника — це не зубочистка або пірце, щоб ним лоскотати ніс,— писав Мартович.— Для мене це наче шабля або операційний ніж. Коли я беру в руки твори Толстого, Тургенева, Салтикова, Горького,— я бачу перед собою живих людей, знаю, що вони люблять і що ненавидять»².

Лесь Мартович проявляв великий інтерес до російської літератури. «Хто не знає російської літератури, той багато чого не розуміє і в нашій»,— зазначав він. Недаремно буржуазно-націоналістичні літературознавці та критики були настроєні вороже до Мартовича: спочатку замовчували його творчість, а пізніше всіляко спотворювали.

У січневому номері «Жизни» за 1900 рік поряд з працею В. І. Леніна «Капіталізм у сільському господарстві», в якій приділено значну увагу пролетаризації селянства, з'явився переклад новел Василя Стефаника під загальною назвою «З селянського побуту». У творах Стефаника зображалося тяжке економічне становище галицького селянства та душевні драми, що породжувалися ним.

¹ «Жизнь», 1899, т. IV, стор. 129.

² М. Рудницький. Лесь Мартович. «Жовтень», 1951, № 1, стор. 93.

Новели Стефаника, сповнені глибокого соціального змісту, звучали на сторінках «Жизни» як голос народного письменника-реаліста, виразника горя й страждань галицького селянства. Ідея любові до народу, захисту його інтересів, його людської гідності покладена автором в їх основу. Поряд з цим вони позначені трагізмом безвихідності. Письменник, тісно зв'язаний з трудящим селянством Галичини, з великою реалістичною глибиною розкрив тяжку долю селян, жажливість їх повсякденного життя.

Художня правда створених Стефаніком картин зuboжіння та морального здичавіння села при капіталізмі привернула увагу Горького, викликала у нього інтерес до творів Стефаника. Він не тільки сам із захопленням читав твори цього видатного новеліста, але й рекомендував російським письменникам вчитися у нього майстерності. 1908 року в листі до письменника-початківця І. Касаткіна М. Горький радить йому прочитати оповідання В. Стефаника: «Прочитайте, ви побачите, як коротко, сильно і страшно пише ця людина». Далі Горький підкреслював: «Майте на увазі — для художника важливі не слова, а факти, не міркування, а образи»¹.

Про інтерес і симпатію Горького до українського письменника 1909 року Коцюбинський писав Стефаніку з Капрі: «Ми з Горьким дуже часто згадуємо Вас, він великий ваш поклонник... Він говорить, що мало не плакав, читаючи ваші оповідання. Мені дуже приємно, що ми сходимося з ним в цьому пункті».

Висока оцінка творчості Стефаника Горьким і українськими письменниками свідчила про тісне єднання передових діячів російської та української літератур, про спільність їх поглядів, інтересів і прагнень. Вона була спрямована проти ліберально-буржуазної критики, яка намагалася кваліфікувати творчість українського новеліста як декадентську, занепадницьку, песимістичну. Соціальна загостреність, безстрашний реалізм і виключна художня сила новел Стефаника, надрукованих в «Жизни», була виразом спільності його поглядів на творчість з поглядами Максима Горького. Літературна діяльність пролетарського письменника справила враження на Стефаника. 1903 року він збирався спеціально поїхати

¹ «Новый мир», 1937, № 6, стор. 14.

в Петербург, щоб відвідати М. Горького. «В Петербурзі нема Горького. Отож я вертаю»¹,— повідомляв він у Львів.

У журналі «Жизнь» вперше в російській періодичній пресі з'явилися також твори Ольги Кобилянської, яка ще з дитячих років виявляла великий інтерес до російської культури й літератури. Налагодженню зв'язків української демократичної письменниці з Росією, опублікуванню її творів у перекладах на російську мову допомогла Кобилянській Леся Українка, з якою у неї з 1899 року почалося листування і встановилися теплі, дружні відносини.

У статті «Малоруські письменники на Буковині» Леся Українка познайомила читачів з ранньою творчістю Ольги Кобилянської. Відзначивши демократичну спрямованість письменниці, поетеса писала: «У своїх творах пані Кобилянська торкається найрізноманітніших тем. Найбільше відзначений нею тип інтелігентної жінки, яка бореться за свою індивідуальність проти нівелюючого і засмоктуючого оточення австрійської буржуазії, що погрузла в безнадійному філістерстві»².

Кращим оповіданням Кобилянської Леся Українка вважала «Меланхолійний вальс». Його було опубліковано в листопадовому номері «Жизни» за 1900 рік. У вересневому ж номері журналу як ілюстрації до статті Лесі Українки були опубліковані переклади новел Кобилянської «Банк рустикальний», «Жебрачка», «Імпровізована фантазія», «У святого Івана». В цих новелах, спрямованих проти буржуазного ладу, змальована картина тяжкого життя селянства та трудової інтелігенції. Так, новела «Банк рустикальний» присвячена зображенню руйнування селянської родини капіталістичними банками. Кобилянська показує безвихідне становище селянина-бідняка, який опинився в залежності від «селянського» банку і примушений віддати землю за борги, а сам перетворитися в жебрака. Цю новелу Кобилянська назвала «просто вирваною з життя картиною горя селянина, пригніченого не зрозумілою для нього математикою селянського банка».

¹ В. Стефанік. Повне зібрання творів в трьох томах, т. 3. К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 243.

² «Жизнь», 1900, т. IX, стор. 127.

В нарисі «У святого Івана» сповнені революційного звучання слова сліпого лірника:

Нема правди і не буде,
Розважайте, добрі люди!
Неправдонька між верхами,
Свята правда під ногами...

Значне місце в творчості Кобилянської посідають образи інтелігентів. Оповідання Кобилянської «Меланхолійний вальс» присвячене зображенню сумної долі талановитої молоді в умовах буржуазного суспільства. Молода піаністка Софія Дорошенко, не маючи засобів для існування, позбавлена можливості здійснити свою мрію—вступити до консерваторії. В образі Софії Дорошенко письменниця показує протест людини проти середовища, в якому вона живе.

Реалізм О. Кобилянської, соціальна загостреність її творів, надрукованих в «Жизни», викликали заслужений інтерес як у передових колах українських, так і російських читачів. Публікація творів письменниці, характеристика її творчості на сторінках журналу поклали початок творчим зв'язкам Ольги Кобилянської з передовою російською літературою.

До участі в «Жизни» Горький намагався залучити і початкуючого українського письменника із робітників Антона Шабленка. Уже в цей час Горький виступає як чуйний організатор, що любовно вирощував письменницьку молодь. З самого початку своєї організаторської діяльності в журналі Горький підтримував у письменників потяг до реалістичного зображення життя, піклувався про високу художню якість творів молодих письменників.

Приділяючи велику увагу початкуючим письменникам із робітників, Горький вимагав від них правдивого відображення життя свого класу, його боротьби, активності і бойової загостреності їх творів. Про це свідчать два листи Горького кінця 1899 чи початку 1900 років до Антона Шабленка, який послав Горькому свої вірші. Горький у відповіді зазначав: «Пишіть коротко, просто, як Ви бачили, як почували. Пишіть, як страждає наш брат, як трудно йому знайти дорогу до світла, як він хоче щастя, радості, хорошого життя і як змушений падати в болото. Пишіть! А щоб виходило добре, тобто сильно,— уявляйте, що пишете не для друзів, а для ворогів, для

людей, серця яких в броні безсоромності черствого самолюбства і нахабного цинізму...»¹.

Даючи Шабленку поради, Горький в тому ж листі відзначав: «Тому що я сам — цеховий малярного цеху, булочник, молотобоець і т. д., то Ви, мабуть, зрозумієте, який інтерес для мене являє свій брат-робітник, схильний до писання віршів...» — і тут же просив його: «...дерзніть, напишіть що-небудь... написавши — несіть в «Жизнь» редактору В. О. Поссе, скажіть йому, що я прислав. А то прямо мені присилайте»². Сердечною теплотою, чуйністю і високою принциповістю своїх оцінок Горький надав велику допомогу у формуванні таланту молодого письменника.

Але в «Жизнь» Шабленко так і не прислав свого твору. 1905 року в самому розпалі революції він стає редактором журналу «Вільна Україна». Тут друкується його вірш «Ранок» — один із ранніх творів української пролетарської поезії — і оповідання «За півдня», в якому молодий український письменник, ідучи по шляху, вказаному Горьким, реалістично зображує життя і боротьбу українського пролетаріату.

Співробітничала у журналі «Жизнь» і видатна українська поетеса Леся Українка. З допомогою свого друга С. К. Мержинського вона познайомилася у Мінську з представниками передової російської літератури і суспільної думки, зокрема, з співробітниками журналу «Жизнь». На початку лютого 1900 року поетеса писала з цього приводу матері: «В Мінську я познайомилася таки з Чириковим і чималою компанією людей. Чириков показав велику *solidarité littéraire* до мене і другого дня написав рекомендаційного листа до редакції «Жизни» про мене; хоча я його запевне об тім не просила, але се мені дуже до речі, і я дуже вдячна своєму рекомендателю»³.

У літературно-критичному відділі журналу «Жизнь» Леся Українка була найбільш послідовним продовжувачем кращих традицій російських революційних демократів. Її літературно-критичні статті, що вміщувалися тут

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28, М., Гослитиздат, 1954, стор. 148—149.

² Там же, стор. 114.

³ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держліт-видав України, 1956, стор. 298.

протягом 1900—1901 років, відзначалися чіткою цілеспрямованістю і полемічною загостреністю. Бойовий тон публіциста, натхненого передовими ідеями свого часу, поєднався в них з тонким аналізом дослідника. В літературно-критичних статтях, надрукованих в «Жизни», Леся Українка виступала проти ліберального народництва і реакційного буржуазного мистецтва за передове, глибоко ідейне мистецтво, розглядала літературні явища в тісному зв'язку з класовою боротьбою і суспільно-політичним життям. В цілому ряді моментів письменниця застосовувала до аналізу і оцінки літературних явищ наукові положення марксизму.

Стаття Лесі Українки «Два напрямки в новій італійській літературі» з'явилася в липневому номері журналу за 1900 рік, а в листопадовому — «Малоруські письменники на Буковині». Це були перероблені для друку реферати, котрі Леся Українка готувала для Київського літературно-артистичного товариства і читала їх там наприкінці 1899 року.

Леся Українка стає постійним співробітником «Жизни». «Редактор «Жизни» сам пропонував мені писати до його журналу огляди української літератури (отож я і дала йому буковинців), — писала вона матері, — і взагалі віднісся до мене дуже добре, запросив мене на вечірне редакційне зібрання і взагалі трактував *en confid e*, як далеко не завжди трактують «пришельців»¹.

У грудневій книжці «Жизни» за 1900 рік була надрукована стаття Лесі Українки «Нові перспективи і старі тіні» («Нова жінка західноєвропейської белетристики»), а в січневій за 1901 рік — «Замітки про новітню польську літературу». Дві статті — «Сучасна суспільна драма» та «Міхаель Крамер» Г. Гауптмана, надіслані в редакцію «Жизни», не були надруковані у зв'язку з закриттям журналу.

Для журналу «Жизнь» призначалася також стаття Лесі Українки про народницький напрямок в німецькій літературі, яка не дійшла до нас. Заборонена царською цензурою, вона загубилася. Відносно цієї статті в березні 1901 року Леся Українка зверталася з проханням до Є. М. Чирикова: «Я писала Поссе (заказним), чи не може

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5. К., Держліт-видав України, 1956, стор. 299.

він повернути мені рукопис забракованої статті, якщо вона десь збереглася (іноді твори в цензуру подають в наборі), але він мовчить. Нагадайте йому про це словесно, коли побачитеся в Петербурзі. Я хотіла б все ж надрукувати цю роботу по-малоросійськи або по-німецьки, вона мені дуже дорога в силу умов, при яких створювалася. Але боюсь, що вона загинула без сліду»¹.

У всіх статтях Лесі Українки, надрукованих в «Жизни», помітний вплив марксистського аналізу літературного процесу. Так, в статті «Два напрямки в новій італійській літературі» Леся Українка підкреслює класове розшарування в італійській літературі, по суті, виступаючи вперше проти буржуазної теорії єдиного потоку, і ставить своїм завданням показати на конкретних прикладах демократичний і реакційний, аристократичний напрямки, які були характерними взагалі для сучасної їй літератури.

«Цей нарис не має своїм завданням подати детальні біографії Ади Негрі й д'Аннунціо або прослідкувати крок за кроком їх літературний розвиток,— відзначала Леся Українка,— мета його — порівняльна характеристика двох крайніх напрямків в найновішій італійській літературі, наскільки вони виявились у творах названих авторів. При цьому особиста характеристика обох поетів має другорядне, так би мовити, підлегле значення, тому вона обмежена небагатьма рисами, необхідними для з'ясування причин, чому саме цим особам судилося стати виразниками крайніх ідей свого часу»².

Далі письменниця підкреслює, що названі поети належать до двох ворожих таборів, особи діаметрально протилежні у всіх відношеннях, починаючи від ідей і закінчуючи походженням, обидва мають сильну класову самосвідомість.

Леся Українка виступає проти теорії «чистого мистецтва», показує, що тенденційність є віковою традицією італійської поезії, властива ще творам Данте, Петрарки, Леопарді та Кардуччі. Розглядаючи літературу з точки зору боротьби двох антагоністичних напрямків, Леся Українка розкриває приреченість, ідейно-художнє виро-

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 5, К., Держлітвидав України. 1956, стор. 335.

² «Жизнь», 1900, т. VII, стор. 187.

дження аристократичної літератури, представником якої є д'Аннунціо. «Він з повним правом міг би назвати свої твори сповіддю сина нашого віку: в його психології пізнає себе людина всіх культурних націй нашого часу, яка вироджується і глибоко страждає від цього виродження»¹.

Поетеса протиставляє д'Аннунціо прогресивну італійську літературу, що відбиває інтереси народу, в особі Ади Негрі, вважаючи її виразницею прагнень робітничих мас, їй вона передрікає майбутнє. «...Вона вісник нової зорі відродження, вона предтеча нового великого піднесення»²,— зазначає українська письменниця.

Цією статтею на сторінках «Жизни» Леся Українка різко виступила проти безідейного декадентського мистецтва, відірваного від дійсності і приреченого на загибель, і одночасно привітала передову літературу, яка відбивала інтереси народних мас, показала, що саме їй належить майбутнє.

Стаття Лесі Українки «Малоруські письменники на Буковині», присвячена огляду творчості Федьковича, Кобилянської та Стефаника, спрямована проти народників та ідеалізації ними селянського життя. В ній підмічено процес пролетаризації селянства, якому приділив у той час значну увагу В. І. Ленін у працях «Розвиток капіталізму в Росії» та «Капіталізм у сільському господарстві».

У творчості Федьковича Леся Українка відзначала нерозуміння ним широких соціальних проблем, вказувала на схильність його до ідеалізації селянського життя, одночасно підкреслюючи, що це результат впливу сучасної йому народницької літератури.

Як загальну рису творів Ольги Кобилянської й Василя Стефаника Леся Українка відзначала їх соціальну заостреність. Суворий реалізм творів цих українських письменників, їх різку соціальну спрямованість Леся Українка виділяла як основні риси сучасної прогресивної літератури, що набувала широкого громадського визначення.

Поетеса засуджувала натуралізм з його докладною фіксацією зовнішніх обставин життя і повним ігноруван-

¹ «Жизнь», 1900, т. VII, стор. 205.

² Там же, стор. 214.

ням його внутрішнього змісту, підкреслюючи, що це позбавляло письменника можливості широких соціальних узагальнень.

У творчості О. Кобилянської Леся Українка звертала увагу на «протест людини проти оточення і неминуче супроводжуючі його поривання *ins Blaue* (в голубу вись)» і вказувала на це поєднання тверезого реалізму з повними оптимізму романтичними пориваннями у вись як на «необхідний момент в історії літератури кожного народу».

Ці висловлювання Лесі Українки про творчий метод тогочасних письменників були близькі горьківському розумінню ролі письменника. В них виявляється спільність поглядів Лесі Українки й О. М. Горького на завдання мистецтва.

Ознайомивши російського читача з найважливішими і найхарактернішими явищами тогочасної української літератури, Леся Українка вказувала на велике художнє і громадське значення творів буковинських письменників. «Три головні буковинських письменника взаємно доповнюють один одного, дають цікаві картини життя всіх верств населення свого краю,— писала вона.— Мимоволі з'являється думка: якщо нечисленне населення глухої провінції, поставленої в невідгідні умови для розвитку літератури, могло дати за короткий час свого національного збудження три сильних таланти і звернути на себе увагу... то які творчі сили повинен мати народ, до якого належить це маленьке плем'я, і як розгорнулися б ці сили при кращих умовах»¹. У цих словах Лесі Українки звучав зі сторінок «Жизни» революційний заклик до єднання, до загальної боротьби за визволення пригнічених народів.

У статті «Нові перспективи і старі тіні», присвяченій жіночому питанню в європейській белетристиці, українська письменниця піддає гострій критиці західноєвропейських белетристів за зображення в їх творах образів так званої «нової жінки» і з захопленням зазначає, що російська передова література в цьому питанні пішла значно далше.

«На закінчення нам хотілось би поговорити ще про

¹ «Жизнь», 1900, т. IV, стор. 132.

тип жінки-робітниці у французькій белетристці,— писала Леся Українка,— але він поки ледве-ледве позначений (в декількох соціальних драмах, огляд яких ми сподіваємося дати в недалекому майбутньому), не являє собою ще певних контурів, тому доводиться обмежитись цим оглядом літератури про «нову» жінку, усвідомлюючи всю його неповноту»¹. Леся Українка одночасно з передовими діячами російської культури, і перш за все з М. Горьким, на сторінках «Жизни» вже приділяла увагу образу робітника в художній літературі й бачила в ньому героя майбутнього.

В останній з опублікованих у «Жизни» літературно-критичних статей Лесі Українки «Замітки про новітню польську літературу» давалася загальна характеристика й оцінка тогочасної польської літератури. Поетеса, очевидно, знала вже в той час працю В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» і піддала гострій критиці реакційну суть ліберального народництва, націоналістичні тенденції ліберально-народницького руху, підкреслюючи при цьому їх антидемократизм та антигуманізм, показувала, що на ґрунті ліберального народництва почала рости апологія капіталізму.

У цій же статті Леся Українка зупинялася на генезисі декадентства в польській літературі і на противагу буржуазно-демократичній критиці розглядала причини виникнення декадентства з матеріалістичних позицій.

Гострій критиці вона піддала творчість глави польського декадентства Пшибишевського, який виступав проти усіх традицій в літературі, завзято проповідував «нове мистецтво», вільне від політики.

Українська письменниця по-горьківському проявляла турботу про розвиток прогресивних тенденцій у польській літературі, борючись проти занепадницьких елементів у творчості передових польських письменників.

Статтю про польську літературу Леся Українка закінчувала революційним закликком: «...волі духу, відваги, що б то не було!»

Із сторінок «Жизни» українська письменниця разом з представниками російської передової думки і літера-

¹ «Жизнь», 1900, т. XII, стор. 219.

тури боролась за прогресивне, глибокоідейне мистецтво, проклала шлях новій, марксистській критиці. Леся Українка завжди залишалася вірною життєвій правді мистецтва, відстоювала принципи передової матеріалістичної естетики. Своїми виступами в журналі «Жизнь» вона зміцнювала зв'язки між передовою російською і українською літературами, була гідним продовжувачем кращих традицій Т. Шевченка і вірним соратником І. Франка та М. Горького.

Статті Лесі Українки, співзвучні основному напрямку белетристики і критики «Жизни» в її боротьбі з ліберальним народництвом та реакційним буржуазним мистецтвом, не втратили значення в більшій своїй частині і в наші дні.

Постійним читачем, а також кореспондентом журналу «Жизнь» був український поет-революціонер П. Грабовський. Перебуваючи на засланні, Грабовський весь час слідкував за передовими російськими журналами кінця 90-х років. Журнал «Жизнь» був для нього одним із джерел, звідки він познайомився з працями В. І. Леніна і творами М. Горького. У 1900 році Грабовський збирався надіслати в «Жизнь» свою рецензію на збірник «Вік».

Товариш і учень Грабовського по Тобольську М. Накоряков розповідає, що Грабовський любив починати свої бесіди на політичні теми в тобольському гуртку революційної молоді з аналізу ранніх оповідань М. Горького. Ідеї і образи горьківських оповідань були близькі йому, він їх використав для підтвердження своїх політичних та літературно-естетичних поглядів.

Горький багато зробив для популяризації серед російських читачів творів Шевченка, Франка, Коцюбинського, Лесі Українки, Стефаніка та інших передових українських письменників.

Діяльність М. Горького по залученню до участі в журналі передових українських письменників, велика увага до розвитку української національної культури, до творчості письменників братнього українського народу свідчить про продовження і розвиток Горьким у нових історичних умовах традицій російських революційних демократів Белінського, Чернишевського, Добролюбова. Вона є одним із яскравих виявів братерства російської й української культур.

Починання молодого пролетарського письменника в журналі «Жизнь» згодом розширюються і набувають різноманітних форм у видавництві і збірниках «Знание» та на сторінках більшовицької преси.

У кінці ХІХ—на початку ХХ ст. прогресивний російський журнал «Жизнь», друкуючи твори передових українських письменників, сприяв в значній мірі розвитку російсько-українських зв'язків, єднанню російського та українського народів в їх спільній боротьбі проти самодержавного і капіталістичного гніту.

Йосип КИСЕЛЬОВ

ВЕЛИКА ШКОЛА

(М. Горький і українська радянська драматургія)

М. Горький, як і кожен видатний майстер слова, приніс у драматургію свою тему, свої образи, свої принципи естетичного засвоєння дійсності. П'єси його — нова сторінка художнього пізнання життя. М. Горький-драматург відкрив новий людський світ, зробив героями своїх творів пролетарських революціонерів, робітників, які хоча й фігурували в п'єсах попередників Буревісника революції, але були окреслені не так соціально чітко й певно. У М. Горького — це переконані виразники соціалістичної ідеології, непримиренні вороги старого власницького світу, активні творці нового вільного життя.

М. Горький, як ніхто інший, глибоко розкрив у своїх драматичних творах класовий характер суспільних взаємин, людських зіткнень, образно показав соціальну природу людської поведінки, надав своїм п'єсам високого політичного звучання, наповнив їх громадянським пафосом. Гостра соціальна проблематика визначає зміст майже всіх творів автора «Ворогів». Він розглядав і показував життя з позицій ідеології робітничого класу.

Звідси й своєрідна поетика п'єс М. Горького, що знайшла свій вияв у драматичному конфлікті, композиції, людських образах, мовній палітрі.

Конфлікт у драматургії М. Горького має ясно виражений ідеологічний характер. Він, як правило, живиться боротьбою ідей, світоглядів. Класова природа конфліктів зумовлює хід драматичних подій, розстановку проти-

діючих сил, поведінку дійових осіб. Ніхто не приховує своїх життєвих позицій, ідеалів, прагнень. У п'єсах діють як борці за нове (Нил, Синцов, Рябінін, Левшин), так і поборники старого (експлуататори Скроботови, міщани Безсеменови).

Соціальна, класова визначеність п'єс почувається у самій тканині твору, у зображенні людських характерів. Драматургічні образи завжди виразні, у них типове органічно поєднується з характерним, індивідуально-неповторним. Ось чому горьківські образи такі вагомі, колоритні.

Драматургічні твори М. Горького (ті, що писалися до революції і за радянського часу) відіграли видатну роль у становленні та утвердженні радянського театрального мистецтва, драматичного письменства. Про благотворний вплив горьківських п'єс, про те, як збагачують вони творчу акторську індивідуальність, говорять такі визначні представники радянського театру як режисери К. Станіславський і В. Немирович-Данченко, актори В. Качалов, Б. Ліванов, А. Тарасова та ін. М. Погодін вважав п'єси М. Горького «школою для драматургічних письменників». «Великим учителем» називав М. Горького К. Трен'юв.

Драматургія М. Горького надихала й українських митців. Ще в 1908 році Гнат Юра ставив у Гадячі «На дні» — п'єсу, що згодом, у 1920 році, увійшла надовго до репертуару щойно організованого театру ім. Івана Франка.

З хвилюванням розповідав авторові цієї статті А. Бучма про те, яке сильне враження справили на нього п'єси М. Горького «На дні» та «Міщани», що йшли у Львівському театрі «Руська бесіда» в постанові Й. Стадника. Згодом А. Бучма створив на сцені театру ім. І. Франка вражаючої сили образ Івана Коломійцева у п'єсі М. Горького «Останні». Гідною партнеркою А. Бучмі у цій виставі була Н. Ужвій.

М. Горький, як відомо, зробив багато для розвитку драматичного театру не лише своєю художньою творчістю, а й теоретичними роздумами, висловленими у ряді статей, рецензій, листів. Досить назвати його відому статтю «Про п'єси» (1933), нагадати його настирливі звернення до драматургів та акторів творити героїчний театр, його безпосередню участь у організації

Ленінградського Великого драматичного театру, що носить почесне ім'я Максима Горького.

М. Горький був обізнаний і з українською радянською драматургією. Є, наприклад, відомості, що під час проведення Всесоюзного конкурсу на кращу п'єсу (1932—1933) М. Горький познайомився з п'єсою І. Кочерги «Годинникар і курка» («Майстри часу») і дав їй схвальну оцінку.

Уже ці побіжні факти свідчать, що коріння Горького дуже вросло в землю, дає нове й нове пагіння для росту молодих дерев. Досвід М. Горького, школа М. Горького благотворно вплинули на подальший розвиток усієї радянської драматургії і, зокрема, української. Про це з вдячністю засвідчує О. Корнійчук, що мав щасливу нагоду спілкуватися з великим пролетарським письменником.

Що ж мають на увазі драматурги, коли говорять про «школу Горького»? Звичайно ж, не школярське навчання, не запозичення тих чи інших засобів, прийомів, не механічне наслідування чи копіювання горьківського стилю, а єдність творчих позицій, естетичних принципів, художніх методів щодо розкриття і відтворення життєвого процесу.

І якщо М. Горький силою свого могутнього таланту створював класичні зразки драматичної літератури, то нашим сучасникам не гріх у нього і повчитися тому, як правдиво, переконливо, майстерно показувати навколишню дійсність. Йдеться насамперед про такі важливі компоненти драми, як конфлікт, характер, мовний живопис.

Творча практика української драматургії дає підстави говорити про плідність горьківських традицій.

Ще зовсім недавно схоласти мудрували над тим, чи може бути в радянській п'єсі гострий, яскраво виявлений конфлікт. Зараз навряд чи хто заперечуватиме потребу конфлікту в драматургічному творі. Це все одно, що дискутувати на тему, чи потрібна кров для живого організму або кисень для дихання.

Безконфліктної драматургії не може бути, як не може бути безконфліктного життя. Про це твердили самі автори п'єс, починаючи від античних часів і до наших днів.

Необхідність конфлікту не раз обстоював і М. Горький. У передмові до американського видання своєї п'єси «Старик» він підкреслював, що без конфлікту драма існувати не може. Конфлікт у драматургічному творі потрібний не для загострення сюжету, не заради ускладнення інтриги, а для наочного і переконливого розкриття життєвих суперечностей, глибшого донесення ідейної суті твору, для того, нарешті, щоб п'єса відповідала особливостям жанру.

В одній із своїх розмов з О. Корнійчуком М. Горький говорив: «...Який вдячний матеріал для художника дає наша епоха! Подивіться глибше, проникливіше, і ви побачите, скільки яскравих конфліктів, колізій, драматизму таїться в цьому матеріалі: новий світ, який уже міцно утверджується в нашій країні, світ торжества свободи, розуму і праці не просто приходить на зміну старому. Світ капіталу — страшний, нелюдський, звірячий світ не тільки опирається й опиратиметься новому, — він наступає і намагається за всяку ціну зламати нас. Це треба пам'ятати кожному. Боротьба розгорається у великих міжнародних масштабах, і нам треба бути завжди і безнастанно насторожі. Ми повинні нещадно викривати міжнародну реакцію, звірячу суть капіталу, показати його справжнє, хижацьке обличчя, яке часто прикривається рожевою машкарою і славослов'ям професіональних «гуманістів»¹.

Наша доба, доба запеклої боротьби ідей, світоглядів, наповнена справді історичними, неповторними конфліктами. Ними насичена сучасна дійсність. Дедалі могутнішим і ширшим стає фронт соціалізму, дедалі жорсткіше і підступніше діють вороги миру і цивілізації, прислужники приреченого на загибель капіталізму. Тому у творах на міжнародну тему цілком природні найгостріші й найнапруженіші антагоністичні конфлікти, що ми й бачимо на практиці, скажімо, в п'єсах «Під золотим орлом» Я. Галана та «За другим фронтом» В. Собка.

Інша річ, коли йдеться про природу і характер конфлікту в радянській драматургії, що відображає соціалістичну дійсність з усіма її якісно новими суспільними формами життя. Вони докорінно змінилися. Тут діють

¹ О. Корнійчук. Разом з життям. К., «Радянський письменник», 1950, стор. 59.

інші закономірності. А. О. Жданов у своєму виступі на філософській дискусії говорив: «У нашому радянському суспільстві, де ліквідовані антагоністичні класи, боротьба між старим і новим і, отже, розвиток від нижчого до вищого відбувається не в формі боротьби антагоністичних класів і катаклізмів, як це має місце при капіталізмі, а в формі критики і самокритики, що є справжньою рушійною силою нашого розвитку...»¹

Звідси впливає характер життєвих, а значить, і драматичних конфліктів у художніх творах, що відтворюють життя радянського суспільства в його революційному розвитку й русі.

Але й у п'єсах, що зображують радянську дійсність, можливі найкрутіші, навіть антагоністичні конфлікти. Справді, хіба боротьба наших людей з відщепенцями суспільства — політичними ворогами, пройдисвітами, переродженцями, не супроводжується крайніми заходами і тяжкими наслідками? Не все ж піддається виправленню, перевихованню, перебудові! Зло іноді набирає таких потворних форм, що має бути не тільки засуджене, але й викоринене.

Для ілюстрації цієї думки звернімось до деяких п'єс українських драматургів. Як, наприклад, розглядати героя драматичної поеми Л. Дмитерка «Шляхи людські» інженера Терлецького? Його кар'єризм не тільки потворний, але й соціально небезпечний. В ім'я брудних цілей він жертвує великою громадською справою, нехтує інтересами держави, народу, готовий ствердити себе на руїнах великої будови, підло зраджує і своїх сучасників, і майбутні покоління. За зраду йому тяжко мстить життя. В арешті свого одnodумця — ворожого агента Щура Терлецький передчуває і власний кінець.

А як можуть порозумітися між собою борець за народне щастя Іван Сірошопка і огидний покидьок, гітлерівський прислужник Стратилет («Зачарований вітряк» М. Стельмаха)? Те ж саме бачимо і в драмі О. Левади «Остання зустріч», конфлікт якої побудований на непримирених зіткненнях мужніх радянських патріотів братів Ярошенків і мерзенного негідника провокатора Вороніна.

¹ А. О. Жданов. Виступ на дискусії по книзі Г. Ф. Александрова «Історія західноєвропейської філософії» 24 червня 1947 р. К., Держполітвидав УРСР, стор. 27.

На непримиренних конфліктах побудовані і деякі інші сучасні драматургічні твори. Горьківське начало відчувається у них не лише в політичному змісті конфліктів, а і в самій тональності творів, у художницьких позиціях авторів, які і в психологічних колізіях бачать класову основу, недвозначно характеризують протилежні сили, що ведуть між собою боротьбу, прагнуть розкривати її ідеологічний, філософський сенс. З цих позицій написана, наприклад, драма Ю. Буряківського «Дім з двома антенами». Тут все нагадує автора «Міщан», особливо людські характери, виписані чітко, опукло. Взаємини героїв зумовлюють розвиток драматичних подій. Дійові особи — носії певних суспільних ідей, поглядів. Так, зокрема, сприймається образ хижака власницької формації Самбура — цього духовного нащадка Безсєменова, що виступає свідомим ворогом радянського устрою, штовхає людей на порушення найсвятіших норм соціалістичного співжиття, підступно утверджує філософію і мораль буржуазного ладу, вбачає в особистих інтересах єдину рушійну силу розвитку суспільства, людської поведінки. На зіткненнях широго радянського патріота Залізняка з отруювачем людських душ Самбуром і заснований драматичний конфлікт п'єси Ю. Буряківського.

Великий майстер глибинного соціального аналізу суспільних явищ М. Горький вчить художників слова проникливого баченню і відтворенню корінних процесів життя. Показова з цього погляду творчість О. Корнійчука.

Драматургія О. Корнійчука, в якій відчутні горьківські творчі принципи, традиції і досвід, трактує в масі своїй характерну для радянського суспільства проблему боротьби нового зі старим, передових явищ дійсності з пережитками капіталізму в свідомості людей, з проявами чужої нам моралі, з суперечностями, які виникають в ході нашого розвитку. Хіба ж не на цьому побудований комедійний своїми жанровими ознаками, але гостро політичний своєю суттю конфлікт п'єси «В степах України»? Те саме можна сказати і про драму «Фронт», основні колізії якої базуються на зіткненнях між генералом Горловим, що зазнався, втратив почуття нового, і творчо неспокійним полководцем-новатором Огневим. Подібну основу має і п'єса «Крила», де дія розгортається

навколо боротьби справжнього партійного керівника Ромодана з носієм дрімучого бюрократизму, зарозумілим догматиком Дремлюгою. Боротьба ревнителів нового, прогресивного з захисниками старого, віджилого є рушійною силою й інших творів О. Корнійчука.

На соціальній основі побудовані конфлікти багатьох п'єс українських драматургів про сучасну радянську дійсність. В них на різному життєвому матеріалі, в різних сюжетних ситуаціях, з більшим чи меншим художнім проникненням у життя розв'язуються конфлікти, що відбуваються в радянському суспільстві, породжуються його поступальним рухом, зумовлені діалектичними закономірностями нової суспільно-економічної формації, соціалістичною системою.

Кожен день нашого життя, кожен крок нашого руху вперед багаті різноманітними конфліктами, не знаними в капіталістичному світі, характерними і типовими для нашої дійсності. Ці конфлікти мають місце на всіх ділянках соціалістичного будівництва — на заводі, в колгоспі, науково-дослідному інституті чи в будь-якому іншому радянському колективі. Рух нашого народу до комунізму, новаторська діяльність передовиків виробництва, майстрів високих урожаїв, перетворювачів природи, завойовників космосу, винахідників, відкривачів нових шляхів у науці й техніці не можуть проходити без суперечностей, без боротьби, без подолання перешкод, не можуть не викликати певних зіткнень. Той, хто чутливий до голосу життя, буде свої твори на реальних конфліктах і суперечностях.

В автора «Міщан», «Ворогів», «Єгора Буличова...» вчаться наші драматурги вмінню створювати п'єси з глибокими, дійовими соціальними конфліктами. Причому під дійовістю не обов'язково слід розуміти зовнішню гостроту подій. Вона може полягати й у внутрішній напруженості драматичної дії. Благотворний вплив М. Горького, що увібрав у своїй творчості багатовіковий досвід драматичного письменства, позначається на принципах естетичного засвоєння дійсності і виявляється насамперед у прагненні до постановки ідейно значних, політично актуальних проблем, до філософського узагальнення життєвого матеріалу, до глибокого внутрішнього розкриття людських характерів, до місткого, влучного, афористичного слова, до густих і соковитих фарб.

Драматичні конфлікти проявляються тим сильніше, чим глибше і яскравіше розкрито характери дійових осіб, які вступають у ці конфлікти.

«Якщо тільки є твердо окреслені характери — їх зіткнення неминучі», — писав М. Горький. Конфлікту поза сильними характерами не буває, як не може бути і п'єси без конфлікту. До створення сильних неповторних людських характерів і закликав Буревісник революції.

Існує давній, досить влучний вислів: «Писати п'єсу — значить бачити її героїв». А бачити героїв — значить досконало знати їх життєві прототипи, виразно уявляти собі характерні риси, індивідуальні особливості кожного, хто так чи інакше залучений до ходу дії п'єси.

Яскраво виявленими характерами повинні відзначатися не тільки головні дійові особи п'єси, а й епізодичні персонажі, що становлять те середовище, в якому діють основні герої. Тоді п'єса стане повнозвучною у всіх своїх головних і другорядних драматичних колізіях. Взірці світової та вітчизняної драматургії дають немало прикладів того, як яскраво і виразно розкриваються характери усіх дійових осіб п'єси. Пригадаймо хоча б «На дні» М. Горького. В ній нема героїв, які б не дістали вичерпної характеристики, в ній нема постатей, які б не запам'яталися, — від псевдоутішителя Луки і до шевця Альошки. Справа тут не в детальному описі всіх без винятку героїв, а у виявленні типових рис кожного персонажа, в переконливому показі того, що визначає суть образу. Тільки при цій умові може бути відтворена правдива життєва атмосфера, яка допомагає розкриттю характерів головних дійових осіб, бо центральний герой дописується — за принципом доповнення або контрасту — другорядними епізодичними персонажами. Це характерно для класичної драматургії, зокрема для драматургії М. Горького.

Горьківські традиції живуть у кращих творах українських радянських авторів, зокрема в драмі «97» М. Куліша, що ми бачимо у заглибленій соціально-психологічній характеристиці Мусія Копистки, в «Диктатурі» І. Микитенка, з її докладно виписаними позитивними і негативними героями (Петро Малоштан, Андрій Чирва тощо).

Симфонічна багатозвучність — відмітна риса майстерно побудованої п'єси. Це перш за все стосується зобра-

жених у ній людських характерів, різноманітних і в той же час типових для середовища, в якому відбувається дія. Саме так побудовані ті ж самі «97», «Диктатура» та інші кращі драматургічні витвори. В них і центральні і епізодичні образи — відчутні та зримі.

О. Корнійчук, що розвиває у своїй творчості передові традиції російської і української літератури, використовує досвід своїх попередників, незмінно прагне до того, щоб дійові особи його п'єс були живими і відчутними постатями. В «Загибелі ескадри» життєвими, колоритними типами є не тільки Оксана, Гайдай, а й Фрегат і Паллада, боцман Бухта та інші дійові особи. В «Макарі Діброві» активно діють і повнокровно живуть не тільки Макар Діброва, Ольга, Павло Кругляк, а й маленька бешкетлива, допитлива Ганька. Те ж саме ми бачимо і в «Калиновому гаї», п'єсі, що в своїй основі є комедією характерів. В ній соковито змальовані не тільки центральні постаті — Наталя Ковшик і Іван Романюк, а й другорядні персонажі — Мартин Кандиба і Вакуленко.

Характер героїв О. Корнійчука проявляється в головній суті їх життя — в праці, боротьбі, діянні, в їх громадській поведінці. Показані вони і в особистих, інтимних взаєминах — широко, всебічно, з усіма їхніми інтересами, мріями і сподіваннями. Тим-то глядач із зацікавленням стежить за розгортанням дії, наприклад, у п'єсі «Платон Кречет». Герой цього твору — хірург-новатор, людина жадібної і допитливої думки, великої душі. Платон Кречет розкривається і в зіткненнях із шкурником та кар'єристом Аркадієм, і перед складною ризикованою операцією наркома, і в монолозі з черепом, і в грі на скрипці, і в захопленні п'янкими пахощами весняного саду, і в ускладнених взаєминах з Лідєю.

Однак, як це доводив у своїй творчості М. Горький, у кожній індивідуальності є свій центральний життєвий інтерес, навколо якого ґрунтується все останнє. У Платона Кречета — це бажання відкрити нові обрії науки в ім'я блага людства.

Характер у п'єсі повинен мати свою провідну рису. У Івана Романюка вона полягає в прагненні довести свою «правду», перевірити її на життєвому досвіді. Про це свідчить уся поведінка голови колгоспу: і те, як він грайливо сперечається з Ковшик, і те, як ревниво сте-

жить за записами Батури, і те, як нехотя, але чуїно прислухається до запальних заперечень Вітрового та Крилатої, і те, як відмахується від надокучливого підлабузника Вакуленка, як зовні жартівливо, а по суті дуже серйозно розповідає про свою повчальну зустріч з «діалектикою», і як, нарешті, переконливо говорить про майбутні зміни і в колгоспі, і в ньому самому, очищеному і провітреному на критичному протязі.

Чітко окреслена провідна риса помітна і в характері Макара Діброви. Це — його комуністичний лад думок і почуттів, державний підхід до всіх явищ життя. Високою ідейністю Діброви пояснюється його нетерпиме ставлення до негідної поведінки зятя — керівника шахти — Павла Кругляка. Почуття хазяїна особливо яскраво проявляється в епізоді, де Діброва показаний «міністром», а його товариші — Хмара, Зінченко, Орлов — «представниками з місць». Макар Діброва розпитує своїх побратимів з причепливістю великого державного діяча, кровно зацікавленого в відмінній роботі не тільки своєї шахти «Зоря», але всього Донбасу.

П'єса «Макар Діброва» своєю популярністю зобов'язана насамперед тому, що має майстерно виліплений образ центрального героя, який уособлює собою новий тип радянського робітника — законного, повновладного хазяїна життя, прихід якого пророче провіщав горьківський машиніст Нил («Міщани»).

Основним героєм нашої літератури Горький, як відомо, вважав труд, трактований ним як творчість, як мистецтво. Він всіляко заохочував письменників до художнього відображення життя простих трудівників, їх буденної героїчної праці.

Свої думки про «людину, яка організовується процесами праці», великий письменник втілював у яскраві художні образи. Про це він не раз говорив у своїх доповідях, бесідах, розмовах, в тому числі і з українськими літераторами. «От я одержую багато, дуже багато листів від колгоспників, робітників, студентів... Які чудові люди — нові люди — вирости у нас... Народ — велетень. Кожна маленька людина стала великою, справжньою — повноцінним діячем і творцем... А от письменники наші не завжди це бачать, не завжди помічають нове, бо мало знають наших людей, їх діла, думи.

настрої, їх духовні запити»¹,— говорив він О. Корнійчукові.

Образ пролетаря з діда-прадіда донецького шахтаря Макара Діброви був явно створений під впливом горьківської філософії і горьківських порад. Характерно, що первісна назва п'єси «Макар Діброва» була витримана цілком в горьківському дусі—вона називалася «Прості люди».

Перегукується з автором «Єгора Буличова...» перша п'єса О. Корнійченка «Не тією стежкою» («Ключі до щастя»), дія якої відбувається на західних землях, де тільки-но утвердилася Радянська влада. Головний герой п'єси Ярослав Добридень, вихований в умовах власницької ідеології та психології, поволі звільняється від тягара старих переконань, звичок, традицій, обирає нові життєві шляхи, усвідомлює своє людське призначення. І хоч дещо пізно, але твердо переконується, що ходив він по землі «не тією стежкою», жив фальшивими уявленнями та ідеалами.

У психологічному підложжі обох п'єс, у пильній увазі до внутрішньої еволюції образів, у загальному трактуванні центральних персонажів є риси творчої спорідненості, вільної від наслідування. Ярослав Добридень, як і Єгор Буличов, теж зрозумів (щоправда, з запізненням), що він жив «не на тій вулиці». Якщо герой М. Горького помирає в передчутті неминучих соціальних змін, то герой О. Корнійченка розправляє свої крила, перемислює свій шлях і починає жити по-новому.

Розглядаючи ті чи інші п'єси українських драматургів, співставляючи їх з горьківською художньою практикою та настановами, ми, звичайно, маємо на увазі не прямий вплив одного художника, хай і великого, на інших, а розвиток певних творчих традицій, яким був вірний письменник.

Горький глибоко цікавився не тільки сучасним життям українського народу, а й його багатим, славним минулим. Він націлював письменників — як згадують про це Іван Ле і Петро Панч — на створення великих історичних полотен, де діяли б вірні сини народу. Навколо історичної тематики йшла розмова під час перебування

¹ О. Корнійчук. Разом із життям. К., «Радянський письменник», 1950, стор. 58

групи українських письменників у Горького в 1935 році. Згодом на Україні з'явилися значні твори історичного жанру, де фігурують широким планом зображені людські характери.

Серед масштабних образів історичних героїв звертає на себе увагу образ великого князя Київської Русі Ярослава Мудрого з однойменної драматичної поеми Івана Кочерги. Він розкритий у всій своїй складності і суперечливості, як воїн та політик, державний муж і просвітитель, як патріот рідної землі і охоронець привілеїв панівного класу, перший, хто юридично узаконив феодалні права у відомому зведенні законів «Руська Правда». Попри все це Ярослав показаний в п'єсі прогресивним державним діячем, що й відповідає історичній правді. При ньому Київська держава набагато розрослась і зміцніла, стала розсадником культури і мистецтва. Софійський собор, збудований з ініціативи Ярослава, є чудовою пам'яткою стародавньої архітектури.

У «Ярославі Мудрому» глибоко також змальована постать монаха-художника Микити. Найтонші нюанси складних психологічних порухів Микити, що задумав помститися великому князеві за вбивство батька і кінець кінцем став однодумцем та вірним другом Ярослава, показані драматургом майстерно, виразно, переконливо. Властивий Горькому поглиблений соціально-психологічний аналіз характеру виразно відчувається в образі Микити, хоч він і є героєм драматичної поеми, де можлива природна умовність у зображенні дійових осіб.

Узагальнюючи величезний досвід драматичного мистецтва, М. Горький з позицій соціалістичного реалізму чітко і виразно визначив роль мови в драматургії. У статті «Про п'єси», що є для драматургів основоположним теоретичним і практичним документом, Горький писав: «П'єса потребує, щоб кожна діюча в ній одиниця характеризувалась і словом і ділом самосильно, без підказувань з боку автора... Дійові особи п'єси створюються виключно і тільки їхніми словами... Для того, щоб постаті п'єси набрали на сцені, в зображенні її артистів художню цінність і соціальну переконливість, необхідно, щоб мова кожної постаті була суворо своєрідна, гранично виразна,— тільки при цій умові глядач зрозуміє, що кожна

постать п'єси може говорити і діяти тільки так, як це твердить автор і показують артисти сцени... Величезне і навіть вирішальне значення має розмовна мова для створення п'єси, і як настійно необхідно для молодих авторів збагачувати себе вивченням розмовної мови»¹.

Горький, який володів усіма секретами розкриття людського характеру, особливу увагу приділяв словесному оформленню образу. Він майстерно користувався «першоелементом» літератури — могутньою силою слова — і незмінно добивався всебічного мовного зображення персонажа, переконливої і влучної мовної характеристики дійової особи. В галузі мови Горький-художник суворо слідкував за Горьким-теоретиком, який не раз категорично підкреслював величезне значення слова в зображенні драматургічного героя. У статті «Про соціалістичний реалізм» чимало уваги приділяється ролі слова у змалюванні людського характеру. «Справжня краса мови, що діє як сила,— зазначає Горький,— створюється точністю, виразністю, звучністю слів, які оформлюють картини, характери, ідеї книги. Для письменника необхідне широке знайомство з усім запасом слів дуже багатого нашого словника і необхідне вміння вибирати з нього найточніші, найвиразніші, найсильніші слова. Лише поєднання таких слів і правильна — за змістом їхнім — розстановка цих слів між крапками може зразково оформити думки автора, створити яскраві картини, виліпити живі постаті людей так переконливо, що читач побачить зображене автором. Літератор повинен зрозуміти, що він не тільки пише пером, а й малює словами, і малює не як майстер живопису, який зображує людину нерухомою, він прагне зобразити людей у безперервному русі, в дії, в нескінченних зіткненнях між собою, у боротьбі класів, груп, одиниць»².

Горьківські настанови про мовне зображення драматургічного героя позитивно сприйняті українськими драматургами старшого та молодшого поколінь — від І. Кочерги до О. Корнієнка. П'єса останнього «Не тією стежкою» являє неабиякий інтерес і з точки зору психо-

¹ М. Горький. Літературно-критичні статті. К., Держлітвидав України, 1951, стор. 237.

² Там же, стор. 115.

логічного розкриття людських характерів, і з точки зору мовних засобів. Мова п'єси Корнієнка свідчить про кропітку працю драматурга над словом, «першоелементом» літератури.

Зневажати мову в драматургії — значить зневажати ідейний зміст художньої творчості. А такі випадки траплялись. Іноді намагалися замінити мову слів мовою жестів. Це мало місце і на Україні. Досить пригадати окремі театральні експерименти в театрі «Березіль». Тут позбавляли дійових осіб дару слова, перетворювали їх на глухонімих. Така, наприклад, операція була проведена з героїнею п'єси В. Гюго «Король бавиться» — Бланш. Актриса, яка виконувала цю роль, вимушена була «розмовляти» жестами і мімікою.

Марксистсько-ленінська естетика завжди вчила і вчить драматургів любити і цінити слово, як виразника ідеї твору, що не раз підкреслюється у горьківських висловлюваннях.

Немає рації доводити, як знецінює драматургічний твір млява, уніфікована, невиразна мова, позбавлена пластичності, барв, емоцій.

Становлення і розвиток української радянської драматургії проходили під прапором боротьби за чистоту, ясність, багатство і виразність мови героїв, за їх мовну індивідуалізацію. Мова — головний елемент національної форми. На основі широкого використання невичерпних мовних запасів народу українські драматурги зуміли створити чимало яскравих людських характерів, що виступають у п'єсах у всій своїй національній своєрідності.

При аналізі мови драматичного героя треба виходити з точки зору відповідності форми змістові, тобто треба простежити, наскільки мова відповідає особі, характеру героя.

Звернемося до популярної комедії О. Корнійчука «В степах України». В ній, як відомо, діють два різко відмінні герої, що уособлюють конфліктуєчі сили п'єси — Саливон Часник і Кіндрат Галушка. Вже в самих прізвищах криється деяка характеристика персонажів: Часник — гострий, терпкий, соковитий, Галушка — кругла, в'яла, липка. Один підходить до життєвих явищ як громадський діяч, для якого особисті і державні інтереси органічно злиті, а другий огризається, як дрібний влас-

ник, що дивиться на світ з обивательської точки зору. Звідси і помітна відмінність їхньої мови: у першому випадку — викривальної, наступальної, закличної, у другому — мови людини, що всіляко обороняється від докорів супротивника, що уникає прямих відповідей, зводить серйозну принципову суперечку на особисті образи і непорозуміння.

Мова Галушки характеризує його, як недалеку, хоч і хитру людину, що піклується лише про особистий добробут, охоплена утриманськими настроями. Та ось під впливом суворої нещадної критики Часника, Степана, передових людей колгоспу почала прояснитися свідомість Галушки. Змінилась дещо і його мова. Вона набула більшої осмисленості, живих, енергійних інтонацій. «Ходім звідси. Ходім і щоб завтра проти Часника ніхто з вас не писнув... Вітати Часника, як би він не лаяв нас, вітати...— говорить він членам правління колгоспу.— Тому вітати, що й так будуть нас молотити свої ж, а коли проти Часника виступить хто з правління, то й зовсім нас заклюють. І добре зроблять, бо Часник тепер не Часник — сусід мій, а партейна лінія, а я за неї клинком бився в громадянську і проти неї, що б не було, ніколи не піду».

Гостра політична проблематика п'єс Корнійчука, що відбивають боротьбу радянського народу за побудову комунізму, їх життєстверджуючий характер, соціальний оптимізм, масштабність, дійовість, не могли не позначитися на стильових ознаках його драматургії. Багатство лексики, гнучкість синтаксису, природність висловів, конкретна образність, мальовничість і динамічність — ось чи не найвиразніші риси мови кращих п'єс Корнійчука.

Народність мови Корнійчука зв'язана з народністю його творчості. Це ми бачимо і в інших сучасних українських драматургів, зокрема, у М. Стельмаха, у В. Минка, М. Зарудного, О. Коломійця, О. Корнієнка. Українські радянські драматурги прагнуть використати лексичні, фразеологічні, синтаксичні особливості української мови у всій їх повноті і своєрідності. Так, Корнійчук широко вживає живу розмовну мову, часто звертається до фольклорних джерел, застосовує прості і складні поетичні форми-епітети, порівняння, гіперболи, метафори, метонімії, любить прикрашати мову героїв алегоріями, крилатими слівцями, приказками і прислів'ями. Забарвлені

народними висловами, фольклорною образністю п'єси «Правда і Кривда», «Зачарований вітряк», «На Івана Купала» М. Стельмаха. І в цьому ми теж бачимо розвиток горьківських традицій. Адже п'єси Горького сповнені мудрих крилатих афоризмів, приказок, висловів.

Дбаючи про словесне зображення національних характерів, національних типів, про характерність і барвистість мови, Корнійчук разом з тим старанно уникає в своїх драмах і комедіях псевдокрасивостей, манірності, пишномовності, вслякого штукарства. Мова його кращих п'єс, як правило, проста, ясна, загальнодоступна і водночас не має нічого спільного з тим гладкописом, що заповнює сторінки ремісницьких творів драморобів. Словесні засоби, вживані драматургом, спрямовані на те, щоб якомога точніше і яскравіше характеризувати ту чи іншу дійову особу.

Зразком багатой афористичної мови є мова п'єс М. Куліша. Старанно дбали про мовну палітру і такі талановиті майстри драматичної літератури, як І. Микитенко, Я. Мамонтов, І. Дніпровський.

Варта уваги щодо мовної майстерності драматургія Ярослава Галана, зокрема п'єса «Під золотим орлом». Тут позитивні персонажі наділені виразною, індивідуалізованою мовою. Центральним героєм, що виражає головну ідею п'єс, є Андрій Макаров, колишній севастопольський моряк, який потрапив до англо-американських «союзників» і на собі зазнав ціну їхнього «дружнього» піклування. Макаров — переконаний радянський патріот, людина ясного розуму, полум'яного серця. Риси характеру матроса позначились на його мові — вольовій, енергійній, рішучій. Вона пройнята гіркотою важких переживань, почуттям власної гідності, високим усвідомленням патріотичного обов'язку. «Так, сержанте. Серед них є також люди, і вони лишагься людьми, скільки б ви їх не дресирували на горил», — гордо заявляє він американському поліцаєві Бобу Фоберу. З палкою ненавистю і зневагою говорить Макаров про зрадника батьківщини, українського націоналіста Цуповича: «Теж мені ем-пі,— тільки добровільне. Тепер на додаток своїми земляками торгує. Продає їх поштучно Бразилії».

Живою, прикметною вийшла також мова негативних персонажів. Мабуть, найхарактернішим текстом наділено поліцейя Боба Фобера. Слухаючи його, легко зробити

висновок, що це говорить малокультурна, зарозуміла людина, захоплена своєю владою, тупа, самовпевнена, нахабна. Начальницький тон, грубість, зухвальство проступають в репліках справного поліцейського служачки, особливо коли він має справи з підлеглими йому людьми, з тими, ким він може розпоряджатися на свій розсуд. У Фобера трапляються і «блатні» вирази. Ось уривки з мови сержанта: «Вашої малини... Бога за бороду спіймали... Тельбухи витрусив... Жеброто... Вошива Європа... Очима залупали... Обстриг англійців... Все одно з ним розправлюсь... Недотепа... Собаче життя... Як цуциків... Халамидники... А ти чого витрішки продаєш?.. Ребра йому поламаю... Хлопці висмоктали за свято все... Що цей горілчаний брат Беліна лепече?.. Я не мозолитиму більше очей... Щоб тепер перший-ліпший тиловий щур плював мені в пельку!.. Немовби їх блохи покуса-ли... Трясця їх матері!..»

Під час перебування українських письменників у Москві (10 квітня 1935 року) Горький, за свідченням О. Копиленка, радив своїм гостям скористатися багатющим досвідом українських класиків щодо створення гумористичної, сатиричної літератури: «Мені здається,— говорив Горький,— що автори мало використовують гумор... Візьміть Карпенка-Карого, Кропивницького, Котляревського. Чому не написати веселий бурлеск, яким, скажімо, є «Енеїда», про наших ворогів?.. А хіба петлюрівська еміграція не дає скільки завгодно матеріалу для такого бурлеску?»

І треба сказати, що традиції української національної комедіографії та гумору розвивалися в творчості багатьох пожевтневих драматургів — від М. Куліша і до Я. Галана. Так, у дотепному драматичному памфлеті Ярослава Галана «99%», де уїдливо показане огидне обличчя націоналістичного смітника, добре відчувається бурлескна форма.

Памфлетно загострена і сатирична комедія «Республіка на колесах» Я. Мамонтова, де теж висміюються різні претенденти на державну владу часів громадянської війни.

Горький тому посилався на досвід українських класиків, що був добре ознайомлений з їх творчістю, любив їх, користувався ними у своїх просвітительських заходах. Так, коли Горький у 1897—1898 роках жив у Ма-

нуйлівці, він не тільки читав місцевим селянам вірші Тараса Шевченка, а й організував театр, в якому ставив п'єси Карпенка-Карого, Старицького, беручи в них участь і як актор.

Продовжуючи і розвиваючи передові традиції світової та вітчизняної класики, використовуючи багатий досвід сучасних радянських драматургів, українські автори всіляко прагнуть до того, щоб мова героя відповідала його характерові, щоб дійсові особи мали неповторну індивідуалізовану мову.

Найнестерпніше в драматургії — це сіра, безлика, пасивна мова, яка нічого не виражає і нікого не захоплює. На цьому спеціально спинявся М. Горький у статті «Про п'єси»: «Загальною і печальною вадою нашої молоді драматургії є насамперед бідність мови авторів, її сухість, безкровність, невиразність. Усі постаті п'єс говорять одним і тим же ладом фраз і неприємно дивують одноманітною стертістю, заяложеністю слів, що зовсім не відповідає нашій бурхливій дійсності, тому напруженню творчих сил, в якому живе країна і яке не може не позначитись і в галузі словотворчості»¹.

Звичайно, відтоді, як були написані ці рядки, наша драматургія зробила великі кроки вперед, давши народові багато яскравих творів, високодосконалих і з мовностилістичного погляду. Однак випадки байдужого ставлення драматургів до мови свого твору трапляються ще й зараз, що значно знижує їх впливову силу, викликає справедливе невдоволення глядача.

Художник, який прагне правдиво й глибоко відтворити процеси суспільного розвитку, не може не показати узагальненого образу передової людини нашого часу, образу комуніста, який стоїть в авангарді боротьби за побудову нового, комуністичного суспільства.

М. Горький ще в дореволюційні роки перший створив збірний образ представника партії нового типу, свідомого борця за соціалізм — революційного соціал-демократа Павла Власова («Мати»). Герой Горького сміливо проголошує правду нового, прийдешнього світу, кличе під

¹ М. Горький. Літературно-критичні статті. К., Держлітвидав України, 1951, стор. 237—238.

знамена партії всіх пригноблених і поневолених, проче твердить: «Переможемо ми, робітники!»

З Павла Власова і Ніла («Міщани») починається в художній літературі галерея образів більшовиків — перетворювачів життя на нових соціалістичних основах. Перу Горького належить і образ іншого партійця — Кутузова з «Життя Кліма Самгіна». Він уособлює собою тип професійного революціонера, який готує маси до штурму твердинь капіталізму, до встановлення нового суспільного ладу. В п'єсі «Вороги» діє загартований у класових битвах революціонер-підпільник Синцов, який очолює боротьбу робітників проти експлуататорського світу скроботових і бардіних, за нове, вільне життя. В п'єсі «Достигаєв та інші», написаній уже в радянський час, фігурує більшовик Рябінін. Він є духовним спадкоємцем Власова, Ніла, Синцова і Кутузова, продовжує їх справу в нових історичних умовах, після здійснення Лютневої революції, напередодні перемоги Великого Жовтня.

Що характерне для горьківських образів партійних працівників? Вони насамперед колоритні людські особистості, які мають свої вдачі та характери, а не тільки носії та виразники певних ідей, поглядів, світовідчужань. Подібні герої аж ніяк не є авторськими рупорами. У той же час кожен з них є великою ідеологічною силою, що впливає на розвиток сюжету, розв'язання конфлікту, на загальне звучання п'єси. Активність, бойовитість, наступальність — їхня невід'ємна риса.

Горьківський спосіб змалювання людей партії знайшов продовження і в творах наших сучасних драматургів. В українській драматургії майже немає п'єс, в яких би не фігурували образи партторгів, секретарів райкомів чи обкомів, політпрацівників, рядових комуністів. Це ми бачимо в п'єсах М. Ірчана («Бунтар», «Підземна Галичина»), М. Куліша («97»), І. Микитенка («Диктатура», «Як сходило сонце», «Соло на флейті»), О. Корнійчука («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Правда», «В степах України», «Фронт», «Калиновий гай», «Крила» та ін.), І. Кочерги («Майстри часу»), О. Левади («Камо»), Л. Дмитерка («Генерал Ватутін»), Я. Галана («Осередок»), В. Суходольського («Дальня Олена» і «Арсенал»), М. Зарудного («Весна», «Антей», «Сині роси»), О. Коломійця («Де твоє сонце?»), М. Стельмаха

(«Правда і кривда», «На Івана Купала»), Я. Баша («Професор Буйко», «Дніпрові зорі») і в багатьох творах інших драматургів України старшого і молодшого покоління.

У «Загибелі ескадри» О. Корнійчука представники більшовицької партії — комісар Артем, Оксана, Стрижень, Балтієць — не тільки активні учасники подій, але її вожаки. Вони — виконавці волі Комуністичної партії, головні діячі однієї з конфліктуючих сторін. Балтієць прямо заявляє: «Мене послала партія більшовиків. Я передав вам її наказ». По ходу п'єси прочитується шифрована телеграма В. І. Леніна і не раз згадується ім'я великого вождя партії: «Ех, товаришу Ленін, — схвилювано говорить юнга, — коли проб'ємося в Москву я тобі розкажу, як погибав останній корабель, як плакав Фрегат, боцман Бухта, як навіть я і то (*пауза*) чуть не заплакав... Усьо розкажу...».

Комітетчики керують діями революційних матросів, наступають на великодержавників гранатових і буржуазних націоналістів типу Кобзи. Перед нами проходить і засідання комітету більшовиків Чорного моря, ми чуємо про комітет не раз, бачимо його людей у дії, в авангарді боротьби проти чорних сил старого світу. Комітетчикам Балтієць пропонує взяти бойові прапори потоплених кораблів. Комітетчики не тільки рішуче розправляються з ворогами, а й допомагають ідейно і політично не загартованому Гайдаю усвідомити хибність своєї поведінки. Неухильне дотримання партійних директив забезпечило більшовикам Чорноморської ескадри перемогу.

Тема партії в партійній своїм духом драматургії О. Корнійчука широко відтворена в п'єсі «Правда». Тут все говорить про торжество ленінських ідей. Головні образи драми — або бійці за більшовицьку правду (Кузьма Рижов, Вася Сидоров, Наташа), або шукачі цієї правди (Тарас Голота). В п'єсі зроблена спроба показати величний образ В. І. Леніна. Хоч зримо Ленін появляється тільки в кількох фінальних епізодах, але генієм Леніна освітлені всі історичні події п'єси.

Сцена прийому Тараса в партію — одна з вузлових у «Правді». Вона увінчує життєві шукання Голоти, чие прізвище досить красномовно свідчить про його соціальну природу.

Ця сцена, що впливає з усього ходу драматургічної

дії, незважаючи на всю свою конкретність, звучить символічно. Ленін виявляє партійне довір'я не тільки самому Голоті, а й українському народові в цілому. Ленінську правду пізнає, під партійне знамено стає не сам лише Голота, а й багатомільйонні маси трудящих України.

У взаєминах Рижова і Голоти яскраво виражена керівна роль партії. В образі В. І. Леніна ця тема знайшла найповніше втілення. Ленін безпосередньо керує Жовтневим повстанням, а наприкінці п'єси вождь народу пояснює історичну суть Жовтневої революції, накреслює програму більшовицьких дій.

Увесь зміст, вся образна система п'єси підпорядковані тому, щоб розкрити, утвердити і оспівати керівну роль Комуністичної партії, вірного, випробуваного вождя трудящих мас. Від перших реплік Кузьми Рижова — «Це наказ ЦК, Леніна» — і до історичних слів Володимира Ілліча, якими закінчується п'єса, — тягнеться єдиний ланцюг драматургічної розповіді про всеперемагаючу ідейну силу Комуністичної партії, про велич, мужність і благородство її членів.

Образи активних комуністів проходять через більшість творів О. Корнійчука. Є такий герой і в «Крилах» — секретар обкому партії — Петро Ромодан.

У «Професорі Буйку» Я. Баша головний герой уособлює непохитну мужність духу комуніста. Значення цього образу виростає ще й тому, що прообраз його взятий з життя, з прекрасної радянської дійсності, багатой героїчними натурами.

Відомий київський хірург Петро Михайлович Буйко увічнений драматургом як непохитний комуніст, який зумів і в гітлерівському підпіллі проявити свою стійкість, непримиренність, полум'яну любов до Батьківщини. Героїчна смерть Буйка в гітлерівській катівні є гідним завершенням його життя, відданого невтомній творчій роботі, присвяченій високим гуманістичним ідеалам. Своєю мужністю, сердечністю, чуйністю Буйко завойовує серця радянських людей, стає улюбленцем партизанів. Буйко, будучи комуністом і водночас одним з представників партії в підпіллі, підносить дух населення, змученого гітлерівською окупацією, благотворно впливає на всіх, з ким йому доводиться стикатись.

Трагічна сцена прощання з ув'язненими малює про-

фесора як стійкого, високосвідомого борця за комуністичні ідеали, бо певний він, що і смертю своєю послужить справедливій справі захисту Батьківщини, розгрому ворога, справі партії Леніна.

Центральною постаттю, навколо якої розгортаються події п'єси «Дальня Олена» В. Суходольського, є парторг Юрій Кочубей. З його приїздом головний інженер Заплава дістає можливість здійснити свою давню мрію — використати великі резерви потужності шахти. Знатний стахановець шахти, сміливий новатор-врубмашиніст Нарічний дістав правильне спрямування в своїй роботі. Раніше він поводив себе егоїстично, думаючи тільки про свої рекорди, в кращому разі — про успіхи своєї ділянки, але після настанов Юрія Кочубея почав турбуватися про долю всієї шахти.

Безперечно, Кочубей мав проникливий розум і живу душу. Недарма він за короткий час завоював довіря всього населення шахти. Проте рятівне втручання парторга в справу «Дальної Олени» виглядає надто чудодійним, все виправляється буквально за помахом руки Кочубея. В п'єсі не відчувається пафосу переборення перешкод, справжньої боротьби мас за піднесення шахти. Перемоги надто легко даються, вони немовби приходять самі собою.

Показ керівної ролі нашої партії у боротьбі за встановлення на Україні Радянської влади є основною темою історичної хроніки В. Суходольського «Арсенал». У ній відтворені незабутні картини повстання робітників київського Арсеналу проти буржуазної Центральної ради в січні 1918 року. У всіх перипетіях збройної і політичної боротьби, показаної в п'єсі, беруть участь більшовики як вожаки революційних мас, як самовіддані виконавці волі партії, історичних накреслень В. І. Леніна. Такими є керівники повстання Андрій Іванов, Косячний, Глушко, Федір Троян.

Не все довершене в п'єсі. Їй явно бракує широко виписаного центрального героя, так, як це, скажімо, зроблено в історико-революційній драмі І. Муратова «Нейтральна зона», де всебічно показано образ палкого революціонера-полководця Віталія Примакова. Ряд образів «Арсеналу», зокрема Андрія Іванова, змальовано схематично. Відтворюючи не стільки дух, скільки факти історичних подій, автор в найкритичніші моменти

повстання ізолює Іванова від арсенальців і тим самим позбавляє його можливості керувати вирішальними боями з наймитами Петлюри.

По-горьківському філософськи насичена драматургія М. Куліша, І. Кочерги, М. Стельмаха, п'єси О. Левади («Фауст і смерть»), О. Коломійця («Планета сподівань»).

Повчальний горьківський приклад і щодо змалювання образів позитивних героїв, які завжди виступають послідовними носіями прогресивних ідеалів, переконаними борцями з життєвим злом і фальшю. Горьківська естетика і практика створення позитивного героя добре прислужилася українським митцям.

Настійна боротьба Горького з міщанством у всіх його видах і проявах знайшла талановитих прибічників і серед драматургів України. Згадаймо хоча б оригінальну філософську комедію І. Кочерги «Підеш — не вернешся». Драматичний памфлет П. Загребельного «Хто за? Хто проти?», по суті, теж спрямований проти дріб'язкових міщанських душ. Своїм презирством, зненавистю до спритних пристосованців, брудних кар'єристів і шкурників, войовничих виразників буржуазної ідеології та моралі сатирична комедія І. Микитенка «Соло на флейті», безперечно, перегукується з рядом творів О. М. Горького. До речі, перебуваючи в Запоріжжі, М. Горький в своєму інтерв'ю з журналістами, відзначаючи талановитих майстрів української літератури, згадав і прізвище І. Микитенка.

Горьківські традиції, горьківська школа відчутні і в тому, як наші драматурги малюють образи хазяїв старого світу. Так, образ лютого куркуля «газди над газдами» Штефана Петрича («Любов на світанні» Я. Галана) так само, як і образ Самбура з п'єси Ю. Буряківського «Дім з двома антеннами», багато в чому перегукується з горьківськими образами хижаків, представників капіталістичного суспільства.

Наснажував Горький своїх українських колег щодо утвердження в п'єсах ідей пролетарського інтернаціоналізму, соціалістичного гуманізму, безкомпромісного обстоювання в літературі партійності і народності, що й відбилася в конкретній творчій практиці українських радянських драматургів — художніх спільників Буревісника революції.

II. ДЖЕРЕЛА ДРУЖБИ

Іван ФРАНКО

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

Очі всього освіченого світу, всіх свободолюбних людей звернені тепер на російську столицю. Особливо на одно місце в ній, страшне, побудоване на костях наших мучеників-козаків, віддавна вкрите прокляттям, підмите сльозами і наповнене стогнаннями та зітханнями нещасних жертв царської та урядницької самоволі.

В самій середині Петербурга, недалеко Зимового палацу царського, на невеличкому острові стоїть страшна кам'яна кріпость з двома височенними вежами, гострими, як багнети карабінів. Напереді тої кріпості стоїть церква св. Петра і Павла, а в її середині міститься земне пекло, страшна в'язниця, від гори до долу заповнена політичними в'язнями.

Всі, хто чим-небудь провинився проти уряду, хто посмів думати свобідно, працювати явно чи тайно для визволення російських народів з-під тяжкого ярма, всі ті смільчаки з давен-давна відвідували мури та каземати тої кріпості.

Багато їх ввійшло до неї, щоб не вийти більше ніколи. Многі ввійшли туди молодими, здоровими юнаками, а вийшли сивими дідами, зламані страшними муками або тяжкою довголітньою неволею...

Тут у 1847 році покутували й апостоли крашої долі України: Шевченко, Костомаров, Куліш і інші товариші Кирило-Мефодіївського братства.

Не минули сеї Петропавловської кріпості також найкращі сини великоруського народу, такий Бакунін, Чернишевський, Достоевський, Михайлов і багато інших борців, що мостили дорогу теперішньому масовому рухові.

І тепер очі всього цивілізованого світу звернені на те прокляте місце, бо в його мурах сидить і мучиться знов один із світочів російського народу, одна з оздоб російського письменства — Максим Горький.

Властива назва його Олексій Пешков. Ще кілька літ тому він був простим робітником, ще вчасніше обдертим волоцюгою, що пішки переходив величезні простори від Одеси до Нижнього Новгороду, зазнав і голоду, й холоду, і всякої нужди, раз навіть підіймав руку на себе, не бачачи ніякої надії на краще життя. Але в тім нещаснім опущенім волоцюзі горіла іскра великого таланту, його душа рвалася до чогось високого, невідомого. Де тільки міг, він добував книжки та газети, читав, учився, причому допомагала йому величезна пам'ять.

Та далеко важніша для нього була та тяжка школа, через яку проводило його життя. На безмежних степах і по брудних хатах та кватирах, де купчиться міська біднота, по корчмах та арештах, по лісах та морських пристанях він придивлявся природі й людям, знакомився з життям, і терпінням, і радощами найрізнішого народу, а особливо тої найнижчої верстви, тої шумовини суспільності, що не має нічого свого і навіть на мужика дивиться вгору, як на якогось дуку, мало відрізняючи його від інших багатів і обдаровуючи його своєю ненавистю порівно з іншими або ще й більше, тому, бо з ним частіше стикається.

Та ось молодому Пешкову всміхнулася доля. Ним запіклувалися деякі інтелігенти, заохотили його до писання. Зараз перші його оповідання («Челкаш», «Макар Чудра») звернули на себе увагу своїм незвичайно ярким малюнком та новістю предмета. Горький — бо так він підписувався під своїми оповіданнями і під такою назвою зробився славним по всьому світі — малює там людей із тої найнижчої верстви босяків та голяків, без кола і двора, але малює їх не як нещасні жертви суспільного порядку, що плачуть, і нарікають, і тужать за тим світом ладу і щастя, що замкнувся за ними. Ні, Горький малює той світ нужди і опущення зовсім інакше, як світ і лад сам для себе, ворожий нашому, але завершений сам у собі, зі своїми радощами й смутками, зі своїми порядками, не подібними до наших. Те, що у нас вважається злочином — крадіж, розпушта, п'янство, розбій, лінивство і т. д., — там зовсім не має такого

значення, міряться іншою моральною мірою. Люди того світу мають зовсім інші ідеали від наших, і в перших оповіданнях Горького не раз було чути більшу прихильність до тих волоцюзьких ідеалів (вічне мандрування, повне і нічим не зв'язане життя голяка), ніж до ідеалів горожанського життя. Та з часом, коли за славою Горькому всіміхнулася й фортуна, його погляди прочистилися і розширились, і в своїх останніх творах він виступав як вітхненний апостол чоловіколюба, того щирого, не фарисейського, що обіймає однаково сердечно і найбідніших, і зіпсованих та понівечених суспільним ладом. Рівночасно у нього чимраз голосніше звучала ще одна струна — гарячий поклик до боротьби з теперішніми гнилими порядками в Росії, супроти яких усі люди, бідні й багаті, аж надто часто опиняються поза законом, здані на ласку й неласку тупої, темної сили — самоволі.

Оце й була головна причина його ув'язнення. Чи докажуть йому якусь особливу провину, крім того, що він у рішучій хвилі, перед різнею д. 22 січня, разом з кількома іншими людьми наважився виступити перед всевладних панів Росії і остерегти їх, аби не перетягали струну, сього не знати. Те тільки знати, що Горький хворий на сухоти, що вже був близький смерті і тільки заходам добрих лікарів та побутові під теплим небом Криму вдалося урятувати його життя. В Петропавловськiм казематі його без теплої одежі, в арештантськiм одязі посадили в холодну, вогку, пониже землі положену комору, що швидко може підкопати його здоров'я. Ось чому очі всього світу звернені сьогодні на Горького. Всі почувають, що його смерть у тiм казематі долила б оливи до огню, що тепер бухав в Росії, і, позбавляючи Росію одного з її вільних світочів, була би, може, тою іскрою, що запалює велику пожежу народного бунту.

З ЛИСТУВАННЯ МІЖ М. ГОРЬКИМ І М. КОЦЮБИНСЬКИМ

6/9 серпня [1909,
Чернігів (Северянська, вл. б., № 3).

Я винен перед Вами, вельмишановний Олексію Максимовичу: лише тепер надсилаю обіцяні книжки, бо дружина не могла їх розшукати. Та й я не все дістав, не вдалося. Зверніть увагу на книжку «Література українського фольклора 1777—1900 гг.», вона може придатися для Вашої роботи як показчик етнографічних матеріалів. Додаю також для зразка 3 прим. відкритих листів з узорами старовинних вишивок на рушниках. Якщо вони зацікавлять Вас, напишіть мені, я вишлю Вам цілу серію. Не думайте, будь ласка, що Ви завдаєте мені клопоту, навпаки, це мені буде тільки приємно.

А я весь час згадую Вас, усю сім'ю Вашу і сердечно дякую за добре ставлення до мене. Взагалі, у мене стільки хороших спогадів про Капрі, що я й досі живу ними. Мене так і тягне назад, на острів чудес, на віллу Spinola.

Безглузді чутки, ніби Вас виселяють з Капрі, сполошили нашу легковірну публіку і викликали тривожний настрій. Признаюсь, я й сам не був спокійний, хоч скептично поставився до газетних повідомлень. Кому хочеться чи потрібно поширювати такі чутки?

Як Ви себе почуваєте, дорогий Олексію Максимовичу? Від душі бажаю Вам добре використати літо, якнайбільше ввібрати в себе сонця, гуляти, частіше ловити рибу, щоб на зиму запастися силами для вловлення людських душ.

Прошу передати мій привіт і щирю подяку добрій, хородій Марії Федорівні. Як здоров'я Євгенії Федорівни?

Якщо Марія Сергіївна ще гостює на Капрі, побажайте їй від мене успіху в роботі і всього найкращого. Усім Вашим привіт і поклін.

Відданий Вам

Ваш М. Коцюбинський

Р. С. Чи одержали Ви мою книжку в німецькому перекладі, надіслану з Відня? Д-р Jensen з Стокгольма писав мені, що восени вирушає в поїздку по Швеції читати лекції про Вашу творчість.

15(28) вересня 1909, Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Даруйте мені великодушно за мою нечемність — донині не спромігся одповісти на Ваші листи, посилку книжок, листівок і на ту приемну увагу Вашу, котру ревню шаную і за котору щиро вдячний.

Почасти мене, може, виправдує каторжне життя моє — роботи сила-силенна! Школа, де я проводжу дві лекції на тиждень з літератури, — а до них треба готуватися; осінь — надходять рукописи, написані за літо, — надходять десятками! Автори ж люд нетерпеливий, відповіді вимагають незабарної. К. П. Пятницький приїхав, і я з ним вимушений переглянути всю роботу «Знання» за дев'ять років — це не жарт!

Не думайте, що перебільшую клопоти мої, — далєбі, що ні!

Робітницька публіка, що приїхала сюди, — чудові люди, і я з ними душею спочиваю од щипків і уколів «культури». Водночас, по змозі, вони знайомляться з культурою справжньою — були в Неаполітанському музеї, в старих церквах, у Помпеї, побуваємо і в Римі. Хороше вони дивляться, хороше міркують, і — взагалі — хороше з ними демократичній моїй душі!

А поміж ділом — кохаємося в музиці; мешкає тут добрий чоловік, директор моск[овсько]го ім[ператорсько]го муз[ичн]ого т[оварист]ва Сахновський, композитор, пише

оперу і симфонію, влаштовує на свята, вечорами, концерти — робітницька публіка моя і тут на місці.

Звичайно, все це поза фортечними мурами с.-дечної програми, та — що ж? — я завжди високо цінував приємність бути еретиком. Всі посилки Ваші — окрім книжки про походження міфа, що її Ви обіцяли, пам'ятаєте? — дістав, дуже вдячний, глибоко зворушений люб'язністю Вашою, — взагалі мені не щастить на неї! Справді, дорогий М. М., — якнайщиріше дякую Вам! Часто згадуємо про Ваше тутешнє життя.

Коли побачите Вол[одимира] Галак[тіоновича] — поштиво вклоніться йому від учня і шанувальника. Нещодавно довелось мені перечитати всі його книжки — з лекторською метою, — і з якою приємністю зробив я це!

Мало його знають, і треба б йому — задля ширшого розповсюдження серед читацького загалу — видати всі книжки свої в «Знання» — справді!

Певна річ, стомився я за цей час, та й не доволі здоровий, але це не заважає мені відчувати, що життя — пречудове діло для людини мого характеру!

По цьому — кланяюсь Вам, міцно тисну руку і ще раз — спасибі.

А попросту скажу — дуже я вдоволений, що зустрів Вас, і великі спочуття збудили Ви в душі моїй! Уже пробачте, коли це «освідчення в коханні» видасться Вам грубуватим і недоречним.

Кланяйтесь Вашому сімейству, дітям теж — звичайно.

О. Пешков

23.X [1]909, (Северянська, 3).

Велике спасибі Вам, дорогий Олексію Максимовичу, за Ваш хороший лист і за все те добре, що бачив я у Вас і від Вас. Далєбі на саму згадку про Капрі, а особливо про наше знайомство, якось тепліше й світліше стає на серці. Гадаю, що можу одверто, не побоюючись, що мене неправильно зрозуміють, признатися, що дуже полюбив Вас і почуваю вдячність до випадку, який нас звів.

Не відповів Вам одразу після одержання листа, бо був хворий. Тепер настільки краще почуваю себе, що

можу писати, і перший мій лист — до Вас. Лежачи в постелі, я з упертістю хворого все думав, що Ви згадаєте свою обіцянку і пришлете мені «Літо». Стаття Амфітеатрова загостила моє бажання, бо з неї я дізнався, що повість уже надруковано. Якщо це не надто важко для Вас, я дуже й дуже просив би Вас, дорогий Олексію Максимовичу, прислати мені «Літо» в конвертах або іншим шляхом, який Ви вважатимете зручним. Так хочеться відпочити після дратівливих, з нездоровим духом, недосків Андреева.

Як Ваше «Повітове місто»?

Чим більше думаю над Вашою темою, тим більш вона здається мені цікавою, вартою найсерйознішої уваги і праці.

Останнім часом я почував себе дуже погано і нічого не писав.

Посилаю Вам разом з цим листом книжку Клоустана. Дуже буду радий, якщо вона придасться Вам. Сподіваюсь, що Ви не забудете щиро відданого Вам

М. Коцюбинського

Вельмишановній Марії Федорівні моє сердечне вітання.

Уся сім'я наша від душі бажає Вам бути здоровим.

27.VIII. [1]1910,
Чернігів (Северянська, вл. б., № 3).

Дорогий Олексію Максимовичу!

Обіцяв я написати Вам з Стокгольма, а тим часом склалося так, що в Швецію я не їздив. У Відні на мене чекав лист із повідомленням, що поїздка на шхери не відбудеться через те, що захворіла дружина мого знайомого. Звичайно, я не наважився турбувати Jensen'a своїм візитом і хотів був повернутися на Капрі, де мені було так добре. Але до Капрі далеко — і я вирішив закінчити свою відпустку відпочинком у Карпатах, на кордоні з Угорщиною [...]. І, по суті, не дуже шкодую, що замінив Швецію Гуцульщиною. Коли б Ви знали, який це чудесний, майже казковий куточок, з густо зеленими горами, із завжди шумкими гірськими ріками,

чистий і свіжий, немов учора народився. Костюми, звичай, весь уклад життя гуцулів-номадів, які проводять усе літо зі своїми стадами на полонинах,— такі своєрідні і мальовничі, що відчуваєш себе перенесеним у якийсь новий, невідомий світ. Як добре було б, коли б Ви хоч раз з'їздили в Карпати.

Не втерпів я, піднімався на гори і, певна річ, завдав шкоди своєму здоров'ю, але було красиво, надзвичайно красиво, а це головне. Весь час я згадував Вас і Марію Федорівну, всю Вашу, дорогу для мене, сім'ю, якій я багато чим завдячую. Далєбі, дорогий Олексію Максимовичу, мені так було добре з Вами, так тепло (не читайте, якщо не хочете), що Ваш образ назавжди залишиться в мені, як щось світле, незабутнє. Я не вмю виказувати вдячності, але тим глибше, живіше відчуваю її.

Діти були в надзвичайному захваті від Ваших подарунків. А Оксана засмучена: не привіз Вашої фотографії. Цей пущверинок уже любить Вас, як письменника. Всі збираються писати Вам, та, мабуть, не скоро зберуться, бо тепер, після канікул, у всіх діловий настрій. На мене теж одразу звалилася ціла лавина роботи. Але поки що нічого, справляюсь. Про літературну роботу зараз годі й думати, відкладаю на осінь.

Збираю потроху для Вас книжки і, коли підберу,— надішлю.

Як воно Вам тепер живеться, чи посувається робота, чи ловиться риба? У мене враження такі свіжі, що відчуваю ще смак Капрі, начебто вчора його залишив. Коли матимете вільну хвилинку і бажання — напишіть мені. Мені буде дуже приємно.

Марії Федорівні мій привіт і глибока шана. Якщо хто-небудь із сім'ї ще на Капрі — сердечно вітаю.

Віра Іустинівна (моя дружина) веліла мені кланятися Вам і дякувати всім за добре ставлення до мене.

...Цілую і обіймаю. Здоров'я й успіху в роботі!

Ваш М. Коцюбинський

Прошу передати мій привіт Костянтинові Петровичу. На жаль, контора «Знання» не вислала каталогів у наше бюро, як ми домовилися з Костянтином Петровичем.

26 серпня (8 вересня) 1910, Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

На доданий лист я одписав, що вибирати перекладача має право автор, і дав д. Васіну Вашу адресу.

Я його — не знаю. Чи вважаєте Ви, що «критичний» нарис потрібний?

Якщо потрібний, то, на мою думку, було б краще, коли б той нарис написав малорос.

Як доїхали? Бачили Стріндберга?

Як здоров'я?

Всі наші кланяються Вам. Мое вітання дружині Вашій і дітям.

Про карточку — не забув, але ще не маю її.

Тисну руку.

О. Пешков

9/22.IX. [1910, Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Наші листи, здається, розминулись: чи Ви вже дістали мого листа (рекомендованого)?

Васіна, лист якого Ви прислали, я не знаю теж. Він до мене не звертався, та коли б і звернувся — було б пізно, бо всі оповідання для першого тому вже переклав Могилянський, і я саме тепер переглядаю рукопис.

Ніякого «критичного нарису», звичайно, не треба. Якщо книжка сподобається, її читатимуть і без «нарису», в протилежному випадку ніякий «крит. нарис» не допоможе. Та й не треба, щоб він допомагав, це вже «далі нікуди».

Почуваю себе не гаразд, мені тільки і добре на Капрі. Враження від капрійської природи і від людей так гармонійно зливаються і так благотворно впливають на мою психіку, що просто-таки оздоровляють мене.

Як посувається Ваша робота? Коли б Ви знали, з яким нетерпінням я чекаю продовження «Окурова» — цієї чудової речі, яка змушує з трепетом стежити, як міцніє і зростає таланти, що вже виріс, здавалося б, на весь свій зріст.

Сердечно бажаю Вам доброго настрою і душевного піднесення, потрібного для роботи.

Якщо Юрій Андрійович ще на Капрі, передайте йому моє прохання подарувати мені знімок, зроблений ним з нас у день другої (для мене останньої) рибної ловлі. Ця група була б для мене дуже дорогим спогадом.

Вельмишановній Марії Федорівні сердечно дякую за дорогу для мене приписку до Вашого листа і за добрі побажання.

Всім Вашим прошу передати мій щирий привіт.

Мати, дружина й діти дуже вдячні за увагу і посилають найкращі побажання.

Прошу не забувати

Вашого М. Коцюбинського

16(29) вересня 1910, Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Не одписував на листа Вашого тому, що карточки для Оксани не зміг дістати, — придворні мої фотографі — мучителі! Знімуть, а потім шістнадцять днів проши їх — дайте знімочок! А вони — комизяться.

Надіслав Вам листа якогось Васіна — одержали?

Живемо — як завжди, заїжджає всякий люд російський, зараз оце ждемо артиста Самойлова. Погода була з тиждень — препогана, ішов дощ, і весь острів плакав, а тепер на годині стало, напрочуд ласкаві та ясні дні. Виноград збирати почали пізно цього року.

Злякалися італійці холери і — молодці! — завзято заходилися коло неї! Зіна днями з'їздив у Неаполь і після повернення назад повинен, за строгим оповіщенням, побувати п'ять разів у лікаря під загрозою штрафу за невиконання цієї повинності.

Я трошки розклеївся — не спиться, і нерви дуже даються взнаки. Вельми приголомшений румунсько-турецьким союзом — кепсько це для нас! Ясно, що німці збираються нас колошматити по-справжньому. А ми ще й досі дримаємо.

Зичу вам всього найкращого, кланяюсь родині.

О. Пешков

Так, дорогий Олексію Максимовичу, довелося мені пережити невеселий час! Майже цілий місяць у нас у домі було п'ятеро хворих, крім мене. А тут ще й Ви мене засмутили своїм нездужанням, хоч, здається, я Вам не заподіяв лиха. Нудне моє прохання, добре знаю, але все ж наважуюсь: бережіть себе. Такий уже обов'язок того, хто завжди повинен бути молодий, сильний і бадьорий. А то — як Ви зможете навівати ту радість життя, те світле, чим живе Ваш читач?

Здогадуюсь, що це я Вам повинен дякувати за надіслання конторою «Знання» останнього «Сборника». Велике спасибі. «Диваки», незважаючи на Ваше невдоволення п'есою, мені дуже сподобались. Прекрасні типи і ситуації, цікаве завдання, вся п'еса прозора й дзвінка, а все ж це не те, що «Городок». Ви знаєте, я просто-таки відчуваю тугу за продовженням. Це така річ (прямо скажу — велика), що заради неї Ви повинні будете примиритися з нелюбим Вам письменником — Горьким.

Ось тільки здоров'я потрібне. Бажаю його Вам як найбільше, це не шкодить.

Не буду на цей раз втомлювати Вас довгим листом, тим більше, що нічого веселого зараз написати не можу.

Бувайте здорові.

Цілую і обіймаю Вас міцно. Не забувайте.

М. Коцюбинський

7(20) листопада 1910, Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Я так і знав, що у Вас коїться зле: все думалося про Вас тривожно, і не раз ми з М[арією] Ф[едорівною] казали одне одному — мабуть, щось недобре там! Кортіло написати, запитати — але в таких випадках завжди не зважуєшся, щоб не порушити чогось, — прийти в дім невчасно...

Сьогодні разом з листом Вашим дістали чотири аркуші Вашої книжки, — переклад видався мені вдалим, — Ви

коректуєте його? Добре було б Вам на весну випустити томів два-три, щоб поїхати сюди і спокійно жити тут літо.

В. Г. Короленко надіслав мені «Записки», взяв я чудесну ту книжку до рук і — перечитав її ще раз. І читатиму часто, — подобається вона мені щодалі більше і серйозним своїм тоном, і тією, мало відомою сучасній нашій літературі, статечною якоюсь скромністю. Нічого крикливого, а все дотикається серця. Голос — тихий, але лагідний і густий, справжній людський голос. І на кожній сторінці відчуваєш розумну, людську усмішку великої душі, котра багато думала, багато пережила. Добре!

Був обурений «втечею» Льва Миколайовича, сприйнявши стрибок той як здійснення його заповітного бажання перетворити «життя графа Льва Толстого» на «життя іже в святих отця нашого боярина Льва», — писав В[олодимиру] Г[алактіоновичу] з цього приводу сердитого-пресердитого листа, але не встиг відіслати. Враз: бам! — телеграма: Лев Толстой — помер!

Заридав я розпачливо-безпорадно і цілий день плакав — уперше за життя так тяжко, нерозважно і багато. Плакав та все щось писав про Толстого не для друку, звичайно, а так взагалі, треба було горе вилити. Хотів усю ту писанину В. Г. одіслати — а ввечері впав на острів табун кореспондентів із вісткою, що — живий Толстой!

Кореспондентів прогнав, а сам — зліг, так перехвилювався, що знову кровохаркання почалося. Звісна річ, в цьому і диявольський вітер винуватий, — дме, як навіжений, свистить день і ніч, нерви напружені.

Тепер живу в натужному очікуванні вісток з Росії про нього, душу нації, генія народу. В душі тій багато чужого і просто ворожого мені, але — не гадав я, що так глибоко і жадібно люблю я *людину* Толстого! Обурюють мене поодинокі поки що спроби зробити з нього «легенду», щоб покласти її в підмурок «релігії» — релігії фаталізму, такого згубного для нас, людей і без того пасивних.

Читаю газети і — вбивчо ясно бачу, які ж ми дикі, які безсоромні — і скільки рабського, ідолололюбного живе в темних, заплутаних душах наших. Нестерпно соромно.

«Кожемякіна» помаленьку пишу. Тема — строга і

стає щодалі строгішою, вимагає дедалі обдуманішого і обережнішого ставлення. Як по канату ходиш.

Надсилаю Вам на згадку «Зустріч»,— може, читаючи, усміхнетесь разок.

Раджу Вашій увазі книжку Олексія Толстого,— зібрані докупи його оповідання ще й виграють. Обіцяється стати великим, першорядним письменником, ні, справді!

Мабуть, «Знание» надіслало Вам Сургучова і Шмелюва? Перший — теж обіцяє немало, та поки що трохи недбалий і даремно маніриться, наче той телеграфіст на поганенькій, степовій пошті. Любить надто строкаті галстучки, будемо гадати, що це минеться в нього.

А другий — ладний жанрист. А втім — самі побачите.

Непогані в останній книжці «Вест[ника] Евр[опы]» мініатюри Чирикова. Смішно і сумно, як і належить. Подавньому захоплююсь «Селом» Буніна.

У нас — подія: Зіна оженився. Сталося це дуже швидко і, здається, для нього самого несподівано. Тепер — кисне в паточі щастя; так кумедно дивитися на нього і велику його дружину.

Та — коли б Ви бачили, що витівали капрійці на цьому весіллі! Просто — до сліз доводили всіх нас милою своєю радістю.

Закінчую довге послання цеє, бажаючи, щоб воно не стомило Вас своєю строкатістю.

Бувайте здоровенькі, бувайте бадьорі!

Щиро вітаю дружину Вашу, дітям пишу окремо. А якого славного листа Оксана прислала! Мила душа, видно. Поцілуйте її.

І інших трьох — також, звичайно!

О. Пешков

7.XII [1]910. Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Я дуже завинив перед Вами, і мені самому совісно, що так пізно відповідаю на Ваш лист, що тільки тепер зібрався подякувати за прислане. Велике спасибі, доро-

гий Олексію Максимовичу. Хочеться вірити, що думки й почуття передаються на велику відстань,— тоді Ви повинні були б відчутти, який я Вам вдячний за Вашу увагу до мене. «Зустріч» прочитав, і мені було приємно вдвоє: кожне слово нагадувало мені Ваш голос, рухи — і так яскраво постав у пам'яті той вечір на Капрі, коли Ви читали її.

Я зараз під великим враженням від «Васи Железної» — глибокої, сильної й оригінальної речі. І як це чудесно зроблено! Взято грудку грязі — а з неї бризкають яскраві іскри й освітлюють такі тайники, що навіть моторошно стає. Ось воно — це бездонне, темне материнське почуття,— початок усього живого! По-моєму — створена велика річ. І хочеться сказати: спасибі — в ім'я мистецтва!

Боляче мені було читати, що Ви так тяжко пережили смерть Толстого. Не дивуюсь, звичайно, а все ж погіршення Вашого здоров'я дуже мене стурбувало. Як Ви зараз себе почуваете? Чи краще?

Мені теж тяжко було, але (не знаю, чи соромитись?) і добре, що на світі буває щось велике. Смерть наче-то вірніше визначає розміри, ніж саме життя.

...Томик О. Толстого лежить у мене на столі, чекає черги. Цей автор мені дуже подобається, я вже якось ділився з Вами своїм враженням від його оповідань.

А зі мною щось не гаразд. Нездужаю, не працюється, нема бадьорості. Хочу сподіватися, що все це скоро минеться, але поки що — досить погано. Ось чому навіть Вам не міг своєчасно відповісти, хоча перекинутися з Вами словом дає мені велику радість. Так хотілося б глянути на Вас усіх, як Ви тепер поживаєте, як Марія Федорівна, Зіновій Олексійович (з дружиною, звичайно). Чи все ще на старому місці, чи все любить, як Іскія щодня пожирає сонце, чи перейшли у віллу Serafina? Чи зручно Вам там? Не дивуйтеся, що мене цікавлять навіть дрібниці? Це буває, коли серце з чим-небудь зростається. Ну, будьте здорові, насамперед здорові. Сердечно цілую і обіймаю Вас. Не забувайте. Марії Федорівні ширий привіт і найкращі побажання. Всього доброго Зіновію Олексійовичу з дружиною.

Ваш М. Коцюбинський

Дорогий Михайле Михайловичу!

Книжку Вашу прочитав з великою насолодою, з душевною радістю.

Надсилаю Вам примірник з поміченими при читанні помилками перекладача: не «изба», звичайно, а — сакля і не «воз», а возок; воз по-великоруському буде телега груженая. На 25-й стор. «одинокая, как палец» — перифраза приказки «один, как перст» — очевидно? Не дуже гарно.

І бомби руками не розірвеш, а звичайно — «взрывом», та говорити про це зайва річ. До другого видання, на яке, сподіваюся, нам не довго чекати, це треба усунути, — правда ж?

Писати більше — ніколи. Зовсім не маю часу.

Кланяюся всьому сімейству. Як відносно другого тому?

Коли думаєте їхати сюди?

Будьте здорові, міцно тисну руку.

О. Пешков

7.IV. [1911. Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Своїм листом Ви дуже підбадьорили мене, порадували. Якщо Вам подобається книжка, — значить, варто писати. Ви розумієте мене. Навіть Вам, такому великому художникові, відоме почуття невдоволення собою. У мене воно дуже розвинене. Мої оповідання завжди здаються мені блідими, нецікавими, непотрібними і навіть якось совісно і перед літературою, і перед читачем. Друкуеш — бо воля слабка. Тому схвалення — не кожне, звичайно, таке дороге і так бадьорить. Спасибі Вам.

Переглядаючи перший том, я теж помітив багато всляких огріхів і друкарських помилок. А все через те, що я не читав коректур. Нашвидку переглянув рукопис, не зупиняючись, як і просив перекладач, на стилістичному боці перекладів, бо М. М. Могилянський обіцяв

попрацювати над перекладом і не радив мені затримувати рукопис. А вийшло не гаразд. Він багато чого не помітив. Якщо книжка діждеться другого видання, обов'язково треба буде зробити виправлення. Матеріал для II тому Могилянський обіцяв підготувати на середину січня. Тепер я вже неодмінно читатиму коректури.

Але годі про справи.

Мені хочеться знати, як Ви поживаєте, чи здорові, чи краще з нервами?

Марія Федорівна порадувала мене звісткою, що «Кожемякін» підходить до кінця. Жду нетерпляче. Це моя улюблена річ.

У нас упав перший молодий, пушистий сніг. Легкий мороз. Так чисто і бадьоро в природі, що я навіть узявся до роботи. Дивлюсь на ялини, на запорошений сад, що пахне снігом, на сани, що плывуть серед дзвону бубонців, і думаю: добре б сюди Олексія Максимовича! Часом хочеться на Капрі, так і тягне, адже у Вас, певно, добре тепер. Але коли зберусь — ще не знаю. Найбільш вільний час у мене влітку, в червні.

Настає новий рік. Від душі бажаю Вам здоров'я, найбільше здоров'я і успішної роботи. Цілую і обіймаю Вас.

Вся наша сім'я шле Вам найкращі побажання і кланяється.

Не забувайте Вашого

М. Коцюбинського

11 березня [1]911 року. Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Цей лист, за моїм розрахунком, Ви маєте дістати в день своїх іменин. Обіймаю Вас і цілую з глибоким почуттям любові, з гарячими і сердечними побажаннями здоров'я, сил і бадьорості.

З радістю посилаю Вам це побажання. Так добре почувати, що є десь світла, велика душа, джерело доброго і прекрасного, якій можеш з щирим серцем сказати: всього найкращого!

З листа Марії Федорівни (спасибі їй, добрій, за пам'ять!) дізнався, що Ви багато працюєте, що «Коже-

мякін» майже закінчений. Із зрозумілим нетерпінням чекаю продовження цієї речі і — хоч як це дивно — трошки побоююсь, чи буде воно таке незрівняно гарне, як початок. Певна річ, мені самому смішні ці побоювання, тим більше, що вони не мають під собою будь-якого серйозного ґрунту, але все ж, коли знаєш, що створюється щось прекрасне, мимоволі знаєш почуття побоювання: чи вдасться?

Хоч Марія Федорівна і вчинила мені суворий допит, на якій підставі почуваю себе погано, але все ж мушу визнати, що зі мною щось не гаразд. Серце працює дедалі гірше й гірше, часом доводиться лягати в ліжко, робота на службі так втомлює мене, що нема вже сили взятися до чогось іншого. Осінь і зима майже зовсім змарновані для мене: за цей час я зміг написати лише одне невеличке оповідання. Правда, підготовка до друку і коректура II тому «Оповідань» забрали багато часу. Цими днями переглянув останні коректури з полегшенням і... з сумом. І том, очевидно, не викликав ніякого інтересу. Три місяці минуло, відколи він вийшов, і жодний журнал не згадав про книжку. Можливо, що така сама доля спіткає і II том. Тоді вже мені зовсім совісно буде, що підвів «Знання».

Нетерпляче жду літа. Капрі весь час кличе мене, а я боюся думати про нього, бо не певен, що зможу знову зібратися туди. Майже нічого не вдалось заробити взимку, — значить, виникла важка для подолання перешкода. А тим часом вілла... вабить і усміхається. Проте я охоче погодився б і на скромнішу обстановку, аби знову бути поблизу Вас і дорогого для мене сімейства Вашого на Капрі. Побачимо. Поки що буду сподіватися, хочу сподіватися.

Бувайте ж здорові, дорогий Олексію Максимовичу. Моя мати, дружина і діти посилають Вам найкращі побажання в день іменин і кланяються Марії Федорівні. А я цілую руки дорогої Марії Федорівни і дякую за лист від широкого серця. Привіт Зіновію Олексійовичу з дружиною і Костянтиніві Петровичу.

Не забувайте Вашого

М. Коцюбинського

Михайле Михайловичу, дорогий мій, Ви — не маєте рації!

Перший том викликав чималу кількість рецензій, і, як на мене, досить цікавих. Навіть «Речь», загалом ставлячись до «Знання» немилостиво, вшанувала Вашу книжку і добрим, і не дурним відзивом. Був відзив у «Совр[еменном] мире» і в «Современнике» Амфітеатрова, а також і в ряді провінційних газет.

Вам би надіслати Амфітеатрову переклад оповідання, яке Ви написали цієї зими?

Вихід другого тому ще пожвавить інтерес до першого, і — я впевнений, що незабаром Ви будете тут.

Великого смутку завдає стан Вашого здоров'я і настроїв Ваш; якби міг — усіляко постарався б прискорити Ваш від'їзд сюди.

Може, мені це і вдасться.

Кланяюсь Вашій родині, а Оксані — особно.

Бувайте здорові і — до побачення!

[. .]

О. Пешков

7.IV.[1]911. Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Пишу під враженням від II частини «Кожемякіна». У мене весь час, доки не читав її, було дивне почуття боязні; а що, коли після того високого піднесення, з яким написано I частину, тон спаде — і хоча вийде хороша річ (поганої, звичайно, не можна було чекати), але все ж не те. Дочитавши до кінця, я з полегшенням зітхнув, з почуттям цілковитого задоволення. Не досить буде сказати: добре. II частина така ж чудова, як і перша. Епопея російського міста, повітового життя розгорнулася і вшир і вглиб. Моторошно і страшно стало від тієї буденщини, яку так спокійно записував Кожемякін. Наче розгорнулася сторінка історії життя народу, яка сягає своїм початком у темне минуле, а кінцем торкається вчорашнього, близького, знайомого, але погано

усвідомленого. Фон такий хороший, що кращого трудно бажати. А які чудові люди на цьому фоні, всюди мармур, всюди різець. Напрочуд вдало вийшов у Вас, зокрема, Маркуша. І все: люди, почуття, природа,— все таке легке, прозоре, сонячне, яскраве і до болю відчутно переживається. І за всім чувається якесь прозирання, до кінця продуманий синтез. Надзвичайно вдалі порівняння. Я вважав великим майстром у цьому відношенні — Аннунціо. Але тепер бачу, що в нього порівняння часто надто штучні, роблені, вигадані, тоді як у Вас вони так само невимушені, вільні і красиві, як стрибок дикого степового коня (пробачте за порівняння). Про красу мови нічого й казати: це школа для російських белетристів.

Пишу Вам свої враження, дорогий Олексію Максимовичу, не як критик (я цим не грішу), а як звичайний читач Ваш, один з багатьох, і ще по праву людини, якій близьке почуття краси. Мені просто хотілося висловити Вам своє захоплення і свою глибоку подяку. Звичайно, повість ще не закінчена. Від душі бажаю Вам здоров'я і сил для дальшої роботи. А дорогу Марію Федорівну хочеться мені сердечно поздоровити з Вашою чудовою річчю. Не знаю тільки, чи захоче вона прийняти мої поздоровлення.

Про себе нічого хорошого повідомити не можу: як і раніш, хворію і нервуюсь, працювати не можу. А втім, це все не має значення. Совісно тільки перед О. В. Амфітеатровим, якому, незважаючи на обіцянку, нічого досі не міг дати для «Современника».

Бувайте здорові! Сердечно обіймаю Вас, а Марії Федорівні цілую руку. Привіт Зіновію Олексійовичу з дружиною і Костянтину Петровичу. Наша сім'я шле всім Вам привіт і добрі побажання.

Не забувайте Вашого

М. Коцюбинського

P. S. Все забуваю спитати, чи придалися Вам надіслані мною книги. Пробачте, що не все вдалося вислати, деяких книг не роздобув.

23 квітня (6 травня) 1911, Капрі,

Спасибі, Михайле Михайловичу, за доброго листа, за порядне Ваше ставлення до мене.

Книжки — дістав, вони мені на недугу, дякую! За третю частину «Кожемякіна» — побоююсь, мови не знаходжу для неї поки що. Радий, що Ви помітили Маркушу, це в мене майже символічна особа. В третій частині також буде Маркуша, але вже на релігійному ґрунті стоятиме.

М[арія] Ф[едорівна] щиро вітає, зворушена Вашим поздоровленням і дякує. Та — вона сама напише.

Щойно повернувся з поїздки, вона мене оглушила низкою важких вражень, дуже стомився, назбиралася купа пошти, кваплюся одкликнутися на Ваш милий лист, але одкликаюся коротко.

«Совр[еменник]» незабаром виправиться, до нього входять нові люди, а редактором белетристичного відділу буде в ньому В. С. Миролубов, колишній видавець «Журнала для всіх», людина статечна і в журнальній справі досвідчена.

Запоможіть! Чи немає невеличкого оповідання з давніх, не перекладеного ще на великоруське наріччя?

Кланяюсь Вашій родині. Тисну міцно руку Вашу.

О. Пешков

16.VII. [1911, с. Криворівня в Карпатах.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Мої надії на літню поїздку на Капрі так несподівано розвіялись, що я довго не в силі був примиритися з цим і навіть написати Вам.

Довелось везти молодшого сина в Крим, бо лікарі передрікали йому всілякі лиха, а на це пішли гроші, зібрані на поїздку до Італії. Червень прожив я у Сімеїзі, а на липень вирішив їхати в Карпати, до гуцулів. Справа дешева і не без користі. Весь час проводжу в екскурсіях по горах, верхи на гуцульському коні, легкому й граціозному, як балерина. Побував у диких місцях, доступних небагатьом, на полонинах, де гуцули-

номади проводять із своїми стадами все літо. Коли б Ви знали, яка велична тут природа, яке первісне життя! Гуцули — дуже оригінальний народ, з багатою фантазією, з своєрідною психікою. Глибокий язичник, гуцул все своє життя, до смерті, проводить у боротьбі із злими духами, що населяють ліси, гори й води. Християнством він скористався тільки для того, щоб прикрасити язичеський культ. Скільки тут чудових казок, переказів, повір'їв, символів! Збираю матеріал, переживаю природу, дивлюся, слухаю і вчусь. Сподіваюсь розповісти Вам дещо, коли побачимось.

А побачимось з Вами взимку. Річ у тому, що з серпня я назавжди кидаю службу. Зовсім несподівано я одержав від «Українск. літерат. общества» довічну стипендію в 2000 крб. з умовою не служити. Наші зими такі суворі і так шкодять мені, що я вже не можу жити в холодну пору в Чернігові і вирішив проводити холодні місяці — листопад — лютий — в Італії. Певна річ, насамперед зупинюсь на Капрі, з яким зв'язано в мене стільки дорогих спогадів.

Отже, живу надією скоро побачити Вас. Хотів би недорого влаштуватись на Капрі, бо сім'я залишається в Чернігові, діти вчаться, а це потребує коштів. Сподіваюсь на допомогу і поради Марії Федорівни, якій пишу окремо.

Як Ваше здоров'я, дорогий Олексію Максимовичу? Чи працюєте над «Кожемякіним», чи не втомлюєтесь надто роботою, чи добре спите, чи гуляєте? Все хотів би я знати про Вас і був би дуже вдячний, коли б Ви написали мені хоч кілька слів у Чернігів, бо 1 серпня я їду додому.

Живу тепер разом з етнографом Гнатюком, який просить передати Вам привіт і спитати, чи цікавлять Вас народні оповідання з життя опришків... народних героїв Гуцульщини.

Він міг би послати Вам збірник таких оповідань.

Бувайте здорові. Сердечно обіймаю і цілую Вас, до побачення.

Привіт і добрі побажання всім Вашим і Костянтинові Петровичу.

Ваш М. Коцюбинський

Дорогий Олексію Максимовичу!

Прочитав зараз у газетах, що в зв'язку з погіршенням здоров'я Ви їдете на зиму в Каїр. Хоч я і звик до різних, часом безглузких, газетних вигадок, зв'язаних з Вашим ім'ям, і, звичайно, більш за все бажаю, щоб і остання звістка виявилася подібною вигадкою, а все ж стурбований.

Як ви себе почуваете, дорогий Олексію Максимовичу? Дуже прошу Вас — напишіть мені кілька слів про себе, а коли Вам ніколи, то, може, Марія Федорівна буде така ласкава і сповістить мене про Ваше здоров'я.

Уже те, що так довго нема продовження «Окурова», турбувало мене, а тепер я мимоволі пов'язую одне з одним і тривожусь.

Збирався кілька разів писати Вам, але був дуже зайнятий, спішив закінчити своїх «Гуцулів», щоб мати можливість поїхати на зимівлю на Капрі. Виїду в перших числах листопада, приблизно 5—10, отже, незабаром побачимось, а це сповнює мене найщирішою радістю. Я вже скучив за Вами. Не стану висловлювати свою любов до Вас, бо і без того Ви добре знаєте мої почуття до Вас і до Вашого сімейства.

Не можу зараз більше писати — пригнічений газетним повідомленням. Сердечно цілую Вас і бажаю здоров'я, тільки здоров'я.

Дорогий Марії Федорівні з почуттям поваги і відданості цілую руку. Вся моя сім'я посилає Вам щирі побажання скоріше одужати і вітає Марію Федорівну.

Ваш М. Коцюбинський

Чекаю відповіді з нетерпінням.

22 жовтня (4 листопада) 1911, Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Газети, звісна річ, брешуть, я здоров, як тільки можу бути, і до Каїра не збираюся, а на Вас чекаю — вже з перших чисел жовтня. Чекали на Вас і ще якісь люди з Карпат, та поїхали не дочекавшись.

Кінець «Кожемякіна» друкується,— все гаразд, як бачите!

Читаю російські газети і сохну зі злості, з сорому, з туги. А ще знаходяться з-поміж російських журналістів сміливі люди, котрі називають Італію «божевільною»!

Усі і всіх навчаємо, а самі нічому не навчаємося, всюди виступаючи суддями, та ще такими «компетентними», що, далекі, стає соромно жити тут і дивитися італійцям у вічі.

А Ви все-таки приїздіть. Дуже жду!

Кланяюся сімейству, тисну Вашу руку.

О. Пешков

1(14) березня 1912, Капрі.

Михайле Михайловичу — дуже радий я, що зустрів Вас і дуже полюбив славу Вашу душу.

Олексій Пешков

15.V. [1]912, Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Незважаючи на обіцянку, я не писав Вам через хворобу. Зате я весь час був з Вами душею і (далекі, не сентиментальність!) скучав за Вами. Весь час почував, що мені Вас не вистачає, і багато чого віддав би за можливість знов побачити Вас.

Чи Ви все ще, як і раніш, у полоні свого кабінету, чи все так мало гуляете? Сподіваюсь, що літо не дасть Вам запрацювуватись, що море, рибна ловля пред'являть свої права. Так, уся надія моя на рибу...

Над чим Ви тепер працюєте, дорогий Олексію Максимовичу? Це з мого боку не проста цікавість. Тут зачитуються Вашим оповіданням «Три дні». Навіть кислого, розчарованого в сучасній літературі читача оповідання захоплює. А мені це так приємно, начебто я сам написав «Три дні».

До речі, Ви якось висловили бажання послати що-небудь, хоч би невеличку замітку, в «Українську жизнь». Якщо Ви не роздумали, пошліть. Це дуже важливо для журналу і для всіх нас. Я вже почав працювати. Написав два оповідання і хочу спробувати впорядкувати свої капрійські враження.

У середині червня маю намір знову поїхати до гуцулів, подивитись на життя, зібрати матеріал для повісті. Якби була можливість, з якою охотою приїхав би я хоч на тиждень звідти на Капрі.

Ну, будьте здорові. Сердечно цілую і обіймаю Вас. Гуляйте якнайбільше! Вся сім'я моя посилає Вам свої привітання і побажання всього найкращого.

Не забувайте Вашого

М. Коцюбинського

23 травня (5 червня) 1912, Капрі.

Дістав чудового листа Вашого, Михайле Михайловичу,— трошки сумно стало, адже я також і звик до Вас і полюбив Вас дуже. Чи не виберетеся знову сюди? Тут так гарно стало.

Риба — не рятує, вона й манить, та я не йду. Сиджу і пишу всячину. Зараз оце працюю над «Інтернаціональною лігою» — спробою всесвітньої організації всіх людей духу, урядженням чогось на зразок планетарного парламенту. Головну ідею Ліги подав Вільгельм Оствальд у своїй статті «Всесвітній розум», він же, Оствальд, і Демель з ним склали «відозву», — мабуть, її буде надруковано в «Запр[осах] жизни».

Майже місяць прожив тут у мене, у Вашій кімнаті,— Сургучов. Ви читали «Губернатора»? Скажіть, чи сподобалось. Добрі задатки в автора, мені здається.

«Заветы» — вельми засмутили мене, і я з ними більше не танцюю. Так що — обмежимося одним па.

Ех, «русичі, сонцеві діти», незграбний народ.

В «Укр[аїнську] жизнь» напишу щось, підходжу помаленьку до однієї теми, та не знаю, чи здужаю її.

Чого це Ви все до гуцулів їздите, а ми хіба гірші?

Обидно. Рушайте сюди, будете шквариться на сонці.

Мушу кінчати листа — хочеться відіслати сьогодні, а вже незабаром — година.

Кланяюсь Вашим усім. М[арія] Ф[едорівна] також.
Міцно тисну Вашу руку, будьте здорові.

О. Пешков

Адреса Буніна: Москва, Столовий провулок, б. Муромцева.

9.X. [1]912, Чернігів.

Дорогий Олексію Максимовичу!

У листі до Марії Федорівни я докладно пояснюю причину свого довгого мовчання, хоч усе-таки Ви повинні були одержати мій привіт з Карпат, посланий на Капрі наприкінці червня.

Погано мені, дорогий Олексію Максимовичу: хворію уперто, довго й тяжко; найгірше — не можу працювати. Залишається вдатися до героїчного засобу — лягти в лікарню на тривалий час і віддати себе на поталу різним спеціалістам, для чого цими днями вирушаю до Києва.

Ваш лист порадував мене: як би добре було, коли б Вам пощастило здійснити свою програму в «Современнике»! Це було б те нове і значне, що його необхідність усвідомлюється тепер багато ким. Я, звичайно, всією душею співчуваю і ладен допомогти. Сьогодні-таки списуюсь де з ким щодо потрібного Вам матеріалу і, як тільки одержу відповідь, — одразу повідомлю Вас. Певен, що на зазначений термін Ви матимете обидві статті.

Нового оповідання в мене зараз нема, все літо я не писав. У Карпати я їздив на студії, попрацював багато і вдало, зібрав надзвичайно цікавий матеріал для повісті, але все це лежить зараз під спудом, і не знаю, коли я зможу взятись до роботи. Звичайно, охоче пришлю Вам першу річ, яку напишу. А як я скучив за Вами і за Вашими творами! Після «Трьох днів» я вже нічого не читав, хоч стороною чув, що Ви працювали влітку. Порадуйте мене якою-небудь новинкою, якщо вона з'явилася в Берліні раніш, ніж у Росії, адже Ви знаєте, яку величезну насолоду дасте мені.

Чув також, що в «Укр. життя» надруковано Вашу відповідь на анкету журналу, і згоряю від нетерпіння

познайомитись з нею, але, як на те, остання книжка «Укр. ж.» застряла десь у дорозі, і доведеться чекати кілька днів.

Наважуюсь нагадати Вам (Ви самі просили про це) обіцянку Вашу прислати яку-небудь річ для ювілейного збірника на честь Франка. Саме настав час, і рукописи надходять на адресу: Австрія, Львів (Lemberg), вул. Супінського, 21, Наукове т-во ім. Шевченка, Ів. Кривецькому. Може, нагадаєте про це також Ів. Олек. Буніну?

Дуже б мені хотілося побачити Вас хоч ненадовго. Здається, я одразу видужав би від самої лише зустрічі. Не забувайте мене, дорогий Олексію Максимовичу. Моя постійна адреса — м. Чернігів. Хочеться мені знати, як Ви почуваєте себе, чи здорові, над чим працюєте.

Уся сім'я посилає Вам гарячий привіт і добрі побажання.

Цілую і обіймаю Вас сердечно.

Ваш М. Коцюбинський

20 жовтня (2 листопада) 1912, Капрі.

Дорогий Михайле Михайловичу!

Оповідання до Львова днями надішлю, воно вже готове, та все не маю часу обробити остаточно...

Мені дуже шкода, що Вас не було тут улітку, — дуже! Хоча саме літо було погане — люди гарні приїздили. А тепер на годині стало: якось особливо ясно, тихо і лагідно. День — іде дощ, дме вітер; днів три-чотири геть літніх, навіть дивно!

Пильно стежу за балканськими подіями, чекаючи від розв'язання їх добра для всіх слов'ян. І водночас тривожно якось за Русь, — дедалі тривожніше. Поряд з ознаками безсумнівного пожвавлення відбувається в ній якийсь хворобливий процес розпаду, відчувається невиліковна втома. Працюю. Написав п'ятеро маленьких оповідань з минулого — Ви знаєте сюжети майже всіх їх.

У Москві друкується книжка «Казок», коли вийде — надішлю, Вам вони подобались. Незабаром вийде повість Олексійовича, — як-то її зустріне читач?

А загалом — живу я як завжди, та й не живу, а хоч

сиджу за столом, хоч стою біля конторки. Колись так стомлюся, що впаду на підлогу і пролежу зо два місяці нерухомо.

Статтю для «Укр[аїнської] жизни» я написав погано, і це мені соромно. Але як мене лають за неї патріоти великоруські! Заздрю їм — у них багато вільного часу, можуть писати довгі статті і з подробицями.

Бувайте здорові, дорогий Михайле Михайловичу! Вклоніться родині Вашій.

О. Пешков

26 ст.ст. X. 1912, Київ.

Дорогий Олексію Максимовичу! Чи одержали Ви і Марія Федорівна мої листи, послані недавно з Чернігова?

А мене перевезли, нарешті, до Києва і поклали в клініку, як «тяжкого сердечника». Все-таки я вважаю, що іноді чудесно ось так позабавляться! Які краснославні люди відвідують мене щодня, приносять мені все, що я люблю, — квіти, книги, самих себе! У вікно дивиться те саме сонце, яке і Вас гріє, — і тому здається воно ще теплішим і ласкавішим...

Як поживаєте? Напишіть і пришліть, коли що надрукували. Потішите. Моя адреса: Київ, Бібіковський бульвар, № 17, Університетська клініка проф. Образцова, мені. Цілую обох Вас сердечно і чекаю звісток.

Ваш М. Коцюбинський

Вчора було мені дуже погано, тяжко вразила смерть близької людини — М. В. Лисенка.

Вол. Мик. Леонтович вітає Вас...

*1 грудня [1]912, Київ (Бібіковський бульвар, 17,
Клініка пр. Образцова, палата № 9).*

Дорогий Олексію Максимовичу!

Клянусь доступним мені клаптиком сірого неба, яке, мабуть, голубіє над Вами, що збирався одразу ж відповісти Вам, та «лиха доля» ходить за мною, нерухомим, назирці і руйнує всі плани. Умудрився схопити в постелі

плеврит і ще якусь дуже болючу погань — довелося навіть морфій впорскувати — взагалі — свинство. Уже дозволили було мені 1/2 години сидіти в кріслі, я так зрадів, і раптом — знову біля розбитого корита.

Кепсько. Але про хвороби досить.

Уявляю собі, як Ви енергійно готуетесь до плавання на «Современнике», вербуєте команду, збираєте припаси, розводите пару. А я, безперечно, радий допомогти Вам, чим можу...

Прекрасне місце Вашого листа з приводу смерті Лисенка зворушило мене дуже. Дозвольте мені, дорогий Олексію Максимовичу, поділитися в пресі з україн. читачами цими кількома рядками, вони дуже гарні.

Нетерпляче жду обіцяних «Қазок». Знаю, що вони дадуть мені багато радості в моїй «палаті».

Олексійовичу і Бор[ису] Олек[сандровичу] я ще встиг відповісти на їхні листи, але вони мовчать, трохи лінуються, певно. Кланяюсь їм.

Почуваю, що написав Вам щось нескладне. Та хай, не має значення. Важливо лише (для мене, звичайно), щоб Ви знали, що десь далеко є хтось, хто любить Вас щиро, думає про Вас, поривається до Вас всією душею. Цілую Вас. Як здоров'я?

Вельмишановній Марії Федорівні привіт і добрі побажання.

Не забувайте Вашого

М. Коцюбинського

29.XII. [1]912. Київ, Університет. клініка.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Цілую, обіймаю і бажаю в новому році бути здоровим і так само вдало працювати, як і в минулому.

Спасибі за Ваш хороший лист і за «Қазки». Обидва видання одержав безперешкодно і одразу прочитав з надзвичайною насолодою. Скільки там любові до людини, скільки знання її душі і розуміння природи. Чудесна, сонячна книга! І якщо я не написав, почитавши її (як колись обіцяв Вам), то причина цього *vie majeure*¹.

¹ *Vie majeure (італ.)* — вища сила. (Ред.)

Не втрачаю надії разом з Вами випити на честь «Казок» пляшку «Віансо».

Звертаюся до Вас, дорогий Олексію Максимовичу, за порадою і наважуюсь турбувати тому, що мені не вдалося взнати адресу К. П. Пятницького. Річ у тому, що Костянтин Петрович — ось уже пошад рік минуло — не звертався до мене ні особисто, ні листовно з пропозицією від «Знання» видати третій том моїх оповідань. Тим часом московське «Книгоиздательство писателей» пропонує мені друкуватись у нього на вигідніших умовах. От я, не маючи змоги розшукати Костянтина Петровича, звертаюсь до Вас з проханням розв'язати мої сумніви — чи не буде з мого боку некоректністю перехід від «Знання» до «Писателів».

Хоч мені невідомі Ваші міркування, але все ж підбадьорює той факт, що і Ви друкували свої «Казки» не у себе, а в Москві.

Як жаль, що я не з Вами. Я буквально нудьгую за Вами [...]

Не забувайте Вашого

М. Коцюбинського

В. І. КОЦЮБИНСЬКІЙ

12 або 13 (25 або 26) квітня 1913, Капрі.

Знаю, що зайві слова співчуття горю Вашому. З високою повагою кланяюсь Вам... Міцно обнімаю дітей... Велику людину втратила Україна,— довго і хороше пам'ятатиме вона його добру роботу.

Максим ГОРЬКИЙ

М. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

«Прекрасне — це рідкісне»,— говорили Гонкури. Він був одним із тих рідкісних людей, які при першій же зустрічі з ними викликають благосне почуття задоволення: саме цю людину ти давно ждав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!

У світі ідей краси й добра він — «своя» людина, рідна людина, і з першої зустрічі він збуджує жаду бачити його як можна частіше, говорити з ним більше.

Він, що про все подумав, якимось особливо близький до хорошого, і в ньому кипить органічна гидливість до поганого. У нього тонко розвинена естетична чуйність до доброго, він любить добро любов'ю художника, вірить в його звияжну силу, і в ньому живе почуття громадянина, якому глибоко і всебічно зрозуміло культурне значення, історична вартість добра.

Якось, розповідаючи йому план організації на Русі широкого демократичного книговидавництва, я почув його лагідний голос, задумливі слова:

— Потрібно б вести із року в рік «Літопис вияву людського»,— щорічно випускати огляд всього, що створено за рік людиною в ділянці її піклування про щастя всіх людей. Це був би чудовий посібник людям для знайомства їх із самими собою, одного з одним. Адже нас більше знайомлять з поганим, аніж з хорошим. А для демократії такі книги мали б особливо величезне значення...

Він дуже часто говорив про демократію, про народ, і завжди це було якимось особливо приємно слухати й почувально.

Я розповів йому якомсь, тихого вечора, легенду про калабрійця Чіро, вугляра, який у 49 році, під час боротьби Сіцилії проти Фердинанда Бомби, прийшов до благородного Руджієро Сеттімо і простодушно запропонував:

— Синьйор, якщо неаполітанський деспот переможе, він, напевне, захоче відтяти вам голову,— так? Тоді, синьйор, запропонуйте йому три голови за одну вашу: ось оцю, мою голову, голову брата мого і зятя. Ми всі ненавидимо Бомбу так само, як і ви, синьйор, але — маленькі люди — ми не зуміємо так розумно та успішно боротися за свободу, як умієте ви. Я гадаю, що від такого заходу народ багато виграє, а Бомба, мабуть, з більшим задоволенням уб'є трьох замість одного,— адже він, ледар, любить убивати! А ми з радістю помремо за свободу.

Легенда сподобалась Михайлові Михайловичу; радісно поблискуючи ласкавими очима, він сказав:

— Демократія завжди романтична, і це добре, знаєте! Адже романтизм найбільш людяний настрій; мені думається, що його культурний смисл недостатньо усвідомлено. Він — перебільшує, авжеж! Та тільки ж бо він перебільшує добрі начала, свідчачи цим, яка велика жадоба добра в людях.

Був такий випадок: щенилася, вперше й дуже болісно, велика романська вівчарка; щенята народжувались мертвими; собака, змучена болем, майже здихала, і ця тяжка картина викликала цілком ясне почуття жалю у фокстер'єра, теж суки, але яка ще не родила.

Маленька, чудовенька собачка вражала напруженістю своїх відчужань; з тихим скигленням бігаючи навколо вівчарки, вона злизувала сльози з її змучених очей і сама плакала; мчала на кухню, хапала там кістки і стрімголов несла їх хворій, бігла до людей і, тихенько, жалібно гавкаючи, стрибала на них, немовби благаючи допомоги, і все плакала,— капали сльози з її прекрасних очей. Це було дуже зворушливо і навіть трохи аж моторшно.

— Це — гідно подиву! — хвилюючись, сказав Коцюбинський.— І я нічим іншим не можу собі пояснити такої сили почуття в собаки, як тим, що люди створили вже навколо себе невідпорну і вражаючу атмосферу людяності, здатну перевиховати навіть тварину, прищепивши їй дещо від душі людини.

Людяність, краса, народ, Україна — це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі.

Він дуже любив квіти і, володіючи солідними знаннями ботаніка, говорив про них, як поет. Було приємно бачити, коли він, тримаючи в руці квітку, пестив її і розповідав про неї:

— Дивіться, ось орхідея прибрала форму бджоли: цим вона хоче сказати, що не потребує відвідування комах. Скільки розуму всюди, скільки краси!

Його хворе серце заважало йому ходити по нерівних стежках Капрі, по камінню, гаряче нагрітому сонцем, у пекучому повітрі, густо насиченому пахощами квітів, але він не жалував себе, гуляв багато, часто — до втоми.

І коли, бувало, скажеш йому: «Нащо ви дозволяєте собі стомлюватись?» — він відповідав, легко перемагаючи поради розсудливості:

— Хочеться бачити якомога більше: адже мені недовго жити на землі, а я її — люблю...

Він особливо ніжно любив свою Україну і часто чув запах чебрецю там, де його не було.

А одного разу, побачивши під білою стіною рибальської хати блідо-рожеві мальви, — увесь освітився усмішкою і, скинувши капелюха; сказав до квітів:

— Здоровенькі були! Як живеться на чужині?

Засоромився й пожартував:

— Знаєте — трошки сентиментальним стаю! Але ж і вам, гадаю, нерідко зітхається за білою березою, якою вас сікли бувало? Е, всі люди — люди, а хто не людина — хай буде йому соромно!

Він любив Капрі і писав про нього:

«Почуваю себе не гаразд, мені тільки добре на Капрі. Враження від капрійської природи такі гармонійні і так благотворно діють на мою психіку, що справжнісінько оздоровлюють мене».

Але я гадаю, що це не зовсім вірно і тепличне повітря острова не було корисним йому. А до того ж і його українське червоне серце завжди було на батьківщині, — її скорботами він жив, її муками мучився.

Бувало, бачиш: іде він помалу, трохи зігнувшись, оголивши сяючу голову, з тим вдумливим обличчям, як на

портреті Жука,— бачиш і догадуєшся: думає про свою Чернігівщину.

Так і є: прийшов до своєї білої кімнати, сів стомлено в крісло та й каже:

— Знаєте, там, по дорозі до Арса Naturale, стоїть хата зовсім така, як у нас! І люди в ній — наші: дідусь, такий ветхий і мудрий, сидить на порозі з люлькою і баба така ж, та ще ж і дівчина з карими очима — повна ілюзія. Тільки ось гори, каміння, море. А то все — і сонце — як у нас!

І починав стиха говорити про долю батьківщини, про майбутнє її, про її людей, яких він любив сильно, про літературу, про благодотворну роботу занепащеної нині «Просвіти». Слухаєш його і бачиш людину, яка сама про все подумала і те, що знає, знає добре.

У липні 1911 року він писав з Карпат, із Криворівні:

«Весь час проводжу в екскурсіях по горах, верхи на гуцульському коні, легкому й граціозному, як балерина. Побував у диких місцях, доступних небагатьом, на полонинах, де гуцули-номади проводять із своїми стадами все літо. Коли б Ви знали, яка велична тут природа, яке первісне життя! Гуцули — дуже оригінальний народ, з багатою фантазією, з своєрідною психікою. Глибокий язичник, гуцул все своє життя, до смерті, проводить у боротьбі із злими духами, що населяють ліси, гори й води. Християнством він скористався тільки для того, щоб прикрасити язичеський культ. Скільки тут чудових казок, переказів, повір'їв, символів! Збираю матеріал, переживаю природу, дивлюся, слухаю і вчусь».

А в наступному листі, з Чернігова, йому довелось сказати:

«Не втерпів я, сходив на гори і, звичайно, зашкодив своєму здоров'ю; але було незвичайно красиво, а це — головне».

Не шкодуючи, в прагненні до пізнання життя та краси його, своїх фізичних сил, він і до свого таланту поета ставився надміру строго, перед'являв до себе вимоги занадто суворі. «Почуття незадоволення собою у мене дуже розвинене», — не раз говорив він мені. «Мої оповідання завжди здаються мені блідими, нецікавими, непотрібними і навіть якось совісно перед літературою та читачем», — писав він у 1910 році.

Ці думки, здавалось мені, завжди були з ним і невідступно точили його змучене серце.

Питає:

— Вам подобається «Самотній»?

— Це краща з трьох ваших поезій у прозі, а вони всі, як на мене, дуже гарні...

Він сумно усміхається:

— А я прочитав сьогодні вранці, і стало ніяково. Нікому це не потрібне, не цікаве нікому. Що за голосіння? Всі люди самотні. І не так треба писати про це прокляття наше!

Потім продовжував уже сердито:

— Та там ще наприкінці гордий крик є,— це вже й не щиро, а так сказано — для самовтіхи. Чим тут гордиться? Самотній — значить не потрібний нікому.

Ми часто розмовляли на цю тему, і завжди він жорстоко картав себе.

— Дивіться, як це хороше:

Жаль маю до землі,
Бо тіні, що вкривають її,
Пересунуться на інше місце,
І де було тьмяно й сумно,—
Знов ляже золоте сонця...

Він усміхнувся й відразу ж переробив ці рядки на гумористичний вірш...

Одного разу йому сказали:

— Яка вірна і страшна річ ваш «Сміх».

Він недбало відмахнувся рукою:

— Та це ж запозичено. І невміло зроблено,— в житті цей сміх страшніший і законніший.

Іноді було досадно, частіш — болісно чути такі вигуки: багато звучало в них великої щирої муки.

Але, ставлячись безжалісно до себе, до інших він ставився дуже поблажливо, уміючи скрізь, навіть у поганому, знайти гарне — влучне слово, звучне речення.

— Дорогий мій,— сказав він одного разу вночі, коли море й острів мовчать так дивно, неначе в тихому подиві ждуть чогось незвичайного,— стільки бачено, стільки пережито, в душі хвилюється цілий світ образів, думок, якихось до сліз простих і ласкавих пісень! Так би дощем з неба й вилив усе це на землю, на людей, а — не вдається, не вміється!

Не вдавалось — так, але він міг би, він би зумів написати прекрасні, великі речі: багато що було вже ним до кінця продумане, готове і — красиве, оригінальне, по-своєму. Не вдавалося тому, що за три роки нашого знайомства майже в кожному листі його бриніла, все посилюючись, одна і та ж нота:

«Повинен признатися, що зі мною щось не гаразд. Серце працює все гірше й гірше, часом доводиться лягати в ліжку, праця так стомлює мене, що немає сили взятися до чогось іншого».

«Майже нічого не пощастило заробити взимку, значить — утворилась трудноподоланна перешкода. А тим часом вілла на чотири кімнати за 65 лір, з доброю господаркою, приваблюють і усміхаються».

І нарешті 9/X [1]912 він писав:

«Погано мені, дорогий Олексію Максимовичу: хворію уперто, довго й тяжко; найгірше — не можу працювати. Залишається вдатися до героїчного засобу — лягти в лікарню на тривалий час і віддати себе на поталу різним спеціалістам, для чого цими днями вирушаю до Києва».

А з клініки Образцова він бадьоро повідомляє:

«А мене перевезли, нарешті, до Києва і поклали в клініку, як «тяжкого сердечника». Все-таки я вважаю, що іноді чудесно ось так позабавлятися! Які краснославні люди відвідують мене щодня, приносять мені все, що я люблю, — квіти, книги, самих себе! У вікно дивиться те саме сонце, яке і Вас гріє, — і тому здається воно ще теплішим і ласкавішим».

Він любив сказати людині ласкаве, добре слово, і навіть у цей день, дуже засмучений напередодні смертю М. В. Лисенка, все ж таки знайшов у душі це слово, любий...

Він знав, що скоро помре, і нерідко говорив про це просто, без страху, але й без награної бравади, якою багато хто рисується так неприродно:

— Смерть необхідно перемогти, і вона буде переможена! — сказав він одного разу. — Я вірю в перемогу розуму та волі людини над смертю так само як в те, що сам — незабаром помру. І ще помруть мільйони людей, а все-таки, з часом, смерть стане простим актом нашої волі, — ми будемо відходити в небуття так само свідомо, як відходимо до сну. Смерть буде переможена тоді, коли більшість людей ясно усвідомлять ціну життя, зрозу-

міють його красу, відчують насолоду — працювати й жити.

Людина високої духовної культури, солідно озброєна знанням природничих наук, він уважно стежив за всім, що твориться в галузі боротьби із смертю, але й поезія умирання, поезія безперервної зміни форми тонко відчувалася ним.

Не раз, вдячно дивлячись на сірі скелі Капрі, багато вдягнені пишною зеленню трав та квітів, він говорив:

— Яка сила життя! Ми звикли до цього і не помічаємо перемоги живого над мертвим, дійового над інертним, і ми ніби не знаємо, що сонце творить квіти та плоди з мертвого каменю, не бачимо, як скрізь торжествує живе, щоб бадьорити й тішити нас. Ми повинні б усміхатися світові по-дружньому...

Він добре вмів усміхатися так, — до всього усмішкою друга. З приводу смерті Л. М. Толстого він писав:

«Боляче мені було читати, що Ви так тяжко пережили смерть Толстого... Мені теж тяжко було, але (не знаю, чи соромитись?) і хороше, що на світі буває щось велике. Смерть начебто вірніше визначає розміри, ніж саме життя».

Для мене смерть Михайла Коцюбинського визначилась як тяжка особиста втрата, я втратив сердечного товариша.

Прекрасна, рідкісна квітка відцвіла, ласкава зірка погасла. Важко жилось йому: бути чесною людиною на Русі дуже дорого коштує.

Бідніє наш час на хороших людей, — втішимо себе сумом спогадів про них, про красу цих світлих душ, що так беззавітно любили людей і цілий світ, про дужих людей, які вміли працювати для щастя батьківщини своєї.

Вічна пам'ять чесним людям!

Антон МАКАРЕНКО

МАКСИМ ГОРЬКИЙ У МОЄМУ ЖИТТІ

У задушливі роки перед японською війною в тому глухому закутку, де минула моя молодість, літературні явища помічалися з великим запізненням. У міській бібліотеці ми діставали пошарпаних, без останніх сторінок Тургенева і Засодимського, а коли і траплялося нам щось більш нове, то це обов'язково були або граф Саліас, або князь Волконський.

І тим яскравіше й сліпучіше пронизало нашу млу незвичайно просте й викличне ім'я: *Максим Горький*.

Ми з великими труднощами діставали його книжки, Горький доходив до нас тільки коли-не-коли і раптово вогняною стрілою пронизував наше сіре небо, а потім ставало ще темніше. Але для нас уже було зрозуміло, що Максим Горький не просто письменник, що написав оповідання задля нашої розваги чи хай і більше: задля нашого розвитку, як тоді любили казати. Горький дуже близько підійшов до нашого людського і громадянського існування. Особливо після 1905 року його діяльність, його книги, його гідне подиву життя зробилися джерелом наших роздумів і праці над собою.

Ні з чим не зрівняним за своїм значенням стало «На дні». Я й зараз вважаю цей твір найзначнішим в усій творчій спадщині Горького, і мене не похитнули в цьому переконанні відомі недавні висловлювання Олексія Максимовича про свою п'єсу. Те, що Лука бреше і заспокоює, звичайно, не може бути зразком поведінки для нашого часу, але ж ніхто ніколи Луку й не сприймав як

приклад; сила цього образу зовсім не в моральній його суті. Ледве чи було б більш переконливо, якби Лука викладав програму соціал-демократів більшовиків і закликав мешканців нічліжки до... А до чого, власне кажучи, можна було їх закликати? Я й далі думаю, що «На дні» — найдосконаліша п'єса новітніх часів у всій світовій літературі. Я сприйняв її як трагедію, і до цього часу так її відчуваю, хоч на сцені її трагічні моменти, певно з непорозуміння, затушовані. Лукавий дідусь Лука з його водяним бальзамом, саме тому, що він ласкавий і безсилий, в жахливий спосіб підкреслює приреченість, безнадійність всього нічліжного світу і свідомо відчуває жах цієї безнадійності. Лука — образ високої напруги, виражений у виключній силі, суперечностях між його мудрим безжалісним знанням і його не менш мудрою жалісною ласкавістю. Ця суперечність трагічна і сама заслуговує бути темою п'єси. Але в п'єсі є її інша, трагічніша, лінія, лінія розриву між тією ж безжалісною приреченістю і душевною людською чарівністю забутих «в суспільстві» людей. Великий талант Максима Горького виявився в цій п'єсі в кількох аспектах, і скрізь однаково чудовий. Він проступає буквально в кожному слові, кожне слово тут — твір великого мистецтва, кожне викликає і думку, і емоцію. Я пригадую руки Бубнова, руки, які здаються такими чудовими в минулому, коли вони були брудні від роботи, і такими жалюгідними тепер, коли вони «просто брудні». Пригадую безсилий зойк Клеща: «Притулку нема!» — і завжди відчуваю цей зойк як свій власний протест проти бридкого, злочинного «суспільства». І те, що Горький показав нічліжку поза світом ситих і багатих, у мене особисто завжди викликало уявлення саме про цей «світ». Я завжди відчував за стінами нічліжки цей так званий «світ», чув гамір торгівлі, бачив наряджених панів, базік-інтелігентів, бачив їхні палаци і «квартири», і тим сильніше ненавидів усе це, чим менше про цей «світ» говорили мешканці нічліжки.

Мій товариш Орлов, народний учитель, з яким я був на спектаклі, виходячи з театру, сказав мені:

— Треба цього старенького покласти в ліжку, напоїти чаєм, укрити гарненько, хай відпочиває, а самому піти громити всю цю... наволоч...

— Яку наволоч? — спитав я.

— А всіх тих, хто за це відповідає.

«На дні» насамперед викликає думку про відповідальність, тобто, іншими словами, думку про революцію. «Наволоч» мислиться в п'єсі як живий образ. Мабуть, мені це більш зрозуміле, ніж багатьом іншим, тому що все моє наступне життя було присвячене тим людям, які в старому світі обов'язково доживали б у нічліжці. А в новому світі... Тут неможливе жодне порівняння. В новому світі кращі діячі країни, за якими йдуть мільйони, приїжджають в комуну Дзержинського, колишні кандидати в нічліжку показують їм виробничі палаци, освітлені сонцем і щастям спальні, гектари квітників і оранжереї, по-дружньому хитро примружують у посмішці очі й кажуть:

— А знаєте що, Павле Петровичу? Оцю хризантему ми поставимо вам у машину, слово честі, поставимо. Тільки вдома ви її поливайте.

— Ідьте ви геть з своєю хризантемою, якже — маю я час поливати...

— О ні,— обурюються вже кілька голосів,— якщо ви до нас приїхали, то слухайте нас. Розумієте, дисципліна...

Але це так зараз, коли відповідальність «суспільства» реалізована у виразу революції. А тоді було інакше. Передреволюційне міщанство хотіло бачити в п'єсі тільки босяків, побутову картину, транспарант для розчулення і вихідний пункт для життєвої мудрості й молитви: «Дякую тобі, господи, що я не такий, як вони». Саме слово «босяки» зробилося зручним щитом для того, щоб заплющувати очі на справжню суть горьківської трагедії, бо в цьому слові міститься якийсь лікувальний засіб, у ньому відчуваються осуд і відмежування.

Максим Горький став для мене не тільки письменником, але й учителем життя. Я ж був просто «народний учитель», і в моїй роботі не можна було обійтися без Максима Горького. В залізничній школі, де я вчителював, атмосфера була значно чистіша, ніж в інших місцях; робітники, справжнє пролетарське суспільство, міцно тримали школу в своїх руках, і «Союз русского народа» боявся до неї наблизитися. З цієї школи вийшло багато більшовиків.

І для мене, і для моїх учнів Максим Горький був організатором марксистського світовідчужання. Якщо

розуміння історії приходило до нас іншими шляхами, шляхами більшовицької пропаганди і революційних подій, особливо шляхами нашого буття, то Горький навчав нас відчувати цю історію, запалював нас ненавистю і пристрасстю, щирим оптимізмом, великою радістю вимоги: «Хай сильніше вдарить буря».

Шлях Горького, як людини й письменника, був для нас ще й зразком поведінки. В Горькому ми вбачали якісь частинки самих себе, можливо, навіть несвідомо бачили в ньому, як наш брат прорвався в неприступну для нас тоді велику культуру. За ним треба було кинутися всім, щоб закріпити і розширити перемогу. І багато хто кинувся, і багато хто допоміг Горькому.

Кинувся, звичайно, і я. Якийсь час мені здавалося, що це можна зробити тільки у формі літературної праці. 1914 року я написав оповідання під назвою «Нерозумний день» і послав його Горькому. В оповіданні я показав дійсну подію: піп ревнує дружину до вчителя, і дружина, і вчитель бояться попа; але попа примушують служити молебень з приводу заснування «Союза русского народа», і після цього піп відчуває, що він втратив владу над дружиною, втратив право ревнувати, і молода дружина набула право ставитися до нього із зневагою. Горький надіслав мені написаного ним листа, якого я й тепер пам'ятаю від слова до слова:

«Оповідання цікаве за змістом, але написане слабо, драматизм переживань попа неясний, не виписаний фон, а діалог нецікавий. Спробуйте написати щось інше.

М. Горький»

Мене мало потішило визнання, що тема цікава. Я побачив, що і для письменника потрібна велика техніка, треба щось знати про фон, треба ставити якісь вимоги до діалога. І потрібний ще талант; мабуть, з талантом у мене не все гаразд. Але сам Горький навчив мене людської гордості, і я цією гордістю негайно скористався. Я подумав, що можна, звичайно, «написати щось інше», але цілком уже доведено, що нічого путнього з цього не вийде. Я без особливих переживань відкинув письменницькі мрії, тим більше, що й свою діяльність учителя ставив дуже високо. Боротися в прориві на культурному фронті можна було і в ролі вчителя. Горький навіть по-

радував мене своєю товариською відвертістю, якої теж треба було учитися.

Учительська моя діяльність була більш чи менш вдала, а після Жовтня переді мною відкрилися небачені перспективи. Ми, педагоги, тоді так сп'яшали від цих перспектив, що вже й себе не пам'ятали і, правду кажучи, багато наплутали. На щастя, в двадцятому році мені дали колонію для правопорушників. Завдання, яке постало переді мною, було таке важке і таке невідкладне, що плутати було ніколи. Але й прямих ниток в моїх руках не було. Минулий досвід колоній малолітніх злочинців для мене не підходив, нового досвіду не було, книжок теж не було. Мое становище було дуже важке, майже безвихідне.

Я не міг знайти ніяких «наукових» виходів. Я змушений був безпосередньо звернутися до своїх загальних уявлень про людину, а для мене це означало — звернутися до Горького. Мені, власне кажучи, не треба було перечитувати його книг, я їх добре знав, але я знову перечитав усе від початку до кінця. І зараз раджу вихователю-початківцю читати книги Горького. Звичайно, вони не підкажуть методу, не розв'яжуть окремих «біжучих» питань, але вони дадуть велике знання про людину... у чудовому узагальненні і, що особливо важливо, в узагальненні марксистському.

Горьківська людина завжди в суспільстві, завжди видно її корені, вона передусім явище соціальне, і, якщо вона мучиться або нещасна, завжди можна сказати, хто в цьому винен. Але не ці муки основне. Можна, мабуть, твердити, що горьківські герої неохоче мучаться, — і для нас, педагогів, це надзвичайно важливо. Мені важко це пояснити детально, для цього потрібне спеціальне дослідження. В цьому випадку вирішальним є горьківський оптимізм. Бо він оптиміст не тільки в тому розумінні, що бачить попереду щасливе людство, не тільки тому, що в бурі знаходить щастя, а ще й тому, що кожна людина в нього гарна. Гарна не в моральному і не в соціальному розумінні, а в розумінні краси і сили. Навіть героїв ворожого табору, навіть справжніх ворогів Горький показує так, що яскраво видно їхні людські сили і кращі

людські потенціали. Горький прекрасно довів, що капіталістичне суспільство згубне не лише для пролетарів, але й для людей інших класів, воно згубне для всіх, для всього людства. В Артамонових, у Вассі Железновій, у Фомі Гордееві, в Єгорі Буличові яскраво видно всі прокляття капіталізму і прекрасні людські характери, розбещені, скалічені в зиску, в несправедливому пануванні, в невинуватій соціальній силі, в нетрудовому досвіді.

Бачити гарне в людині завжди важко. В живих буденних рухах людей, тим більше в колективі хоч скільки-небудь нездоровому, це гарне бачити майже неможливо, воно приховане дрібною щоденною боротьбою, воно губиться в біжучих конфліктах. Гарне в людині доводиться завжди проектувати, і педагог повинен це робити. Він зобов'язаний підходити до людини з оптимістичною гіпотезою, хай навіть і з деяким ризиком помилитися. І ось цього вміння проектувати в людині краще, сильніше, цікавіше треба вчитися у Горького. Особливо важливо, що в Горького це вміння далеко не так просто реалізується. Горький вміє бачити в людині позитивні сили, але він ніколи не розчулюється від них, ніколи не знижує свої вимоги до людини і ніколи не зупиниться перед найсуворішим засудженням.

Таке ставлення до людини є ставлення марксистське. Наш соціалізм, такий ще юний, найкраще це доводить.

Уже не підлягає сумніву, що середній моральний і політичний рівень громадянина Радянського Союзу незрівнянно вищий рівня підданого царської Росії і вищий рівня середньої західноєвропейської людини. Не підлягає сумніву, що причини цих змін лежать в самій структурі суспільства і його діяльності, тим більше, що якоїсь спеціальної педагогічної техніки, спеціальних прийомів у нас не виробилося. Перехід до радянського ладу супроводжувався категоричним перенесенням уваги особи на питання широкого державного значення. Прикладів шукати не треба, досить згадати японську агресію або стахановський рух. Особа в Радянському Союзі не гайнує своїх сил в буденних біжучих сутичках, і тому яскравіше видно її кращі людські риси. Суть у тому, що легше і вільніше реалізуються позитивні людські потенціали, які раніше не реалізувалися. В цьому найбільше значен-

Секретно

НАЧАЛЬНИКУ ТАВРИЧЕСКАГО ГУБЕРНСКАГО
ИРИНДАРМСКАГО УПРАВЛЕНИЯ.

ТАВРИЧЕСКОЕ
ИРИНДАРМСКАГО УПРАВЛЕНИЯ
№ 17
1905 г.
Вх. № 1587

Директору Алексею Максимовичу
Мельникову (псевдоним Малецкий)
Дорогой! пришло 29-го марта из
Иркут. Инст. прекрасное уведомление по имени
Мельников по моему имени.

Иркут. Инст. Таврического
Ириндармского управления
Ялтинский узел. Заминтер К. Мельников

№ 351.
0 марта 1905 года
в Илта.

Донесения про восстановление наглядю за М. Горьким. 1905 р.

М. Горький з вихованцями Курязької колонії в степу. 1928 р.

ня нашої революції і найбільша заслуга Комуністичної партії.

Тепер це все зрозуміле і очевидне, а тоді, 1920 року, це знання тільки починало в мене складатися, і тому що елементів соціалістичної педагогіки ще не видно було в житті, я знаходив їх в мудрості і проникливості Горького.

Я дуже багато роздумував тоді над Горьким. Ці роздуми тільки в рідкісних випадках приводили мене до формувань, я нічого не записував і нічого не визначав. Я просто дивився і бачив.

Я бачив, що в поєднанні горьківського оптимізму і вимогливості є «мудрість життя», я відчував, з якою пристрасстю Горький знаходить в людині героїчне, і як він милується скромністю людського героїзму, і як виростає по-новому героїчне в людстві («Мати»). Я бачив, як неважко допомогти людині, якщо підходити до неї без пози і «впритул», і скільки трагедій народжується в житті тільки тому, що «нема людини».

Я звернувся до своїх перших вихованців і намагався подивитися на них очима Горького. Признаюсь відверто, це мені вдалося не відразу; я ще не вмів узагальнювати живі рухи, я ще не навчився бачити в людській поведінці основні вісі і пружини. У своїх вчинках і діях я ще не був «горьківцем», я був ним тільки в своїх пориваннях.

Але я вже домагався, щоб мої колонії дали ім'я Горького, і цього домігся. В цьому моменті мене принаджувала не тільки методика горьківського ставлення до людини, мене захоплювала більше історична паралель: революція доручила мені роботу «на дні», і, природно, згадувалося «дно» Горького. Паралель ця, проте, відчувалась недовго. «Дно» принципово було неможливим в Радянській країні, і мої «горьківці» дуже скоро настирливо забажали не обмежуватися простим спливанням нагору, їх спокушали вершини гір, з горьківських героїв більше, ніж інші, їм імпонував Сокіл. Дна, звичайно, не було, але лишився особистий приклад Горького, залишилось його «Дитинство», залишилась глибока пролетарська спорідненість великого письменника і колишніх правопорушників.

1925 року ми написали першого листа в Сорренто, написали з дуже малою надією на відповідь,— чи мало

хто Горькому пише. Але Горький відповів негайно, запропонував свою допомогу...

Почалося регулярне наше листування. Воно продовжувалося безперервно до липня 1928 року, коли Горький приїхав у Союз і негайно відвідав колонію.

За ті три роки колонія виросла в міцний бойовий колектив, сильно піднялися і його культура, і його суспільне значення. Успіхи колонії широко радували Олексія Максимовича. Листи колоністів регулярно відсилалися до Італії у величезних конвертах, тому що Горькому кожний загін писав окремо, у кожного загону були особливі справи, а загонів було до тридцяти. У своїх відповідях Олексій Максимович торкався багатьох деталей листів загонів і писав мені:

«Дуже хвилюють мене люб'язні листи колоністів...»

Саме тоді колонія домагалася переведення на нове місце. Олексій Максимович гаряче відгукувався на наші плани і завжди пропонував свою допомогу. Ми від цієї допомоги відмовлялися, тому що по-горьківському не хотіли перетворювати Максима Горького в адвоката наших малих справ, та й колоністам необхідно було покладатися на сили свого колективу. Наш переїзд в Куряж був справою дуже важкою і небезпечною, і Олексій Максимович разом з нами радів його благополучному закінченню...

Листи Горького підтримували мене в нерівній боротьбі, яка в той час розгорілася з приводу методу колонії імені Горького. Ця боротьба проходила не тільки в моїй колонії, але тут вона була гостріша тому, що в моїй роботі найбільш яскраво виявилися протиріччя між соціально-педагогічною і педагогічною точками зору. Остання виступала від імені марксизму, і треба було мати велику мужність, щоб цьому не вірити, щоб великому авторитету «визнаної» науки протиставити свій порівняно невеликий досвід. А тому що досвід проходив в обстановці щоденної «каторги», то нелегко було перевірити власні синтези. З властивою йому щедрістю Горький підказував мені широкі соціалістичні узагальнення. Після його листів у мене в десятки разів збільшувалися і енергія і віра. Я вже не кажу про те, що листи ці, прочитані колоністам, робили буквально чудеса, бо не так просто людині побачити в самій собі «мудрі сили будівника».

Великий письменник Максим Горький ставав у нашої колонії активним учасником нашої боротьби, ставав живою людиною в наші шеренги. Тільки в той час я багато що зрозумів до кінця і сформулював своє педагогічне кредо. Але моя найглибша повага і любов до Горького, моя турбота про його здоров'я не дозволяли мені втягти Олексія Максимовича в мою педагогічну тяганину з ворогами. Я не хотів, щоб ця тяганина псувала йому нерви...

Коли Олексій Максимович приїхав у липні 1928 року до колонії і прожив у ній три дні, коли вже було вирішене питання про мою відставку і, отже, питання про «педагогічні» реформи в колонії, я не сказав про це моему гостю. При ньому приїхав до колонії один з визначних діячів Наркомосу і запропонував мені зробити «мінімальні» поступки в моїй системі. Я познайомив його з Олексієм Максимовичем. Вони спокійно поговорили про дітей, посиділи за склянкою чаю, і представник Наркомосу поїхав. Проводжаючи його, я просив прийняти запевнення, що ніяких, навіть мінімальних поступок бути не може.

Ті дні були найщасливішими днями і в моєму житті, і в житті дітей. Я, між іншим, вважав, що Олексій Максимович — гість колоністів, а не мій, тому робив усе, щоб його спілкування з колоністами було найтіснішим і найприємнішим. Але вечорами, коли діти йшли спати, мені вдавалося побути з Олексієм Максимовичем у близькій розмові. Розмова торкалася, зрозуміло, тем педагогічних. Я був страшенно радий, що всі колективні наші знахідки зустріли певне схвалення Олексія Максимовича, в тому числі і горезвісна «воєнізація», за яку ще й зараз дорікають мені деякі критики і в якій Олексій Максимович за два дні зумів побачити те, що в ній було: невелику гру, естетичний додаток до трудового життя, життя все ж важкого і досить бідного. Він зрозумів, що цей додаток прикрашає життя колоністів, і не пожалкував про це.

Горький поїхав, а наступного дня я залишив колонію. Ця катастрофа для мене не була абсолютною. Я пішов, відчуваючи в своїй душі тепло моральної підтримки Олексія Максимовича, перевіривши до кінця всі свої настанови, одержавши у всьому його цілковите схвалення. Це схвалення було висловлено не лише словами, але

й тим душевним хвилюванням, з яким Олексій Максимович спостерігав живе життя колонії, тим людським святом, яке я не міг відчувати інакше, як свято нового, соціалістичного суспільства. І Горький же був не один. Мою безпритульну педагогіку негайно «підібрали» сміливі і педагогічно невразливі чекісти і не тільки не дали їй загинути, але дали виявиться до кінця в блискучій організації комуни імені Дзержинського...

1936

ВИБРАНЕ ЛИСТУВАННЯ А. С. МАКАРЕНКА З О. М. ГОРЬКИМ

*Полтава, Колонія ім. М. Горького
8 липня 1925 р.*

Дорогий Олексію Максимовичу!

Важко повірити, але я другий рік не можу одержати Вашої точної адреси. Писав до редакцій усіх журналів, в яких Ви берете участь, однак відповіді не одержав. Наші вихователі писали декому з людей, що побували у Вас у гостях, але теж відповіддю нас ніхто не порадував. Взагалі ми знали, що ви в Сорренто, але ж треба знати і щось більше. Нарешті в «Огоньке» ми знайшли статтю про Вас і в ній Ваше літературне прізвище, написане по-італійськи. Так і посилаємо. В статті «Огонька» написано, що в Сорренто всі знають Вашу адресу.

Хто ми такі? В Полтаві 25 серпня 1920 року була відкрита колонія для неповнолітніх правопорушників. Я — завідувач цієї колонії з самого її заснування, мені тоді ж вдалося зібрати міцний колектив вихователів, який працює в колонії ось уже п'ять років майже без змін у своєму складі. Завдяки цьому і деяким іншим обставинам наша колонія весь час жила здоровим життям і, з відгуків у педагогічній літературі, вважається найкращою в Росії. Це дозволяє нам зі спокійною совістю носити Ваше ім'я. Ми просили про присвоєння колонії Вашого імені в 1921 році, і тепер гордимся, що носимо його з честю. Вибираючи Вас своїм шефом, ми керувалися не простим бажанням носити ім'я відомої усьому світові особи, а якоюсь глибокою спорідненістю між Вами й нами. Цю спорідненість ми бачимо і відчуваємо не тільки в тому, що Ваше дитинство схоже на дитин-

ство наших дітей, і не тільки в тому, що багато типів у Ваших творах — це наші типи, але більш за все в тому, що Ваша виключна віра в людину, щось єдине у всій світовій літературі, допомагає і нам вірити в неї. Без такої віри ми не змогли б п'ять років працювати без відпочинку в колонії. Тепер ця віра стала і вірою наших хлопців, вона створює в нашій колонії здоровий, веселий і дружній тон, з якого дивуються всі, хто у нас буває. Коли мене запитують, який основний доказ успішності нашої роботи, я вказую: наші хлопці, прислані до нас примусово, за рішенням судових органів, хлопці, які носять ганебне тавро правопорушника, через кілька місяців уже горді з того, що вони колоністи, та ще й горьківці. Я б сказав — мабуть, занадто горді, задирають носи, пишаються і на всіх інших людей дивляться дещо зверху. Кожний вихованець, що пробув у колонії один рік, також і кожний службовець одержують від педагогічної ради почесне звання колоніста.

Дозвольте більш детально описати нашу колонію. Зараз ми перебуваємо за десять верст від Полтави в маєтку колишніх поміщиків Трепке. Одержали ми цей маєток ще 1920 року в цілком зруйнованому стані і до листопада 1924 року ремонтували його, а самі тулилися в старій колонії малолітніх злочинців, верст за три. Витратили на ремонт чотирнадцять тисяч карбованців і біля двадцяти тисяч дитячих робочих годин.

Колонія стоїть на річці Коломаці. При ній сорок десятин орної землі, три десятини луків, парк і садок.

Зараз в колонії живе сто тридцять хлопців і десять дівчат (віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років). Вихователів вісім.

На наше щастя, нас ніхто ніколи не тішив особливою увагою. Тому ми пережили багато важких днів. Дві зими хлопці не мали теплого одягу і взуття, але роботи не припиняли. Лише з 1923 року, коли ми стали дослідно-показовою колонією Наркомосу УРСР, нам стало легше, і ми навіть стали обростати всіляким добром. Зараз ми вже орендуємо парового млина, маємо семеро коней, чотири корови, сім штук молодняка, тридцять овець і вісімдесят свиней англійської породи. Маємо свій театр, в якому щотижня ставимо п'єси для селян — безкоштовно. Театр збирає до п'ятисот чоловік глядачів.

Живемо ми в цілому добре. Правда, в нас завжди

буває до тридцяти відсотків нових, ще не звиклих до дисципліни й праці, які завжди приносять у нашу общину безладний дух міської вулиці, базару, вокзалів і злодійських гнізд. Під впливом дружної сім'ї старших колоністів цей дух дуже швидко зникає і тільки в рідкісних випадках нам доводиться приходити у відчай.

Колонія організована як відкрита установа. Кому в ній не подобається, може вільно залишити. В той же час ми завоювали право загальними зборами приймати до колонії тих дітей, які до нас безпосередньо звертаються з вулиці.

Усе господарство колонії перебуває в руках колоністів. Вони володіють всіма хижками, коморами, взагалі всіма ключами. Розподілені колоністи на шістнадцять загонів, на чолі кожного загону командир. Рада командирів — вищий господарський орган колонії.

Нам вдалося домогтися міцної дисципліни, не пов'язаної з гнітом. Взагалі ми думаємо, що найшли абсолютно нові форми організації праці, які можуть знадобитися й дорослим.

Протягом року ми випускаємо в життя до 40 юнаків. Частина з них іде на виробництво, частина — в армію, найздібніші — до робітфаків. Робітфаківці — це наша гордість. На них рівняються, за ними тягнуться всі живі сили...

Наш день — це суворий до хвилини трудовий комплекс. Але чомусь він у нас завжди минає з сміхом і жартами. Особливо велике пожвавлення в дні великих свят. Між ними ми маємо наші власні свята. «День першого снопа», коли вперше виїжджаємо в поле з жниварками, і «день першої хлібини», коли вперше випікається хліб з власного зерна. На ці свята до нас приїжджає багато гостей з села, Полтави і Харкова. Зате 26 березня, в день Вашого народження, ми не запрошуємо нікого. Всім нам це страшенно подобається. Вся колонія прикрашається прапорами і зеленню (сосни в нас свої). В ідальні білосніжні скатертини, всі в святкових костюмах, але жодної чужої людини. Рівно о 12 годині до Вашого портрета урочисто виноситься прапор, і вся-чисто колонія сідає за столи. Завжди в цей день у нас випікається іменинний пиріг. Виголошуються короткі, але палкі й душевні промови. В цей день ми щороку повторюємо:

— Хай кожний колоніст доведе, що він гідний носити ім'я Горького.

Обід закінчується солодошами — це єдиний день, коли ми дозволяємо собі деяку розкіш.

Прапор біля Вашого портрета стоїть до вечора, і біля нього змінюється почесна варта з вихованців і вихователів. На мене, як завідувача, покладена особлива честь нести варту останнім.

Ось і все. Але саме простота і небагатослів'я роблять це свято особливо чудовим. Наші хлопці якщо про щось згадують, то звичайно кажуть: «Це було до іменин» чи «після іменин».

Увечері в театрі ми всі чотири роки ставимо «На дні». Кажуть, що добре виходить. П'єсу ми знаємо майже напам'ять.

І нарешті, в цей день ми особливо палко мріємо, що Ви до нас колись приїдете. Часто газети нас обдурюють,— пишуть, що Ви скоро приїдете до Москви. Ми деколи вголос малюємо собі картину: а що було б, якби Ви приїхали до нас на цілий місяць.

Ми сподіваємося, що Ви відгукнетесь на цього листа. Якщо ми отримаємо від Вас відповідь і більш точну адресу, то вишлемо Вам фотографічні знімки з життя нашої колонії і будемо висилати Вам час від часу звіти про нашу роботу. Надію побачити Вас ми не зважуємося перетворити в прохання приїхати, бо знаємо, що Вам не дозволяє приїхати здоров'я.

А. Макаренко

Полтава
Колонія ім. М. Горького
Пошт. ящ. № 43
А. С. Макаренкові.

Гр. А. С. Макаренко!

Прийміть щиру мою подяку за Вашого листа, що так мене порадував, а також за обіцянку вислати знімки з колонії і колоністів. Може, вишлете і звіт про роботу, якщо звіт є?

Моя адреса: Italia. Sorrento. M. Gorki.

Італія, Сорренто, М. Горькому.

Чи є в колонії бібліотека? Якщо є — чи не могу я її поповнити? Якщо у Вас є в цьому потреба — пошліть

список необхідних Вам книг до Москви, Кузнецький міст, 12. «Міжнародна книга», Івану Павловичу Ладжикинову.

Мені дуже хотілось би бути корисним колонії. Передайте мій щирий привіт всім колоністам. Скажіть їм, що вони живуть у дні великого історичного значення, коли особливо вимагається від людини любов до праці, необхідної для того, щоб побудувати на землі нове, вільне, щасливе життя.

Привіт працівникам, це завжди — найбільші герої в історії людства, в справі, мета якої — свобода і щастя!

М. Горький

19.VII.25

Дорогий Олексію Максимовичу!

Вчора ми одержали Вашого листа. Я не хочу навіть шукати слів, щоб описати нашу радість і нашу гордість,— все одно жодного слова не знайду, і нічого не вийде. Сьогодні зранку задощило — кинули молотити і всі пишуть Вам листи. Комуś учора на зборах після читання Вашого листа спало на думку: спільний лист нікуди не годиться, хай кожний напише Вам записку. Ледве переконав хлопців, що Вам буде дуже важко читати стільки листів. Тоді вирішили писати загонами — зараз уся колонія являє собою щось схоже на «Запорожців» Репіна, помножених на 15 — число наших загонів: такі ж голі загорілі спини і такі ж пожвавлені обличчя, нема тільки запорозького сміху. Писати листа Максиму Горькому не така легка штука, особливо, якщо писарі не дуже письменні. Дощ перестав, і наш агроном, у якого теж вуса ще не встигли вирости, хвилюється мовчки: йому соромно признатися, що молотьба — справа важливіша, ніж листи.

Все ж я серйозно боюсь, що і листи хлопців, і мій власний будуть для Вас занадто важким тягарем, а нічого не зробиш,— занадто велика сверблячка розповіді Вам все і якось описати Ваше велике для нас значення. Ви ось написали: «Мені дуже хотілось би бути корисним колонії». А мені цей рядок Ваш навіть незручно якось читати. Якщо Ви станете для нас корисним в якомусь матеріальному відношенні, то це буде профанацією всього

нашого почуття до Вас. Я дуже добре знаю, що це загальний наш настрій. Дозвольте мені трохи детальніше на цьому зупинитися.

Наш педагогічний колектив до цього часу самотній у питанні про значення делікатності щодо наших вихованців. З самого початку ми взяли собі за непорушне правило не цікавитися минулим наших дітей. З точки зору так званої педагогіки це абсурд: потрібно немовби обов'язково розібрати по кісточках всі пригоди хлопця, вивудити і назвати всі його «злочинні» нахили, дістатися до батька й матері, коротше кажучи, вивернути навиворіт всю ту яму, в якій копошилася і гинула дитина. А зібравши всі ці визначні відомості, по всіх правилах науки будувати нову людину.

Але все це безглуздя: ніяких правил науки просто нема, а тривала вівісекція над живою людиною перетворює її в потворний труп. Ми стали на іншу точку зору. Спочатку нам треба було вживати деяких зусиль, щоб ігнорувати злочини юнака, а потім ми так до цього звикли, що зараз якнайщиріше не цікавимося минулим. Мені вдалося досягти того, що нам навіть справ і характеристик не надсилають: надіслали до нас хлопця, а що він там натворив, украв чи пограбував, просто нікому не цікаво. Це привело до разуючого ефекту. Давно вже у нас вивелись розмови між хлопцями про їхні кримінальні подвиги, кожний новий колоніст цікавить лише з одного погляду: а який ти товариш, господар, робітник? Пафос поривання до майбутнього переважив усі відбитки минулого лиха.

Але поза колонією ми не в силі боротися з загальною безтактністю. Уявіть собі: у нас свято, ми зустрічаємо гостей, ми радісні, пожвавлені, ми прикрашаємо гостей колосками і квітами, показуємо свою роботу, господарство, демонструємо своє радісне здоров'я і гордо задираємо носи, коли виносять наш «наркомосівський» прапор. Гості вітають нас промовами. Отакими: «Ось бачите. Ви робили злочини і не знали, що таке праця. А тепер ви виправляєтесь і обіцяєте...»

А був і такий випадок.

— Бандити на вас не нападають?

— Ні, не нападають.

— Хі-хі! Бандити своїх не чіпають?

Я не вмію описати ту трагічну картину, яка після

таких промов і розмов наступає. Бачимо її тільки ми, вихователі. Суворостриманість, міцне задумливе мовчання наступає надовго. Ніхто з колоністів не ділиться з іншим своєю образою, але до вечора ви не почуєте сміху, а звичайно у нас половина слів мовиться з по-смішкою.

Ми з великими труднощами позбулися офіційної назви «Колонія для малолітніх правопорушників». Але скинули тільки для себе. Іноді добрі люди пишуть про нас статті в газетах і журналах, статті хвалебні, але їх доводиться ховати від хлопців, бо починаються вони так: «Вчора в колонії малолітніх злочинців...»

Навіть не правопорушників, а «злочинців». Убивців і шахраїв, коли вони сидять у в'язниці, називають ув'язненими, тобто визначають їхнє зовнішнє становище, а дітей чомусь називають «правопорушниками», тобто намагаються визначити їхню суть.

Тому ми дуже поважаємо тих людей, які ставляться до нас, як до звичайних людей, які розмовляють з нами, не боячись за свою кишеню. І з особливою злістю піднімаємо загублені гаманці та забуті портфелі і галантно вручаємо власникам...

Я сам не розумію, чому в уяві наших хлопців наше шефське ім'я є найбільш переконливим і непереборним аргументом проти того, щоб сплутати нас із «злочинцями», але це так. Ось уривок з недавньої промови:

— ...Ви нічого не розумієте, товаришу. Якщо ви їхали в колонію малолітніх злочинців, то значить не туди потрапили. Тут колонія Максима Горького.

Ваше ім'я і Ваша особа для всіх нас кращий доказ, що ми теж люди. В день Вашого народження у нас серйозно ставиться девіз: «Кожний колоніст повинен довести, що він гідний носити ім'я Горького». А тепер, коли ми відчули Вас не лише як символ, а як живу особу, коли ми всі тримали в руках аркуш, який тримали і Ви, і коли ми почули Ваші слова, звернені до нас, про вільне й щасливе життя, нам сам чорт не брат. Ваше шефство для нас велике щастя і багато, дуже багато зроблено нашими вихователями тільки дякуючи Вам. Зараз у нас серйозно ставиться питання про переведення колонії у новий маєток з тисячею десятин і про збільшення її населення до тисячі дітей. Ми ставимо єдину умову, щоб колонія залишалася горьківською.

Пробачте, що так багато написав.

Звіту друкованого ми не маємо. Замість нього посилаю Вам книжку Маро. У ній на сторінках 61—77 опис колонії, щоправда, трохи застарілий. Наприкінці серпня святкуємо п'ятирічний ювілей і готуємо ювілейний збірник. Тоді Вам надішлемо. Цими днями вишлю Вам великі знімки, а поки що посилаю кілька останніх аматорських.

Тепер ми будемо писати Вам часто. За подарунок (книжки) дякуємо Вам щиро, але Вам не треба думати ні про яку матеріальну допомогу. Ви для нас дорогі і страшенно «корисні» тільки тим, що живете на світі. Хлопці просили у Вас портрет. У нас дійсно нема доброго портрета, і дістати нема де — є тільки маленькі. Великий я сам намалював вугіллям з репінського портрета. Зараз знімаємо копію з портрета в «Огоньке». Але ж Ви самі великого портрета не маєте.

Якщо Ви будете в Росії, при нагоді Ви подаруєте нам прапор. Може, ви не погодитесь зі мною, що це буде страшенно добре. І «корисно». Пробачте за жарт.

Хлопці закидають мого стола своїми листами. І питають: «А це нічого, що ми так написали?» Після цього можна ще п'ять років попрацювати в колонії.

А. Макаренко

[Серпень, 1925 р.]

Дорогий А. С.

Я дуже зворушений листами колоністів, і ось відповідаю їм, як умію. Справді, жаль буде, якщо ці хлопці, вийшовши за межі колонії, поодиноці розбредуться хто куди і кожний знову почне боротися за життя сам на сам з ним.

Ваш лист зворушив мене і своїм тоном, і змістом. Те, що Ви сказали про «делікатність» відносно колоністів, безумовно правильно і чудово. Це — дійсно система перевиховання, і лише такою вона може і повинна бути завжди, а в наші дні — особливо. Геть вчорашній день з його брудом і духовною злиденністю. Хай його пам'ятають історики, але він не потрібний дітям, їм він шкідливий.

Зараз я не можу писати більше, у мене сидить купа

іноземців, незручно примушувати їх чекати. А Вам хочеться відповісти хоч і небагато, але зараз же, щоб висловити Вам найщирішу мою повагу за Вашу розумну прекрасну працю.

Міцно тисну руку.

М. Горький

17.VIII.25

Sorrento

*Полтава Колонія ім. М. Горького
8 вересня 1925 р.*

Дорогий Олексію Максимовичу!

Я знову надсилаю цілу купу листів. Вони з усіх поглядів невдалі, наші хлопці не вміють в листі висловити те, що вони почувають, та цього ж часто і дорослі не вміють. До того ж уся наша верхівка, числом у дев'ятнадцять чоловік, поїхала на робітфаки.

А почуваємо ми багато. Ваші листи роблять у нас чудеса, принаймні виконують роботу кількох вихователів. Пробачте за такий «робочий» погляд на Вас, але ж Ви самі цього хотіли. Треба бути художником, щоб змалювати наш настрій після Ваших листів. З зовнішнього боку наче нічого протоколювати. Сидить за столом голова і виголошує: «Слухаємо пропозицію Максима Горького!» А в цей час зал ніяк не може настроїтися на діловий лад. Очі у всіх стрибають, почуття теж стрибають, і все це хоче доскочити до Вашого портрета і щось зробити таке... Вночі в куренях мріють про те, як будуть Вас зустрічати, коли Ви приїдете, яку дадуть Вам кімнату, чим будуть годувати. Адже наші хлопці завжди були самітні: батьки, матері, дідусі, бабусі — все це розгублено давно, мало хто про них пам'ятає. А любов у них вимагає виходу, і ось тепер таке несподіване й велике щастя — можна любити Вас. Раніше у нас був шеф великий письменник Максим Горький (більшість хлопців не могли Вас відчувати як письменника). А тепер у нас шеф жива людина, теж велика, але не письменник, а людина, велика і марнотратно ласкава по відношенню до нас, на зло всім міліціонерам, які нас «штурляли» у дільницях і каррозшуках.

«Товариство взаємодопомоги колоністів-горьківців» обіцяє стати чимсь у найвищій мірі цікавим. Спеціальна комісія закінчує статут, який після того, як його

прийнуть загальні збори, надішлемо Вам для затвердження. Ви поставили питання, найважливіше у нашому побуті. Непевне майбутнє, сповнене невідомості і нових мук, серйозно псує наші теперішні дні. Патрування тих, що пішли від нас, ледве налагоджується, особливо в такому глухому закутку, як Полтава.

Хлопці писали Вам під враженням ювілейного свята, але ледве чи з їхніх листів Ви це свято уявляєте собі. Нас вшановували як слід. Були гості з Харкова. Вісьмох співробітників, що працюють в колонії з самого початку, Полтавський окрвиконком наділив подарунками. Наркомос мені дав звання Червоного героя праці, а Полтава посилає мене в «наукове» відрядження до Москви і Ленінграда на два місяці, на що асигнували двісті карбованців. На жаль, навряд чи я цим відрядженням скористаюся: не вмію обережно витратити гроші, а тому мені не вистачить, найголовніше ж, не зумію на такий тривалий час покинути колонію — протягом усіх п'яти років я не залишав її більше, ніж на два-три дні. Зараз же в нас звичайна осіння криза. Ветерани-колоністи пішли вчитися, а на їхнє місце присилають нових. Переварити два десятки свавільних, зледащилих, диких хлопців важко. З досвіду я знаю, що потрібно не менше чотирьох місяців, щоб побачити на їхніх обличчях першу відверту людську посмішку довіри й симпатії. Особливо важко з новими дівчатами. Переживши різні страхіття, вступивши на шлях проституції, розлючені, вульгарні, вони дуже нескоро починають нас радувати. З ними нема з чого почати, у них нема зовсім поваги до себе і нема ніяких надій.

Законом у колоніях, таких як наша, заборонено сумісне виховання. Я домігся, щоб прислали дівчат задля досліду, і тепер саме сумісне виховання дуже мені допомагає. Зараз я морочуся з сімнадцятирічною дівчиною Крохмаловою. В неї на очах, коли їй було одинадцять років, убили її матір, облили гасом і спалили. Крохмалова після того побувала у багатьох злочинських гніздах, в'язницях і колоніях, звідусіль тікала, скрізь обкрадала. У цієї дівчини чарівне обличчя, невинне й серйозне, але погляд жорсткий і якийсь заціпенілий. Вона у нас живе з місяць, слухняна і ввічлива, але я не знаю, з якого боку до неї підійти. Навмання, просто по нюху, я просив вихователів не звертати на неї ніякої уваги,

дотримуватись суворо ділового і ввічливого тону, якому чужі зайві слова і сентименти. Тільки наприкінці місяця я нарешті спіймав перший її уважний погляд, в якому жадання тепла змішане з гордою обережністю. Саме в цей момент я дав їй ключа від моєї кімнати і доручив принести портфель, але... вона відмовилась від ключа і втекла, а тепер дивиться ще уважніше, але дуже похмуро й дико... Чекаю чого завгодно.

Пробачте, що розбазікався. Ви тепер страшенно зайняті, ми про це знаємо з Вашого листа акад. Ольденбургіві, а ми набридаємо Вам своїми листами і своїми буднями. Всі ми дуже добре знаємо, що чинимо егоїстично, але нічого з собою зробити не можемо. Ми егоїстичні, як діти, а Ви такий рідний і наш «власний». Один з наших пацанів так і каже:

— Коли Горький приїде, так він уже й буде в нас жити?

А інший відповідає:

— Ось якщо він приїде, то так і буде! Він нікуди й не схоче їхати. Тоді вже він буде зовсім наш.

Висилаю Вам знімки нашого ювілею. Чи одержали Ви посилку зі знімками і книжкою?

Чи не занадто ми набридаємо Вам? Якщо будете нам писати, то хіба один-два рядки, не звертайте уваги на наші апетити.

Будьте здорові та веселі.

А. Макаренко

*Полтава,
Пошт. ящ. № 43.*

А. Макаренко!

Одержав листи колоністів і Ваш, дуже радію тому, що стосунки між мною і колонією набирають правильного характеру. Я прошу і Вас, і колоністів писати мені завжди, коли з'явиться бажання, а тим більше, якщо потрібно.

Я послав колонії знімки Неаполя і Сорренто, чи одержали Ви їх? І написав до Москви, щоб колонії надіслали всі мої книги.

Мені хотілося б, щоб в осінні вечори колоністи перечитали моє «Дитинство», з нього вони побачать, що я

зовсім така ж людина, як і вони, тільки з юних років умів бути наполегливим у своєму бажанні вчитися і не боявся ніякої праці. Вірив, що дійсно «навчання і труд все перетруть».

Дуже радію з того, що моя порада створити товариство взаємодопомоги сподобалася Вам і колоністам. Треба б звернути особливу увагу на допомогу тим із них, які пішли на робітфаки,—робітфаківцям живеться особливо важко, чи не так?

Скажіть колоністам, які прислали мені листи, що я щиро їм дякую, але відповісти їм зразу ж не маю спромоги, дуже зайнятий. Бажаю їм всього доброго і бадьорості в душі. Вам — також.

Будьте здорові.

М. Горький

[Початок 1925 р.]

Полтава, 8 травня 1926 р.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Тільки вчора скінчилася палка боротьба за Куряж. Я вже Вам писав, що, потерпівши поразку у війні за Запоріжжя, ми поставили питання про передачу нам маєтку колишнього Курязького монастиря, за сім верст від Харкова. В перші ж дні питання наче було вирішене остаточно, але потім знайшлися інші претенденти і заварилася каша, бо «засватана дівка всім гарна». Харківська Комісія допомоги дітям, якій належить теперішня досить невдала колонія в Куряжі, не хотіла передавати колонії нам головним чином тому, що не хотіла визнати своєї невдачі і сподівалася в майбутньому налагодити справу. Ми вимагали від Комісії двадцять тисяч карбованців на ремонт будинків, доведених до непридатності. Комісія згоджувалась дати нам п'ятдесят тисяч, але з тією умовою, щоб колонія, як і раніше, звалася «Курязькою колонією імені 7 листопада» і була відповідальна перед Допдітом. На загальних наших зборах одноголосно була заявлена категорична вимога, щоб колонія звалася «Харківською колонією ім. М. Горького» і підлягала Наркомосу. Допдіт на це не погодився і, користуючись тим, що ставки платні Наркомосу дуже

низькі (вихователь у нас одержує 48 карбованців), значно нижчі ставок Допдіту, запропонував перейти до Куряжа нашому персоналу. Коли наші хлопці про це дізнались, обуренню не було меж. Вихователів стали підозрівати в бажанні «продати Горького». Треба сказати, що ці підозри були безпідставні. Зрозуміло, кожному краще жити під Харковом і одержувати 90 карбованців, але без мене і без наших хлопців їхати до Куряжа на поталу двомстам малим хуліганам ніхто б не зважився. Незалежно від цього кожному вихователю ім'я Ваше дороге, як наш прапор.

Кінець кінцем ми перемогли. Угода підписана. Копію Вам посилаю. У нас величезне піднесення.

У той же час ми переживаємо дуже велику скруту. В Куряжі всі працівники залишають свої службові місця. Дві сотні дітей, що там є, являють собою величезний клубок розбещених підлітків, які копошаться у бруді, звикли до пияцтва і матірної лайки. Переселити до Куряжа наших сто тридцять хлопців негайно — означає створити там відразу два ворожих табори. Наші будуть задирати носи і задаватися, куряжці від сорому і злості дивитимуться на нас, як на завойовників. Тому я вирішив їхати сам. Гадаю, що мені вдасться надихнути куряжців хоч невеликим пафосом, захопити мою вірою в їхню людську цінність (Вашою вірою). Тоді вони зможуть зустріти наших хлопців з деякою гідністю, тим більш, що я постараюся їх організувати і поставити на роботу.

Не приховую, я трохи побоююсь. Мені ще не доводилося відразу навантажувати свою волю і нерви такою силою людського нещастя, що набуло уже форм заданих болячок.

Завтра я з двома вихованцями виїжджаю до Куряжа приймати колонію. Вас повідомлятимемо про нашу роботу.

Дозвольте в цей критичний і, може, найцікавіший момент в житті нашої колонії вітати Вас від імені всієї колонії і подякувати за ту енергію і бадьорість, яку надає нам одне Ваше ім'я, не кажучи вже про живе спілкування з Вами.

Відданий Вам

А. Макаренко

Пишемо з Куряжа. Сюди прибув перший наш ешелон — чотири вихователі, одинадцять вихованців і старший інструктор. Ось уже два тижні спимо на столах і с'як-так організуємо нове життя. Важко уявити собі більший ступінь запустіння господарського, педагогічного, просто людського. Двісті дітей живуть, не вмиваючись, не знаючи, що таке мило і рушник, загиджуючи все навколо себе, бо нема убиралень, відвикли від будь-якої подобі роботи і дисципліни. Але діти взагалі хороші, ми сподіваємось, що за літо їх вдасться привести до якогось порядку. Дуже покладаємось на організуючий вплив горьківців. Післязавтра вони вже вантажаться у вагони і числа двадцять сьомого, мабуть, будуть тут. Як нашим хлопцям, так і працівникам доведеться, певно, ще довго жити в тимчасовій обстановці, тому що будівлі вкрай занедбані, вимагають великого ремонту.

Життя починається цікаве і страшенно напружене. Найголовніше завдання — позбутися споживчої філософії наших нових вихованців. До всього вони підходять з одним-єдиним питанням: чи не можна спожити? Дуже люблять лікуватися: приблизно тридцять відсотків хворих на різні хвороби. Сподіваємось, що величезна робота по ремонту і розвитку господарства допоможе нам перевести цю філософію на робочі рейки.

Становище наше утруднюється тим, що боротьба за Куряж ще не закінчена. Наші вороги пустили в хід останній засіб — спробували запламувати Полтавську колонію і домоглися того, що в Полтаву був посланий представник РСІ для обстеження. Це дуже зіпсувало було наш настрій — просто образливо. Хіба можна обстежувати колонію, яка вся спакована в ящики, відкіля вже поїхали завідувач і більша половина персоналу?

Тепер до цієї образи звикли. Якось хочеться дивитися більше вперед.

Заважають дуже церкви, дзвіниці колишнього монастиря в самісінькому центрі нашої садиби. В основному храмі відбувається служба, і ми являємо собою поєднання двох стихій, які не можуть поєднатися. Треба багато затратити енергії, щоб домогтися знесення церкви.

До нас учора ввечері приїхали гості: Софія Володимирівна Короленко і завідувач Полтавської колонії

ім. Короленка Ф. Д. Іванов. Вони — наші спадкоємці, займають нашу полтавську садибу. Вчора вони мене «накрили». У Полтаві ми сторгувалися, що посіви ми віддаємо їм за тисячу шістьсот карбованців, а в Харкові вони затягли мене до кабінету поважної особи і я, з своєї провінційної скромності, змушений був віддати посіви за тисячу двісті карбованців. За це я їх тут же в кабінеті вилаяв «інтелігентами».

Але люди вони дуже хороші, і так приємно, що вони відвідали нас у нашій ямі.

Дорогий Олексію Максимовичу, до Вас велике прохання: якщо Вам не важко і якщо для Вас це буде зручно, напишіть кілька слів подяки президії Харківського Окрвиконкому... Вони виявили до нас велике довір'я, захищаючи нашу колонію, витримавши велику боротьбу заради нашого переведення. Ця обставина спонукає нас зробити все, щоб колонія Вашого імені і під Харковом упоралася із своїм завданням.

Будьте здорові. Вітаємо Вас в найкритичніший момент нашої роботи.

Віддані Вам горьківці.

*А. Макаренко*¹

Наша нова адреса: Харків, Пісочин. Пошт. відділення. Колонія ім. М. Горького.

[Травень 1926 р.]

А. Макаренко!

Щиро вітаю Вас і прошу привітати колонію з переїздом на нове місце.

Нових сил, душевної бадьорості, віри в свою справу бажаю всім вам!

Прекрасну справу робите Ви, чудові наслідки повинна дати вона.

Земля ця — справді наша земля. Це ми зробили її родючою, ми прикрасили її містами, вкрили дорогами, створили на ній найрізноманітніші чудеса, ми, люди, в минулому — мізерні шматочки безформної і німої

¹ Далі йдуть підписи педагогів і вихованців. (Ред.)

матерії, потім — напівзвірі, а зараз — сміливі зачинателі нового життя.

Бувайте здорові і шануйте один одного, не забуваючи, що в кожній людині прихована мудра сила будівника і що треба їй дати волю розвинутися і розквітнути, щоб вона збагатила землю ще більшими чудесами.

Привіт.

М. Горький

3.VI.26
Sorrento

Харків, 16 червня 1926.

Чи думали Ви, дорогий Олексію Максимовичу, що Ваш лист буде поворотним пунктом в історії нашої боротьби з Курязькою руїною? З неділі 13 червня у нас зовсім інший настрій і нова робота. Вашого листа одержали в суботу. Саме на неділю була призначена моя доповідь про Вас. Мені пощастило викласти її з піднесенням. Діти протягом двох з половиною годин були захоплені оповіданням про Ваше життя. Дуже допомогли уривки з «Дитинства» і «В людях», які я прочитав їм. Страшенно Ви сподобалися куряжцям. Багато запитували, і кожний захотів потримати у власних руках Вашого листа. Потім весь день юрмилися біля Вашого портрета, якого ми виставили тільки вранці.

Після доповіді я прочитав Вашого листа. Коли я читав його, тільки одержавши, мені здавалося, що занедбані, здичавілі діти не зрозуміють великої любові Вашої до Людини і Вашої віри в людську культуру, і я гадав, що мені доведеться багато їм пояснювати, але коли я прочитав листа на загальних зборах і побачив, як сяяли очі сльозами, я зрозумів, що ці обірвані худі діти теж мають відношення до людських ідеалів і що це Ви силою свого слова примусили їх це відчувати.

Увечері всі писали Вам листи. Цікаві листи курязьких загонів, якщо у Вас буде час, то, може, Ви їх прочитаєте (це загони 9, 16, 17, 18, 19, 20, 22). Багато хто хотів писати окремо від загону, але їм не дозволили. Тільки лист Котова я посилаю, бо він нізачо не хотів примиритися із заборноюю і подав мені в заклеєному конверті, спитав, скільки треба марок, і ходив увесь ве-

чір по колонії, благаючи вихователів позичити йому двадцять вісім копійок на марки.

У понеділок всі ми дивувалися з тієї радості й енергії, з якою діти працювали й жили. Вперше тут ми зітхнули з полегшенням. Треба при цьому відзначити, що куряжці взялися до роботи навіть охочіше, ніж полтавці, хоч, звичайно, набагато поступаються їм витримкою і вмінням працювати. Дякуючи «горьківському» дневі, як наші вихователі назвали неділю, перший, найважчий період опанування Куряжем закінчився раптом в один день нашою блискучою перемогою. Зараз ми живемо вже добре. Почали боротися з брудом, фарбуємо, штукатуримо, миємо. На жаль, курязьке голе становище зовсім вичерпало наші запаси одягу, і вигляд у нас страшний. Дуже багато терпимо від паразитів. Цілком обчиститися встигнемо, мабуть, тільки восени, тому що зараз кожну зайву копійку вгачуємо в ремонт. Хочеться дещо зробити і в організації майстерень, а особливо — свинарника, молочної ферми та оранжереї. Зате квітники ми вже розбили скрізь, де встигли прибрати сміття. Монастирські стіни, яким 212 років, розвалили. Від цього стало більше світла й повітря, розширився двір, відкрилася чудова панорама всієї долини. По секрету Вам, як рідному, признаюся, що думаємо відзначитися на святі Першого снопа і після цього що-небудь вициганити.

Настрій у всіх чудовий, життєрадісний — добре будувати — Ви діткнули нас по найбільш людському місцю.

За Вами просто сучають. Начебто раніше бачили Вас і вже давно пора знову побачитися. На Вашому портреті розглядають зморшки і питають, якого Ви зросту і який у Вас голос. Я кажу, що Ви високий, дужий, говорите басом, дуже сердитий і страшенно добрий. А якого кольору Ваші вуса, не міг визначити. Мріють всі про Ваш приїзд. У тих шерехатих листах, які хлопці Вам посилають (наслідки навчання «рідною» мовою), вони пишуть правду. 15-й загін (вони горді з того, що найближчі до Вас — працюють у пекарні) чудово, хоч і нерозумно, висловлює загальні почуття: «В цю хвилину готові обняти Вас у своїх молодих, але міцних обіймах і міцно розцілувати». Якщо Ви до нас приїдете, то Вам недобре буде від цього, бо деякі володарі молодих, але міцних обіймів справляють дуже солідне враження. Але що ж робити, дорогий Олексію Максимовичу? Я сам.

здається, забув свою колишню любов до Вас, як до письменника, а люблю зараз Вас, наче хлопчик.

Ми всі дуже зворушені Вашим листом до Г., у нас у всіх тепло на душі, немов знайшли міцну люблячу руку батька, яка нам допоможе і захистить, і приголубить. Тільки Ви даремно, дорогий Олексію Максимовичу, хвалите мене (листа надруковано в газетах). Я боюся особистої популярності, страшенно боюся і, крім того, зовсім не заслуговую особливої уваги Вашої. Я тому і віддався колонії, що схотілося потонути в здоровому людському колективі, дисциплінованому, культурному, такому, що йде вперед, а в той же час і російському, з розмахом і пристрастю. Завдання якраз мені під силу. Я тепер переконався, що такий колектив у Росії створити можна, принаймні з дітей. Розчинитися в ньому, згинути особисто — найкращий спосіб розрахуватися з собою. Мені вдалося присвятити цей колектив Вам — ось той великий максимум, про який я тільки мріяв...

Пробачте, що я про себе. Мое бажання, щоб Ви мене зрозуміли, звичайно ж, ні до чого — ми не маємо права завдавати Вам клопоту такими дрібницями. Те, що наше життя так міцно пов'язане з Вашим іменем, ми переживаємо, як зовсім не заслужену ласку до нас когось — долі? Але ми Вас міцно любимо, так міцно, що соромимося Вам про це говорити (а раптом Ви цих сентиментів не любите?).

Пробачте, що так багато ми всі написали. Спасибі Вам, що живе Ваша душа у нас, жива, рідна, ми так її прекрасно відчуваємо.

Відданий Вам

А. Макаренко

Балуєте Ви мене, Антоне Семеновичу, похвалами Вашими. Я ж бо знаю, що для колонії я не роблю нічого, що хоч би трохи полегшило життя й роботу колоністів. Не роблю, та й не можу нічого робити. Ось хіба посилати Вам для бібліотеки колонії книги, переклади з іноземних мов, прочитані мною? Книг таких набралось би чимало. Хочете? Буду посилати.

Дуже хвилюють мене любі листи колоністів, з такою радістю читаю я ці карлючки, написані роботящи-

ми руками. Будьте ласкаві — прочитайте їм мою відповідь.

Вас я міцно обіймаю, гідний подиву Ви чоловіґа і саме такий, яких Русь потребує. Хоч ви похвал і не любите, але — це від усієї душі і між нами.

Будьте здорові, дорогий друже.

О. Пешков

*12.VII.26
Sorrento*

P. S. А що, як там поживає ота дикенька дівчина, про яку Ви мені писали? Пам'ятаєте — недовірлива, все мовчала? Напишіть про неї.

О. П.

Вихованцям колонії ім. Горького в Куражі.

Дорогі мої діти!

Радий був одержати ваші листи і, звичайно, дуже здивований з ваших успіхів.

Вам хочеться, щоб я приїхав до колонії. Я був би щасливий порозмовляти з вами, подивитися, як ви живете, але, здається, вже писав вам, що я розпочав велику роботу й що перервати її не можу. Я знаю, що якби я зараз ось поїхав до СРСР, то вже сюди не повернувся б, а в СРСР працювати не буду і почну блукати та їздити з кінця в кінець — з Москви до Астрахані, з Кавказу до Сибіру — для того, щоб побачити своїми очима, як виросла наша країна, і побачити побільше таких людей, як ви.

Чому саме таких, як ви? Тому, що я дуже шаную людей, яким доля змалку надавала щиглів і в лоб, і в потилицю.

Ось недавно двоє з таких написали і надрукували надзвичайно цікаву книгу, — мабуть, А. С. Макаренко познайомить вас з нею. Автори — молоді хлопці, одному сімнадцять, другому, здається, дев'ятнадцять років, а книгу вони зробили талановито, набагато краще, ніж пишуть багато з письменників дозрілого віку.

Для мене ця книга — свято, вона підтверджує мою віру в людину, найдивовижніше, найвеличніше, що є на землі нашої.

Хотілось би мені, любі товариші, щоб і ви повірили один в одного, повірили в те, що кожний з вас таїть в собі багато найцінніших можливостей, непробуджених талантів, оригінальних думок, що кожен з вас — велика цінність.

Це — найбільша віра, лише вона і повинна бути. Завжди краще чекати одному від одного доброго, ніж лихого, а чекаючи від людей лихого,— ми їх псуємо. Люди тому й погані, що погано дивляться один на одного.

Радий я, що ви організовуєте оркестр і що у вас добре йдуть справи з театром. І робота добре йде.

Будь-яка робота — теж гра, якщо любити роботу.

Ну, будьте здорові, товариші, бажаю вам всього доброго і бадьорості духу.

Міцно тисну 350 ваших лап.

М. Горький

29.III.27

Сорренто

Харків, 25 лютого 1928.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Ми страшенно багато пережили за останні півроку, багато праці і багато боротьби, і ледь-ледь не загинули. Ще й зараз наше становище небезпечне. Найгірше те, що я починаю відчувати втому.

Дозвольте розповісти Вам все по порядку.

У липні і серпні розлад в дитячих колоніях і містечках досяг вищої точки. Майже не було колонії, над якою не тяжів би акт прокуратури або РСІ.

У цей час мені запропонували об'єднати роботу всіх вісімнадцяти колоній Харківської округи. Я не міг прийняти цю пропозицію без певних умов. Сім років праці в горьківській колонії зробили-таки з мене спеціаліста по безпритульних і правопорушниках. Тому я міг подати органічний план широкої реформи організації цих дітей з таким розрахунком, щоб вони склали єдине для округи товариство, об'єднане не лише спільним управлінням, але й спільним планом роботи, спільними зовнішніми формами побуту, спільним господарюванням, взаємною допомогою і таке інше,

Трапилось те, чого я не міг навіть припустити раніше: зі мною наче й не сперечались, але жодного разу і не вислухали, частинами розтягли увесь мій план, відмовили на найформальніших підставах у дуже важливих організаційних деталях, а, крім того, в самому доборі персоналу просто задушили найдикишими кандидатами.

У всій цій боротьбі я нажив купу ворогів, і почалася дуже звичайна історія: накинулися на колонію ім. М. Горького. Восени ми випустили на виробництво до сімдесяти хлопців, послали в інші колонії десятків два. В листопаді ДПУ відкрило у новому спеціально відбудованому будинку-палаці дитячу комуну імені Дзержинського. Організацію дитячого колективу доручили нашій колонії. Ми виділили в комуну Дзержинського шістьдесят два вихованці, звичайно, кращих, відрядили туди ж п'ятьох вихователів. Ще раніше в іншій колонії були призначені шість вихователів. Таким чином, до грудня горьківська колонія так щедро роздала свої сили, що сама потрапила в дуже скрутне становище. Крім того, наш штат збільшили на п'ятдесят хлопців (довели до чотирьохсот), і ми буквально завалені новачками. Вони занесли до нас коросту, воші, нехлюйство і споживчу філософію дитячих будинків.

Горьківці, розпорошившись по округі, принесли з собою «горьківську» систему. Це й стало причиною всіляких нарікань. Бо в нас же звичайно так: в десятках і сотнях випадків справа просто гние і гине, ростуть найбільш дикі, деморалізовані і слабкі люди. Всі дивляться на це неподобство опустивши руки. Але варто з'явитися одному серйозному діловому пункту, як всі на нього кидаються: найперше вимагають ідеології, та ще якоїсь такої, про яку взагалі ніхто нічого до пуття не знає. В усякому разі проста ідеологія праці і культури оголошується якимсь страшним гріхом. По-друге, варто трапитися одній випадковій помилці, як негайно піднімається таке виття і така істерика, що потрібні надзвичайно міцні нерви, щоб все це витримати.

А як можна говорити про окремі наші помилки? Законом у нас заборонено засновувати колонії для правопорушників більш ніж на шістьдесят хлопців (обов'язково без сумісного виховання). Однак мені дали чотириста. До мене їх часто-густо привозять в чорній кареті і здають з-під револьвера. У мене нема карцера, і я жодного

за вісім років не повернув до в'язниці. Чому можна думати, що підліток тільки тому, що потрапив до колонії, відразу стане цяцею?

У нас, щоправда, знайшлися і друзі, але я, по суті, не мав жодної вільної хвилини для боротьби. Тому я пішов з Управління колоніями і тепер сяк-так відбиваюся від всіляких цеглин навздогін. Горьківської колонії я не залишав, але на прямій роботі в колонії працювали мої помічники. Їх змінилося четверо, і всі вони не витримали більше місяця. На додаток до всього наші кошториси страшенно зрізали цього року.

В результаті мені доводиться з горьківцями починати ледве не нове життя. Правда, в колонії залишилося ядро ветеранів біля 100 осіб і кадри вихователів. Але відсутність коштів, старезність монастирських будівель, їхня непристосованість, нарешті, дуже сувора зима, все це страшенно ускладнило хлоп'яче життя, зробило його справжнім подвигом. Все це далеко виходить за межі будь-якої педагогіки, ці чотириста життів «другорядної необхідності», як висловлюється в листі до Вас 26-й загін.

Поряд з горьківською колонією — комуна Дзержинського. Палац, паркет, дубові меблі, дев'ятнадцять електромоторів, майстерні, обладнані за останнім словом техніки, душі, ванни, чудовий одяг, багаті спальні, щедрі харчі. І там теж майже всі горьківці, виховані, витримані, бадьорі, чисті. І вихователі горьківці, і, нарешті, я — завідувач. Три дні на тиждень я проводжу там, три дні в себе. Покинути дзержинців не можу, ні на кого. Боюся, що піду, а мій наступник наробить дурниць і знову будуть живцем їсти горьківську колонію і горьківську систему.

Зараз навколо комуни Дзержинського зав'язався цікавий вузол. ДПУ — установа надзвичайної чіткості — подало мій виховний план на затвердження Наркомосу (УРСР) і зажадало відповіді: «Так чи не так?»

Ухвалити моє «еретичне» творіння Наркомосу страшно, це означатиме: рекомендувати його усім; не ухвалити — треба запропонувати щось інше, а це означає взяти на себе відповідальність найперше за цілість палацу, душів, ванн і т. д.

Сиджу і чекаю. В комуні благодюшна педагогіка, затишок, тепло, розкіш, добрий настрій і невелика роз-

слабленість. В горьківців у спальнях взуття примерзає до підлоги, скрізь сиплеться штукатурка, в каторгу перетворилось опалення печей «гарячим» зведеним загонном, сотні новачків, які не можуть пройти по сходах, щоб не плюнути, чути «мат», просвічують іноді голі коліна — відчайдушна боротьба за життя, за кожную латку, за недогризки черевиків, але зате веселий дружній тон, дисципліна, сміх, гримить оркестр — грає «Веселого горьківця», сиплються дошкульні слівця на адресу дзержинців, ждуть весни і з весною того, чого ждуть сім років, з чим уже багато хто пішов з колонії, — ждуть Вашого приїзду. Сумнівів у тому, що Ви до нас приїдете, нема ні в кого, питання і проблеми тільки в одному: як Вас прийняти, як зустріти, як пишати від захоплення і радості, коли Ви приїдете.

Я краще їх знаю, як Ви будете потрібні в кожному куточку Росії, і я не впевнений навіть, чи маємо ми право просити Вас заїхати до нас, але кілька рядків у 18-му томі про нашу колонію вселяють і в мене деяку надію. Ми все зробимо, щоб до Вашого приїзду подолати нашу убогість, щоб не образити Вас ніяким неприємним враженням. Та нам і весна допоможе. Дзержинці також переконані, що Ви відвідаєте їх.

Пробачте, що завдали клопоту Вам нашими листами.

Всі наші педагоги і службовці просили мене передати Вам їхній палкий привіт і гордість, що вони горьківці.

Назавжди відданий Вам

А. Макаренко

Шановний т. Макаренко.

Дуже схвильований і засмучений Вашим останнім листом! Жалкую, що Ви не повідомили про пережиті Вами неприємності, коли вони тільки починались; пояснюю це Вашою надзвичайною делікатністю стосовно до мене, Вашим небажанням «турбувати» мене. Це — даремно!

Якби Ви знали, як мало рахуються з цим багато хто з моїх кореспондентів і з якими проханнями звертаються до мене! Один просив вислати йому в Харбін — в Маньчжурію! — піаніно, інший питає, яка фабрика фарб в Італії виробляє найкращі фарби, питають, чи

водиться в Тіренському морі білуга, в який термін дозрівають помаранчі і т. д. і т. д.

А Ви, людина, що робить найсерйознішу справу, церемонитесь. Даремно.

Чим я можу допомогти Вам і колонії? Дуже прошу Вас — напишіть мені про це. Я вже написав в «Известия», щоб до Вас послали тямущого кореспондента, який добре висвітлив би життя і роботу колонії, але це, зрозуміло, не важливо, а ось, чим би я міг бути практично корисний Вам?

Прошу Вас передати дітям мій щирий привіт і побажання їм всього доброго.

Можу надіслати багато книг різного змісту, але не потрібних мені. Надсилати?

На перший раз посилаю невеликого пакета.

Міцно тисну Вашу руку. Дітям незабаром напишу довгого листа, напишу і Вам, а зараз прошу мені пробачити, — приїхали іноземці і я повинен прийняти їх. Стомливе заняття!

О. Пешков

*17.III.28
Sorrento.*

Дорогий т. Макаренко.

Сумного листа Вашого одержав разом зі статтю Остроменецької; читаючи статтю, ледве не заплакав від хвилювання, від радості. Яка Ви пречудова людина, яка хороша, людська сила. Настрій Ваш, турботу Вашу — я розумію, мені це знайоме, у мене ж теж розтоптували деякі починання, дорогі душі моїй, напр., «Всесвітню літературу». Але — не вірю я, що Ваша чудова справа може загинути, не вірю! І — дозвольте по-дружньому дорікнути Вам: даремно Ви не хочете навчити мене, як і чим міг би я Вам і колонії допомогти? Вашу гордість борця за свою справу я теж розумію, дуже розумію! Але ж справа ця якось пов'язана зі мною, і соромно, ніяково мені залишатися пасивним у ті дні, коли вона вимагає допомоги.

Мені відомо стало, що Вами заявлена вимога субсидії у двадцять тисяч. Я поінформований, що гроші Ви ці одержите. Книги Вам буду посилати, сім пакетів поси-

лаю разом із цим листом, з Москви вишлю всі свої книжки. Було б добре, якби Ви склали список потрібних Вам і послали його до Москви, Чисті Пруди, Машків провулок, 1, кв. 16.

Потім: мені дуже хочеться подарувати дітям інструменти для духового оркестру і для оркестру балалаечників. Дозвольте? Може, серед дітей виявляться талановиті музиканти. А я маю можливість придбати все це дуже дешево.

До Росії їду біля 25 травня, у Вас буду в другій половині червня.

Передайте мій щирий привіт дітям і навчіть мене зробити що-небудь приємне для них. Дорогий друже,— я дуже добре знаю велике значення невеликих радостей, що їх зазнаєш у дитинстві.

Міцно тисну Вашу талановиту руку, будьте здорові!

О. Пешков

9.V.28
Sorrento

Харків, 8 червня 1928 р.

Дорогий Олексію Максимовичу!

Ми живемо зараз виключно під знаком Вашого приїзду, думаємо тільки про Вас, говоримо тільки про Вас, працюємо тільки для того, щоб побачили Ви нашу працю. І я разом з дітьми можу зараз думати, говорити і писати тільки про Ваш приїзд. Ваш останній лист для мене якесь несподіване, незаслужене найвище досягнення мого життя, і я не намагаюсь навіть підшукувати слів, щоб висловити Вам почуття вдячності і благоговіння. Якщо Ви ще приїдете до нас, мені вже нічого не залишиться хотіти.

Ми всі твердо впевнені, що Ви у нас будете у другій половині червня. Але тому, що в цій половині 15 днів, то ми і не можемо рахувати дні до Вашого приїзду, а нам це страшенно потрібно.

Щоб реальнішим для нас зробився Ваш приїзд, послаю до Вас двох хлопців. Один з них — Шернев — наш колишній вихованець, тепер студент Харківського медичного інституту, дуже славна душевна людина, яка вміє

шукати правду життя без зайвих криків та істерик. Це одне з моїх «досягнень», яке далось мені досить важко. Другий, Митя Чевелій — один з найперших горьківців, мій друг, тепер держинець, людина, що не володіє великими здібностями, але він зумів з суто злодійської «психології» зробити щиру, гарячу і благородну натуру.

Обидва вони Вам не набриднуть, бо обидва по-горьківському лаконічні, зроблять діло і поїдуть. В царині висловлення почуттів вони теж уміють бути стриманими.

Дорогий Олексію Максимовичу, не відмовте їм сказати, коли Ви приїдете, скільки часу гадаєте у нас пробути, хто ще приїде з Вами?

Наші бажання у всіх цих питаннях ми навіть не наважуємося висловлювати, але, звичайно, вони в нас максимальні.

Я в дуже скрутному становищі: Ви хочете подарувати нам два оркестри і ще щось для всіх колоністів. Звичайно, Ваша воля, дорогий Олексію Максимовичу, але, повірте, нам дуже буде незручно призводити до витрат, духовий оркестр коштує ж кілька тисяч. Може, зовсім неможливо, щоб через наше існування Ви переживали матеріальну турботу, а для нас так важко пов'язати Ваше ім'я з матеріальною цінністю. З другого боку, кожна річ, пов'язана з Вашим іменем, дорога для нас, незалежно від того, скільки вона коштує. І якщо Ви хочете завдати дітям радості понад ту радість, яка полягає у Вашому приїзді, то подаруйте їм якусь невелику річ (таку, як ніжик), щоб вона завжди могла лишитися на пам'ять про Ваш приїзд.

У Вас так багато турбот зараз і Ви так зайняті в Москві, що я дозволю собі не послухати Вас і не посилаю списку книг.

У Москві так багато Вам доводиться бачити людей і говорити з ними, що мені страшенно соромно завдавати Вам клопоту ще нашою депутацією. Ви пробачте.

Відданий Вам

А. Макаренко

9.VI.28

Дорогий Олексію Максимовичу!

Наші хлопці, що були у Вас, розповідали, скільки Ви листів одержуєте, і тепер просто соромно писати Вам довгого листа.

Але коротко нам не так легко розповісти про себе. Ми чекаємо Вас, у цих словах все наше життя. Ждемо між п'ятим і десятим. Якщо ви приїдете до Харкова, ми на вокзалі Вас так тихенько зустрінемо, що ніхто не буде знати. Ви обіцяли написати нам про день і годину Вашого прибуття. Я цей день і годину приховую навіть від колоністів, щоб дійсно Вас ніхто не турбував. У нас в колонії ми теж не будемо набридати Вам ніякими промовами. Ви у нас навіть зможете відпочити.

Ніяких подарунків не потрібно більше, дорогий Олексію Максимовичу, і так ми Вам вже занадто дорого коштуємо.

Ждемо.

Щиро відданий Вам

А. Макаренко

Вихованцям трудової комуни ім. Дзержинського

10 липня 1928, Харків.

Товаришам — дзержинцям.

До побачення. Сподіваюсь, вірю, що побачу вас ще кращими дітьми. Любіть працю. Ніяка інша сила не робить людину великою і мудрою, як це робить сила праці — колективної, дружної, вільної праці.

М. Горький

Дорогий Антоне Семеновичу!

Ваше залишення колонії вразило і глибоко засмутило мене. У мене була обіцянка в Харкові «не заважати» Вам в роботі Вашій. У Москві я теж говорив про те, щоб Вас не чіпали, і теж був заспокоєний обіцянкою не робити цього. І все ж! Дуже боюся, що в цю справу замішані тенденції «націоналістичного» характеру.

Пишу до Москви, наполягаючи на необхідності Вашого повернення до Куряжа. В січні буде надрукована моя стаття про «безпритульних» і колонію, створену Вашою енергією. Руйнувати такі справи — злочин проти Держави, ось як я дивлюсь на цю історію.

Антоне Семеновичу — Ви енергійна, розумна людина. Я знаю, як боляче Вам, але — не занепадайте духом! Все влаштується.

За пропозицію присвятити мені Вашу «Педагогічну поему» широко дякую. Де ви думаєте її видати? Раджу — в Москві... Чи не гадаєте ілюструвати її знімками? Це треба б зробити. Не бійтеся, що від цього книга подорожчає.

Міцно обнімаю Вас, дорогий друже, будьте здорові!

О. Пешков

6.XII.28

Передайте привіт мій колоністам Дзержинського. А своїх бачите? Вони ж, певно, знають, де Ви?

Харків, 5 жовтня 1932 р.

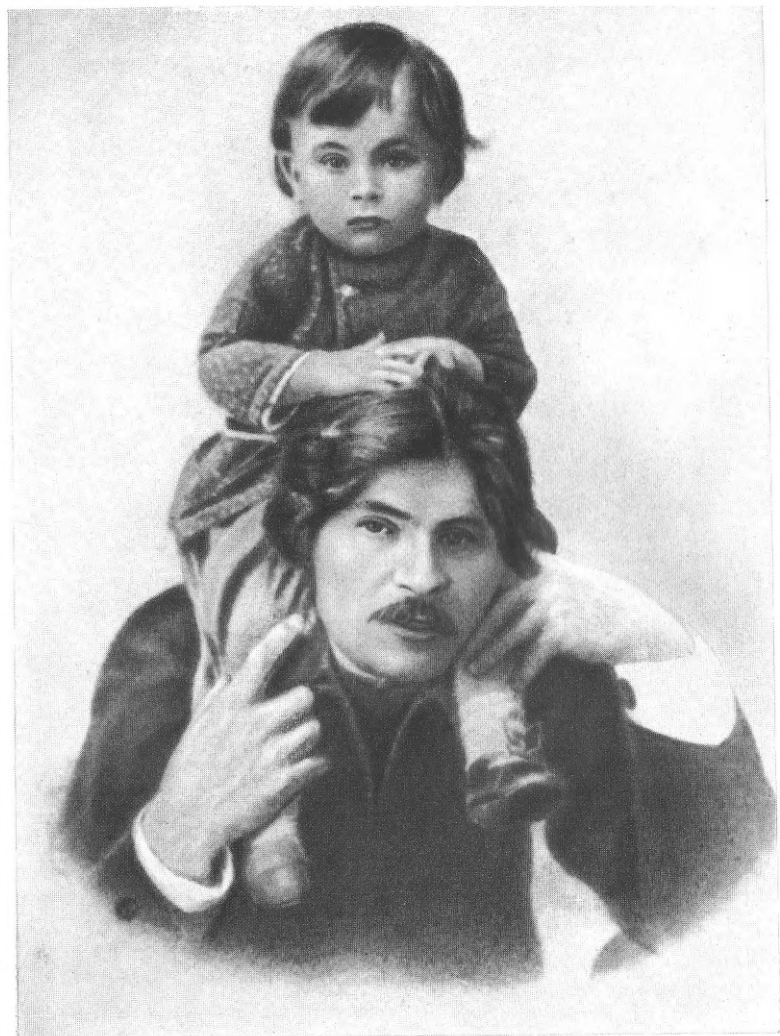
Дорогий Олексію Максимовичу!

Разом з комунарами-дзержинцями я вітав сорокаріччя Вашої праці, і наше вітання було надруковане в «Правде», в номері, присвяченому Вам. Чи помітили Ви його?

А зараз у мене появилася надія, що Ваш ювілей допоможе відродитися ідеї горьківської колонії, щоправда, вже в іншому місці. Позавчора у московських газетах було надруковано, що МВНО вирішив відкрити зразкову комуну для безпритульних Вашого імені. Мені здалося, що я маю більше прав, ніж інші, просити доручити цю комуну мені. Кого просити? Може, в Москві мене мало знають. Я вирішив потурбувати Вас нагадуванням про себе.

Цей лист, певно, вийде довгим, пробачте за це, але, гадаю, Ви не будете гніватися за мою розповідь, якщо пригадаєте, що ми з Вами довго листувалися.

Після Вашого відвідання колонії ім. Горького, якщо

М. Горький з своїм сином.

Фото М. Горького, подарване А. Макаренку.

ви пам'ятаєте, я з колонії змушений був піти, тому що не хотів поступитися жодним словом з своїх педагогічних вірувань. Ви тоді виступили на мій захист, але навіть Ваше слово не пробило товщу наросвітівських забобонів і брехливого базікання. Я врятував залишки своєї справи в комуні ім. Дзержинського, куди разом зі мною перекочувала сотня горьківців і частина персоналу. Вони й до цього часу називають себе «горьківцями-ветеранами».

Мені здається, що Вам комуна ім. Дзержинського не зовсім сподобалася. Вас, певно, збентежило те, що зовні вона здається дуже багатою. Але за цим багатством криється добрий робітничий дитячий колектив, вихований у горьківській колонії. За чотири роки, що минули з того часу, дзержинці багато чого досягли: давно вже перейшли на повну самооплатність, відкрили в себе робітфак, побудували новий з усіх поглядів чудовий завод, прийняли багато нових безпритульних. Зараз це з усіх поглядів цікава установа, красива і культурна, що виконує велику й потрібну роботу. Цього року ми випустили у вузи двадцять чотири чоловіки.

Я не залишав поза увагою горьківську колонію, вона пережила багато важких днів. У ній кілька разів мінялися завідувачі, це було погано. Ще гірше було те, що наросвіта провела справжню переможну війну проти всіх залишків «макаренківщини», розігнала всіх моїх помічників, а багато хто з хлопців і самі пішли. В результаті всіх цих заходів до весни цього року колонія страшенно збідніла і занепала у всіх відношеннях: втечі, крадіжки, пияцтво. Про це багато говорилося на сторінках харківських газет.

У березні «горьківці-ветерани» і ті, що живуть в комуні, і ті, що давно вийшли в самостійне життя,— лікарі, агрономи, педагоги,— поставили питання про відродження колонії. Горьківські хлопці, а вони все знають про колишню велич колонії, зустріли цю думку з справжнім ентузіазмом. Було кілька зустрічей і загальних зборів дзержинців і горьківців, побував і я в колонії. Намічалася об'єднання двох колоній на началах федерації під моїм загальним керівництвом. В наросвіті давно уже не стало супротивників моєї системи, давно вже визнані досягнення комуни Дзержинського, заперечень з цього боку не було. Але не захотіли такого об'єднання

мої теперішні шефи. Мені довелося відмовитися від продовження горьківської історії.

Повідомлення в московських газетах про відкриття нової комуні Вашого імені мене знову схвилювало. Я пред'являю моє право на роботу в колонії Вашого імені і вважаю, що цього права ніхто заперечувати не може: з двадцятого року я, здається, один на увесь Союз стояв на чолі колективу горьківців. Нас об'єднувало не тільки офіційне Ваше шефське ім'я, але і реальне об'єднання наше навколо Вашої особи, життя і Вашої думки. Багато моїх вихованців зараз працюють у Союзі, і вони досі з гордістю називають себе горьківцями і не втрачають зв'язку ні зі мною, ні один з одним. І ось ми, горьківці, вважаємо, що організація нової комуні горьківців повинна бути нашою справою. Нас цікавить в даному випадку не тільки бажання знову працювати в горьківській колонії, але й чисто ділові міркування: ні для кого не секрет, що дитячі будинки і колонії у нас погано живуть, і працювати в них до цього часу не вміють. А колонія Вашого імені повинна бути з усіх поглядів зразковою. Ми відчуваємо за собою і силу, і досвід таку колонію створити. І є якась краса в тому, що нову Вашу колонію створять не бюрократичні діячі, а Ваші давні друзі-горьківці.

Важлива ще одна обставина: в тій же телеграмі з Москви сказано, що створюється і технікум ім. М. Горького для підготовки працівників позашкільного типу — педагогів. Просто не зрозумію, чому саме позашкільного, коли у нас зовсім нема працівників для дитячих будинків, а готувати їх наші педвузи не вміють. Я вважаю, що при комуні ім. Горького треба мати технікум для підготовки працівників таких комун. Я не хвалько, але ручаюся, що такий технікум може створити тільки я і, може, ще три-чотири чоловіки в Союзі, бо для цього треба мати величезний досвід роботи з безпритульними, а в нас цього досвіду дуже замало, рідко хто витримував у колонії більше двох-трьох років. Для підготовки таких працівників потрібна зовсім особлива програма. В глибині душі я думаю, що ця програма придасться взагалі для створення радянської школи виховання, але хай це так і буде в глибині.

Я Вас прошу: допоможіть зробити цю велику й потрібну справу, допоможіть цю справу зробити нам, горь-

ківцям. Скільки їх я зможу назбирати, я ще добре не знаю, але за успіх я ручаюсь.

Ніяких своєкорисливих мотивів, звичайно, я не маю. В комуні ім. Дзержинського мене шанують і люблять, добре платять, і діло може задовольнити працівника, але тут уже все зроблено, залишилось навести блиск. Правда, і тут мені не дають повної свободи творчості, і тут є охочі спожити те, що здобуто величезним моїм напруженням, але ж від цього ніде не врятуєшся...

Я знаю, що перші роки в новій комуні для безпритульних завжди каторга, але до цього тягне і звичка, а в Москві ж пахне горьківською комунією — ось навіть якось дивно уявити, що колонія ім. М. Горького і раптом без мене.

Я, мабуть, занадто багатослівний, а Ви і так уже побачили і відчули мою правду.

Я не знаю, як це зробити, мені здається, що Ви маєте право вибирати завідувача Вашої комуні. Мені б хотілося брати участь у самому проектуванні колонії, тому що на цій стадії найлегше наробити різних дурниць.

У МВНО мене колись знали, про комуну ім. Дзержинського знають напевне. Днями вийде в ГИХЛі моя книга «Марш тридцятого року», яка розкаже про комуну багато цікавого. Може, і це допоможе.

До речі, про мою літературну діяльність: у ГИХЛі прийнято і другий рукопис «ФД-1», великий нарис аркушів на дванадцять, а найдорожча для мене праця «Педагогічна поема», що показує не солодкі досягнення, а найважчу боротьбу в горьківській колонії, сповнену не тільки пафосу, але й злочинів, між іншим, моїх власних. Книга, присвячена Вам, лежить у мене вдома: якось страшно вивертати свою душу перед публікою з такою щедрою щирістю.

Все-таки пробачте за такого довгого листа. Але коли Ви його прочитали, я чомусь упевнений, що колонія ім. Горького буде в моїх руках, серйозно, інакше бути не може, це було б просто неприпустимо.

Відданий Вам

А. Макаренко

Дорогий Антоне Семеновичу!

Вчора прочитав Вашу книжку «Марш тридцятого року». Читав — з хвилюванням і радістю. Ви дуже добре змалювали комуни і комунарів. На кожній сторінці відчуваю Вашу любов до дітей, безперервну Вашу турботу про них і таке тонке розуміння дитячої душі. Я Вас щиро вітаю з цією книгою. Мабуть, трохи напишу про неї. Колоністи Куряжа не пишуть мені. Не знаю про них нічого. Жаль, які чудові діти були там.

Міцно тисну Вашу руку.

Передайте дітям привіт мій, скажіть, що я дуже радий був прочитати, як вони живуть, як добре працюють і добре, по-справжньому дружньо ставляться один до одного.

М. Горький

17.XII.32
Sorrento

Дорогий і вельмишановний
Олексію Максимовичу!

Ваш лист про мою книгу — найважливіша подія в моєму житті, до цих слів я нічого вже не можу додати, хіба тільки те, що я просто не розумію, як це можна мати таку велику душу, як у Вас.

А я про свою писанину був дуже поганої думки. Письменницька сверблячка просто виявилася сильнішою за мою волю, а з доброї волі я не писав би. Ваш відгук переплутав усі мої уявлення про власні сили, тепер уже не знаю, що буде далі. Зрештою, до письменницької праці мене тягне одне — мені здається, що в нашій літературі (новій) про молодь не пишуть правдиво, а я дуже добре знаю, які це чари — молодь, треба про ці чари розповісти. Але це дуже важко, для цього потрібен талант і ще... час. Я наче не мав ні того, ні другого. Пишу відразу чисто, виходить неохайно, а через кожні два рядки мене «пацани» відривають, писати доводиться все у тому ж «кабінеті».

Тому все, що я написав, мене непокоїло. Зараз у ГИХЛі лежить мій рукопис «ФД-1», з історії останніх років комуни Дзержинського. В редакції ставляться до

неї дуже стримано, мабуть, вона видаватиметься теж два роки, як і «Марш тридцятого року». А найдорожча для мене книга, давно закінчена, «Горьківці», аркушів на двадцять, лежить у мене в столі, там занадто багато правди розказано, і я боюсь.

Є ще в мене й п'еса. Навіть соромно писати Вам про таку велику кількість.

Недавно я писав Вам до Москви, мабуть, Ви не одержали мого листа. В ньому я писав і про колонію в Куряжі. У московських газетах було повідомлення про відкриття «зразкової колонії» ім. М. Горького. Я просив Вас доручити цю колонію нам, «горьківцям». За цю справу взяли б кращі хлопці, випущені з колонії в Куряжі, тепер педагоги, інженери, лікарі.

Курязьку колонію відродити вже не можна. Минулого року Держинці поставили питання про об'єднання з Куряжем в «дивізію», але начальство не погодилось. Колонія живе погано, після мене змінилося вже чотири завідувачі, дурниць там нароблено непоправних, колективу нема, прохідний двір. Монастирську старовизну давно треба було розвалити, треба було будувати, багатіти, а там до цього часу штукатурка 1928 року. Недобре. Комуна Держинського нещодавно святкувала своє п'ятиріччя. Хлопці постановили подати Куряжу допомогу, десять тисяч карбованців, але це дурниці. Там гроші не допоможуть. Там потрібна велика робота, все потрібно починати спочатку. А коли спочатку, то краще вже на новому місці. Ваше ім'я в Куряжі треба зняти.

Пробачте за довгого листа. Ваші слова дітям я передав на загальних зборах. Вони горді і зараз Вам пишуть.

Посилаю Вам наш ювілейний збірник.

Спасибі за Вашу увагу і підтримку, якщо можна за це дякувати.

Відданий Вам

А. Макаренко

Харків, 54
Комуна Держинського
1.1 1933 р.

Дорогий Антоне Семеновичу!

Я дізнався, що Ви починаєте втомлюватись і що Вам необхідний відпочинок. Власне кажучи — мені самому

пора б здогадатися про необхідність для Вас відпочинку, бо я, до певної міри, шеф Ваш, деякі прості речі повинен сам розуміти. Дванадцять років працювали Ви, і результатам праці ціни нема. Та ніхто й не знає про них, і ніхто не знатиме, якщо Ви самі не розкажете. Величезного значення і надзвичайно вдалий педагогічний експеримент Ваш має світове значення, на мій погляд.

Ідьте куди-небудь у теплі місця і пишть книгу, дорогий друже мій. Я просив, щоб з Москви Вам вислали грошей.

Будьте здорові, міцно тисну руку. Всього доброго!

М. Горький

ІІІ. МАКСИМ ГОРЬКИЙ У СПОГАДАХ

Павло ТИЧИНА

ЛЮДИНА

Коли ходив по землі Максим Горький, його людяну високу фігуру далеко було видно всім — на всіх кінцях землі, по всіх шляхах і перепуттях! І ті, яким ненависне було слово його — царі, попи й вельможі, — такий зчиняли галас! — і мерзотний буран курний кружляв навколо нього — від наклепу панів, від підступу поліції. Але — що таке буран курний проти могутнього подиху правди, проти Буревісника, велетня непохитного?

Битими були царі, в битих залишилися мерзотнії!

Коли голосом своїм починав говорити Максим Горький, його революційне людське слово летіло швидше від блискавок — до всіх націй, у всі міста, у всі селища під сонцем. І ті, яким був страшний голос його, брязкотельцями намагалися забавити народ непокірний і хитрими подачками — туман зчинить густий, брехливий, мертвотний. Але що таке брязкотельця проти викривальних ударів, проти грому непохитного велетня?

Битими були царі, в битих залишилися мерзотнії!

І був він як пророк — тільки не в мантиї пророків стародавніх, не в смутку за старим, минулим, — а був він як новий пророк, що разом з гнобленими в нове життя уперто прокладав дороги, і найпростіше, найголовніше всім сказав: «Людина — це звучить гордо!»

Але людина — тільки той із нас є людина, хто на двох полюсах переконань своїх залізних твердо обома стоїть,

не похитнеться: на першій, гуманній, підносячи класову ніжність аж до сонця; і на другій, підносячи ненависть свого класу, ненависть, гостру непримиренність (якщо ворог не здається — його знищують). І тому сам Горький є — потрібна всім тверда людина, непохитна, людина пряма, залізна і гуманіст пролетарський.

І ось він — сонцем з-поміж сонць світив. І ось він — усім народам щастя нової людини проповідував. Ах, щастя, щастя! Сократ шукав його в пізнанні самого себе; Скворода — у внутрішньому світі людини; Толстой — у всепрощенні і непротивленні злу. І ніхто з них для себе щастя не знайшов, — для себе ж, а тим більше для людей. Бо щастя досягається лише тоді, як насамперед зло соціальне побореш — нерівність; як насамперед не тільки боротимешся за себе, а й за другого, по класу друга, за людину.

Але людина — тільки той із нас є людина, хто на двох полюсах переконань своїх залізних твердо обома стоїть, не похитнеться. І тому сам Горький є — потрібна всім тверда людина, непохитна, людина пряма, залізна і гуманіст пролетарський.

1937

ВЕЛИКИЙ СИН ВЕЛИКОГО НАРОДУ

Животворний дух єднання й дружби народів, які насяляють нашу багатонаціональну Батьківщину, втілює у собі Олексій Максимович Горький. Геніальний син великої Русі — батьківщини лєнінізму, Горький був полум'яним пропагандистом ідей більшовизму, ідей лєнінізму. Він все своє життя боровся за визволення народів Росії від соціального й національного гніту. Буревісник революції всі народи наші закликав згуртуватися під більшовицьким прапором, згуртуватися в боротьбі проти царизму.

А після перемоги Жовтня, коли в Радянському Союзі, вперше в історії людства, народилася і зміцніла бойова, творча дружба соціалістичних націй, Горький закликав нас, як зіницю ока, зберігати й плекати братерство

народів СРСР — запоруку могутності Радянської держави.

Ми, українці, особливо цінуємо ту постійну і живу увагу, з якою ставився наш великий сучасник до українського народу. Український народ з любов'ю прийняв образ Максима Горького в своє серце.

Горький знав українську мову, українську літературу і народну творчість. Олексій Максимович високо цінував творчість геніального українського Кобзаря — Тараса Шевченка.

В дев'яностих роках, подорожуючи від Києва вниз по берегах Дніпра, Олексій Максимович зупинявся в Каневі, бував на могилі Тараса Шевченка.

В 1897 році Горький в селі Мануйлівці на Полтавщині українською мовою читав селянам поеми Тараса Шевченка. Про це й тепер розповідають там старики-колгоспники колгоспу імені Горького.

З глибокою симпатією ставився Горький до революціонера-демократа Івана Франка та його побратима Василя Стефаника. Їх слово було скуте австрійською цісарською цензурою, ще лютішою, ніж цензура царська. Франко надрукував у журналі «Літературно-науковий вісник» у Львові оповідання Горького «Челкаш», «Макар Чудра», а також «Пісню про Буревісника» в перекладі на українську мову. А в цей час Горький у журналі «Жизнь», де друкувалися роботи Володимира Ілліча Леніна, вміщував російські переклади творів Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Марка Черемшини. Так через штучні перепони простягали один одному руки великі брати, і ніякі поліцейські сили не могли перешкодити їх єднанню.

Радісною і плодотворною була багаторічна дружба Горького з українським письменником Коцюбинським. Коли Михайло Коцюбинський, зацькований російськими шовіністами та українськими буржуазними націоналістами, вирвався до Горького на Капрі, — яким теплом і щирістю зігрів там українського письменника його російський собрат!

«Приймають мене більш ніж добре... — писав додому з Капрі Коцюбинський, — адже мої співвітчизники не балують мене такою увагою».

Дізнавшись про передчасну смерть дорогого свого

друга, Горький прислав телеграму. Він писав: «Смертна людина, народ безсмертний. Глибокий мій уклін народові України».

Умів Горький ненавидіти ворожу народові реакційну буржуазну «культуру», ворогів українського народу — українських буржуазних націоналістів. Ворог у нас один, говорив Олексій Максимович, це царизм, це капіталізм.

Горький хотів, щоб усі народи Радянського Союзу шляхом широкої взаємної інформації знайомилися з тим, що зроблено кожним із них. У Радянському Союзі, не раз підкреслював Горький, говорять різними мовами, та думки у всіх спрямовані до одної мети — комунізму.

Горький мріяв, щоб твори радянських письменників перекладалися на мови народів, які населяють Радянський Союз, і насамперед на мову російську. Так, наприклад, про це ясно писав він у листі своєму до редактора азербайджанської колгоспної газети в «Правде» 17 грудня 1934 року.

Горький бачив у цьому глибокий і неминущий смисл, тим-то і в наступні роки неодноразово підкреслював він це при кожній творчій зустрічі з представниками української культури в Харкові, Москві, Києві.

Мрія Горького здійснилася в СРСР. Всіма мовами радянських народів виходять у нас тепер, як в оригіналі, так і в перекладах, тисячі книг: різномовних, але одним духом співців Соціалістичної Батьківщини.

Декади національних літератур і мистецтва, що проводяться в столиці нашої Вітчизни — Москві, перетворюються не тільки на яскраве свято квітучих соціалістичних націй, а й на творчі єднання сил борців за мир, за найпередовішу на землі — соціалістичну демократію.

На щасливий шлях свободи слідом за радянським народом стали наші брати за рубезем — трудящі країн народної демократії, будується справді демократична національна культура в Болгарії і Угорщині, в Румунії і Польщі, в Чехословаччині й Корей.

Горький, як і Коцюбинський, завжди для мене був і є найближчим учителем, хоча довгий час я і не мав можливості зустрічатися з ним. Про Максима Горького я почув ще в 900-х роках, коли в дитинстві співав у хорі м. Чернігова. При гуртожитку хористів жив тоді спільний наш репетитор із семінаристів Микола Ілліч Подвойський, який багато розповідав нам про Горького і на-

вчив нас співати горьківську пісню «Солнце всходит и заходит». З його розповідей ми чомусь зробили висновок, що Максим Горький ще недавно співав у нашому хорі і що він зараз нібито у відсутності, і я часто вдивлявся у мандрівників та подорожніх, які проходили з торбинкою за плечима, і питав себе: чи не це часом іде до нас Горький?

У 1911 році Михайло Коцюбинський, збираючись їхати в гості до Максима Горького на острів Капрі, взяв з собою і мої юнацькі вірші — і там прочитав їх великому російському письменникові по-українському в оригіналі. Максим Горький через Коцюбинського підбадьорив мене своїм чуйним, своїм ласкавим словом. Слово схвалення Олексія Максимовича Горького в ті жахливі роки реакції влило в мою душу багато не знаної тоді ще для мене сили і повернуло все життя моє по-новому, в бік небоязні дійсності, уважного вивчення її, в бік творчих дерзань. Згодом сам Олексій Максимович згадував про ці ранні мої писання в листі до мене з Сорренто в серпні 1927 року.

На весь світ лунає життєстверджуючий голос радянської літератури. Цей голос закликає все миролюбне людство, всі волелюбні народи до боротьби проти американо-англійської експансії, проти імперіалістичної реакції, проти кривавої пропаганди паліїв війни.

І з нами,— з усіма народами Радянського Союзу, з усім прогресивним людством,— наш безсмертний супутник, друг, глашатай соціалістичного гуманізму та патріотизму, велика радянська людина — Максим Горький!

Максим РИЛЬСЬКИЙ

БУРЕВІСНИК

Данте був останнім співцем середньовіччя і першою людиною нової доби (Енгельс). Подібне можна сказати про Горького: він стояв — вірніше, невпинно йшов — на гребені двох епох, і хоч усі його надії звернені були вперед, до нової епохи, одним із творців якої він був, проте його художня творчість (не кажучи про публіцистичну) в значній частині присвячена образам минулого. Так само і автор «Божественної комедії» звертався головним чином до тіней минулого часу. І обидва вони були в своїй творчості цілком сучасні, більше — гостро злободенні.

Увійшовши в літературу з темою романтизованого волелюбного «босняка», Горький разом з тим майже з перших кроків пильним оком приглядався до представників захитаного вже тоді капіталістичного світу, до купецтва. Іуди Петунникови і європеїзовані їх синки, хижий Гордеев-батько і хитрий та хижий, як лис, Яків Маякін ходили ще по землі за молодих та й середніх Горького літ. Але вже й тоді, коли вони полетіли в приву, а разом з ними і неоковирні шукачі якоїсь неясної правди типу Фоми Гордеева, — Горький живописав своїм соковитим пензлем «Діло Артамонових». Це був історичний роман? Може. Але хоч не існують уже в чистому вигляді у нас Маякіни і Артамонови, елементи їх бродять і понині на нашій землі. З рештками їх у людській свідомості боровся Горький як незрівнянний майстер.

Карта Кліма Самгіна і іже з ним, — а було їх безліч, і ту безліч вивів Олексій Максимович у своїй недокінченій епопеї, — карта їхня була вже побита, а Горький

писав про них. Це було так саме тому, що самгінська отрута не раз іще намагалася почорнити кров радянського народу і великий письменник боровся не з тінями минулого, а з живими, захованими по закапелках ворогами.

Боровся!.. Суть діла Горького була — боротьба. Велика ненависть його родилася з його невичерпної любові. Він любив огонь,— розкладати багаття десь на зеленім моріжку на мальовничому узліссі було його до старості улюбленою втіхою,— любив співочих пташок, котрих багато переловив колись за дитячих літ, любив море з його рибами-дивоглядами, любив степ, любив землю — і передовсім любив людину. З благоговінням клонився він перед чудесами людського розуму й людських рук — книгами, мистецтвом, будівлями, спорудами, машинами. Він вірив у безмежну силу людського генія. Як же йому було всім серцем, всім еством не прийняти нової доби, доби Жовтня?

Горький — великий пролетарський письменник. Він у російській і світовій літературі подав образи робітників-революціонерів, натхнених соціалістичним ідеалом. Саме тому ми з гордістю називаємо його зачинателем літератури соціалістичного реалізму.

Ми говоримо про Горького як про друга української літератури, українського народу, говоримо вірно. Але хіба не був він, фундатор і перший голова Всесоюзної Спілки радянських письменників, другом усіх літератур і всіх народів Союзу? А почитайте його «Італійські казки» — хіба не був цей росіянин, волжанин з голови до ніг, глибокий російський патріот, справжнім другом усіх трудівників, інтернаціоналістом у найвищому розумінні?

Ми оремо й засіваємо те поле, на якому першу борозну провела велетенська постать Горького, яке осяяне мудрістю Комуністичної партії, партії Леніна,— поле радянської літератури.

ВІРНИЙ ДРУГ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Корифей літератури, що вніс велетенський вклад у світову скарбницю художньої думки, Олексій Максимович Горький з любов'ю ставився до України, її історії, життя її народу і до чудової її природи.

У 90-х роках минулого віку Горький був у селі Мануйлівці на Полтавщині. Пізніше в одній із бесід зі мною, присвяченій українській літературі, він сказав:

— З захватом прочитав я в Мануйлівці «Кобзар» Тараса Шевченка. От яка можуть, от який велетенський думки! Це справжній грізний викривач поневолювачів, натхненний співець великого горя народного. В кожному рядку «Кобзаря» — пристрасний клич до волі, полум'яна любов до неї. Увесь свій геніальний поетичний талант він віддав народові. Тільки великий народ міг дати світові поета з таким золотим серцем — поета, в творах якого з величезною силою відображені думи народу, закованого в кайдани і сумуючого за волею.

З теплотою і горьківською ніжністю говорив завжди Олексій Максимович про М. М. Коцюбинського. Якось у тісному колі українських діячів у Москві говорили про творчість Михайла Михайловича. Горький, який неабияк цікавився духовним життям українців і був присутній на цьому зібранні, сказав:

— Михайло Михайлович — чуйний письменник. Він уміє пробуджувати в душі добрі почуття. Гаряче любить він свій рідний народ. У нього надзвичайно ясний розум. Природа наділила його видатними якостями розуму, здібностями і талантом.

Горький гаряче любив Коцюбинського, а Коцюбинський безмежно любив Горького і з побожністю говорив про нього. Я не пам'ятаю такої зустрічі з Коцюбинським, під час якої Михайло Михайлович не згадував би про Горького.

Не зайве пригадати, з яким болем зустрів Олексій Максимович повідомлення про смерть видатного українського композитора М. В. Лисенка. Він був також засмучений, коли одержав повідомлення про смерть видатного професора, збирача українського фольклору О. О. Русова.

Горький глибоко любив українську природу. Олексій Максимович признавався, що, мандруючи селами України, він цілком піддавався чарам української природи. Його вабили степові простори, рівнини й ріки, голубе небо, квітучі гаї, луки, поля і пишні ліси України.

— Живеш,— говорив Олексій Максимович,— разом з природою одним життям. Краса живої української природи не смертна. Мої хворі груди якимось легше дихають тут, на Україні. Душа сповнюється радістю.

Коли Горький говорив про українські пісні, він вимовляв кожне слово з хвилюванням. Олексій Максимович знав біографію Остапа Вересая та інших видатних кобзарів.

Мало хто знає, що Горький дбайливо переписував українські пісні, і в цьому йому допомагали діячі української літератури того часу.

Якось Горький розповів мені цікавий епізод. Блукаючи в степу, він побачив серед золотого колосся жита молодого сліпого бандуриста. Бандурист співав з таким натхненням, що не можна було не зупинитися і не послухати. Горький підсів до нього. Бандурист повідав про свою сумну долю, про те, що мати його померла через кілька днів після його народження і він ніколи не знав материнської ласки. Сонячний світ був назавжди закритий для його сліпих очей. Горький уважно записав усю оповідь хлопця, послухав пісень.

Не можу не згадати одну журливу розповідь Горького. Олексій Максимович розказав мені, як одного разу, перебуваючи на Україні, він забрів до камери мирового судді. Слухалася справа про бійку, що виникла із-за розподілу землі. Горький побачив спотворені болем

і стражданнями лиця,— в синяках та ранах. Ця сцена справила на нього гнітюче враження, і він довго говорив про те, як земля-годувальниця стає іноді мачухою. З гіркотою він говорив про безпросвітні злидні і страждання української селянської бідноти.

Горький бував на ярмарках, любив слухати примовки і жартівливі оповідання.

Олексій Максимович багато розповідав Володимирі Іллічу Леніну про Україну і надто про українські народні пісні.

Я був дуже зворушений, коли дізнався, що Володимир Ілліч просив дістати мою працю «Історія української мови».

П'ять років тому смерть обірвала життя О. М. Горького — цієї чудесної людини, письменника великої художньої правди, письменника нової великої доби людства. Його ім'я завжди буде полум'яніти на скрижалях історії нового людства. Вічно житимуть ідеали, проголошені ним у його безсмертних творах. Український народ буде завжди з побожністю згадувати ім'я О. М. Горького — друга українського народу, що прожив разом з ним дні його горя, а згодом — і дні радощів.

1941

НЕЗАБУТНІЙ ВЕЧІР

Це було зимового вечора на початку грудня 1916 року. На запрошення Олексія Максимовича Горького українські громадські діячі, письменники, поети зібралися в редакції журналу «Украинская жизнь» у Москві.

Коли я зайшов, майже всі уже зібралися. Олексій Максимович тепло привітався зі мною і з посмішкою сказав:

— А я хотів вас бачити. Вашу книгу з історії персидської літератури я дістав. Мене дуже цікавить Схід. Нещодавно я видав книгу про вірменську літературу. Тепер мене цікавить література Ірану. Особливий мій інтерес зосереджений на Фірдоусі...

Я слухав Горького з великою увагою і був вражений його великим знанням персидської літератури. Бесіда

з Горьким принесла мені багато радості, і, дивлячись на нього, я сказав собі: люди, подібні до Горького, самим фактом свого існування роблять життя радісним і щасливим.

Минуло кілька хвилин, і Олексій Максимович відкрив збори. На початку своєї промови він говорив про страхіття імперіалістичної війни, про політичне становище в Росії і про неминучу грядущу революцію. Потім Горький говорив про Україну.

І зараз, через 24 роки, проглядаючи живий запис його промови, зроблений мною тоді, я не можу читати її без внутрішнього хвилювання.

— Зараз,— сказав Горький,— бушує війна, гинуть сотні й тисячі людей, скрізь взагалі озвіріння і здичавіння. І здавалося б, важко в такі хвилини говорити про інші питання. Але на цих зборах не можу не сказати про талановитий і могутній український народ. Цей народ надзвичайно м'який, дуже здібний. Я люблю чарівні мелодії української народної пісні, хвилюючу красу української музики, прекрасну українську мову, чудесну його усну мову. Побувавши вперше на одному з українських ярмарків, я не міг відірватися від гри кобзарів, бандуристів, лірників — цієї перлини народної творчості.

Народна поезія України — апофеоз краси. Український народ проніс через століття рабства й неволі дорогоцінне багатство свого генія. Гляньте, який ласкавий і співучий світ розкривається в його безсмертних піснях.

Український трудовий народ переживає тепер велику драму. Царські кати не дають розвиватись його мові, літературі, творчості. Те, що робить царський уряд з українцями, як і з іншими пригнобленими народами, — це злодіяння, якому немає назви...

І тут Олексій Максимович, потрясаючи рукою, повторив свої знамениті слова: «Буря! Скоро гряне буря!» Обличчя його освітілося якимсь особливим світлом. Така велика була його віра в цю бурю.

— Не можна,— сказав далі Горький,— спокійно говорити про грубе і жорстоке насильство царських сатрапів над українським народом. Народ змагає під важким чоботом самодержавства. Велике майбутнє у цього народу тільки після революції.

Російський народ є другом і братом українського народу. Він разом з ним глибоко переживає його долю і страждання. Нема і не може бути ворожнечі між російською і українською трудовою людиною. Бувши на Україні, я бачив, з якою любов'ю український селянин говорить про російського хлібороба. Обидва народи повинні разом брати участь у великій боротьбі проти сваволі деспотизму.

Я звертаюсь до вас з проханням розпочати випуск спеціальної книги з історії України, яка буде своєрідною енциклопедією. Російський народ і всі народи треба ознайомити в популярній формі з минулим українського народу і його сучасним, залитим сльозами і кров'ю, треба яскраво і барвисто відобразити думи, прагнення і сподівання українського народу. В цій книзі слід розповісти про великих героїв українського народу, справжніх народних героїв, які в боротьбі проти гнобителів віддали своє життя. Я нагадаю тільки одне ім'я, навіки овіяне славою, — Устим Кармелюк.

Треба ознайомити всі народи Росії з піснями українського народу — прекрасними по красі і силі, що розповідають про тяжку долю. Книга повинна бути легкою для читання і викликати інтерес у середнього читача. Спеціальний розділ має бути присвячений історії революційного руху на Україні. Окремі розділи охоплюють музику, мову народу, його народну творчість. Подумайте тільки, яку велику і благородну мету ми ставимо собі.

І тут же Горький запропонував кожному з присутніх взяти на себе редагування окремих розділів.

— До скорого побачення, товариші! — сказав на прощання Горький.

Краплини поту виступили в нього на чолі, відчувалося, що йому коштувало великого напруження закінчити свою промову, — він тоді був дуже хворий. Всі ми були під враженням промови Горького, сповненої щирості і любові до українського народу.

Я згадую, як високо цинив і поважав Горького Іван Франко. Одній з українських громадських діячок, перекладачці творів ряду російських письменників на українську мову, він сказав:

— Перекладіть в першу чергу Горького. Горький — краса і гордість світової літератури. З його творчістю треба ознайомити широкі маси українського народу.

Мені особисто Іван Франко називав Горького «людиною великої сердечності, теплоти і ліричної ніжності». Горький так само ніжно і тепло відзивався про Франка.

Рідна і любима Україна буде завжди зберігати в своєму серці пам'ять про великого друга українського народу — О. М. Горького, поряд з світлими іменами геніїв української літератури — Тараса Шевченка і Івана Франка.

1940

Олександр КОРНІЙЧУК

ЗУСТРІЧІ

Для нас, радянських літераторів, Горький є неперевершеним зразком великого письменника — громадянина нашого часу. В Горькому сполучилися в цілісній, гармонійній єдності величезний талант художника, мудрість мислителя, велич борця, палкість політика і могутній творчий дух людини. Родоначальник радянської літератури, він був справжнім художником — трибуном революції, співцем народу, його боротьби і праці, провісником ідей нового, соціалістичного світу.

Увесь життєвий і творчий шлях Горького — приклад самовідданого служіння народів, Батьківщині, революції, великій Комуністичній партії.

Нам, письменникам Радянського Союзу, сучасникам Горького, яким випало щастя починати свою творчу діяльність під його проводом, назавжди залишаться пам'ятними зустрічі і бесіди з ним.

Кожна зустріч з Горьким, кожне його слово, порада, побажання, сповнене великої щирості і мудрості, надихало нас, запалювало творчою пристрасстю.

Із справжнім батьківським піклуванням ставився Горький до нас, літераторів союзних республік, цікавився нашим життям, нашими творчими планами, роботою. Якою, пам'ятаю, зворушливою радістю світилися його очі, коли, вийшовши на трибуну I з'їзду радянських письменників в 1934 році, зустрінутий овацією всього залу, він побачив перед собою письменників національних республік, що зібралися в єдиний колектив.

Він бачив здійснення своєї довголітньої мрії -- «Союз

свободных» — дружбу, багатонаціональну сім'ю радянських літераторів...

Мені довелося кілька разів зустрічатися і розмовляти з Горьким. Ці зустрічі на все життя збереглися в моїй пам'яті.

Горький завжди говорив з якоюсь особливою і ніжною любов'ю про український народ, про українську літературу і фольклор.

— Ваші народні пісні і думи, ваші казки і прислів'я — це справжні перлини,— говорив він,— скільки в них душі, мудрості, краси. Народ — великий художник, дуже великий.

Горький співав з нами українські народні пісні, захоплювався їх співучістю та ліризмом.

Високо цинив Горький українську літературу.

— Вам, українцям,— сказав якось мені Горький,— є чим пишатися в своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славу традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — це ж не тільки поети величезного таланту і невичерпної творчої енергії,— вони люди з великим людським серцем і розумом, з героїчною силою духу. У них є чого повчитися не тільки українцям.

Особливо тепло згадував Горький про свою дружбу з Коцюбинським:

— Яка чудова, душевна людина і який талант! Як шкода, що так рано пішов він від нас.

Нас, літераторів національних республік, завжди дивувало глибоке знання Горьким літератури народів СРСР. Він жваво і повсякчасно цікавився кожним з нас, радив, вчив і виховував.

Пам'ятаю, якось, цікавлячись, над чим працюю я та мої товариші, він сказав:

— Мало ще, ще дуже мало зв'язані наші письменники з життям, з народом. Не бачать, які великі зміни відбулися у нас за роки радянського життя. От я одержую багато, дуже багато листів від колгоспників, робітників, студентів... Які чудові люди — нові люди — вирости у нас... Народ — велетень. Кожна маленька людина стала великою, справжньою — повноцінним діячем і творцем... А от письменники наші не завжди це бачать, не завжди помічають нове, бо мало знають наших людей, їх діла, думи, настрої, їх духовні запити.

І раптом спитав:

— А роз'їжджаєте Ви багато?

І, немовби відповідаючи сам на своє запитання, додав:

— Більше по кабінетах сидять наші письменники, мало їздять, мало радяться один з одним. А це непросто. А як їздять, то в м'яких або міжнародних вагонах. Правда ж?

Я посміхнувся:

— Це правильно, Олексію Максимовичу.

— Оце й погано. Не в м'яких вагонах їздити б письменникам. Це, правда, зручно, та користі немає. Я в свій час багато ходив пішки, навіть занадто багато. Це, звичайно, не обов'язково, але коли вже їздити, то в третьому класі. Наскільки б збільшився життєвий матеріал для письменника, і який матеріал!

Говорячи про творчі завдання радянських літераторів, Горький неодноразово і наполегливо нагадував нам:

— Потрібно більше хороших книг про наше життя, про народження нового чудового світу,— гсворив він.

— Адже ми, письменники Союзу Рад, свідки неповторного великого перетворення людства. І ми повинні відобразити це для поколінь. А який вдячний матеріал для художника дає наша епоха! Подивіться глибше, проникливіше, і ви побачите, скільки яскравих конфліктів, колізій, драматизму таїться в цьому матеріалі. Новий світ, який уже міцно утверджується в нашій країні, світ торжества свободи, розуму і праці не просто приходить на зміну старому. Світ капіталу — страшний, нелюдський, звірячий світ — не тільки опирається й опиратиметься новому,— він наступає і намагається за всяку ціну зламати нас. Це треба пам'ятати кожному. Боротьба розгорається у великих міжнародних масштабах, і нам треба бути завжди і безнастанно насторожі. Ми повинні нещадно викривати міжнародну реакцію, звірячу суть капіталу, показати його справжнє хижацьке обличчя, яке часто прикривається рожевою машкарою і славослов'ям професіональних «гуманістів».

— І в той же час літератори Союзу Рад,— продовжував далі Горький,— мусять показати, як у новій радянській системі суспільного життя, всупереч усьому, народжується новий світ і нова людина — творець цього світу, якому чужі індивідуалізм, власництво, обивательщина, зазнайство і багато інших болячок капіталістичного

світу. У нас уже багато таких людей і буде їх все більше, їх породжує наш соціалістичний лад. І ми, літератори, повинні цьому всіляко сприяти...

Горький закликав письменників до наполегливої роботи над зміцненням священної і нерушимої дружби народів, їх морально-політичної єдності:

— В дружбі цій, у єдності, в колективізмі,— говорив він,— наша сила, пам'ятайте це, товариші.

Дорогі і священні для нас заповіді Горького. Його творчість, його життя, його думки і діла назавжди залишаться для нас, радянських письменників, провідною зіркою до створення великої радянської літератури, гідної нашої героїчної епохи!

1946

Петро ПАНЧ

ПАМ'ЯТТЮ ЗБЕРЕЖЕНЕ

Коли виносили із Колонного залу урну з останками Олексія Максимовича Горького, над Москвою запала глибока тиша. Здавалось, чути було, як у грудях билось схвильоване серце. Не вірилося, що це остання путь Горького по землі. Думки, щоб утримати в пам'яті його живий образ, чіплялись за спогади.

Максим Горький заповнив моє серце ще в часи реакції в Росії, головним чином, як бунтар проти царського гноблення. Його біографія була близька і зрозуміла для всіх бідняків, для всіх трударів, і тому творчість і діяльність цього письменника викликала в нас надзвичайне захоплення і прагнення боротьби, а важка хвороба — ще більше симпатій і співчуття. Ці симпатії були настільки щирі й глибокі, що навіть тільки проїзд його через Харків був уже святом для нас.

Якось поширилась чутка, що Горький їде до Криму через Харків. Робітнича молодь і прогресивне студентство поспішили на вокзал, але вокзал уже був оточений жандармерією; тоді тисячний натовп кинувся на холодногірський міст, під яким проходив поїзд, і влаштував овацію письменникові з мосту.

У 1928 році Горький на запрошення колонії правопорушників його імені відвідав Куряж і тодішню столицю України Харків. Основна ж причина була — бажання ліквідувати конфлікт, який виник у зв'язку з перекладом і виданням його повісті «Мати». Літературні організації, об'єднані в федерацію, влаштували в Будинку літераторів імені Блакитного зустріч письменників України з Горьким. Там, за склянкою чаю, я вперше зустрівся

з цим великим письменником, який до того жив у моїй уяві як романтична фігура невтомного борця з невилгою хворобою в грудях.

Я бачив високого, вузлуватого, з піднятими плечима чоловіка, з коротко стриženим волоссям кольору в'ялої соломи. Такі ж були і вуса, розкинуті ластівкою на сухому обличчі, і навислі стріхами брови. З-під брів визирали глибоко посаджені сіро-блакитні очі. Рухливі й розумні. Він був схожий на сукуватий дуб, обвіяний холодними вітрами.

Коли Горький, нервово витягаючи свою жилаву шию, почав говорити, характерно окаючи, його очі, спочатку хитро примружені, зразу стали ласкавими і лукавими.

У привітаннях, якими розпочалася наша зустріч, його декілька разів назвали «великим». Горький шулився, ніби від неприємного продуву, нарешті встав і сказав:

— Товариші, я добре знаю свій зріст. Його визначили, ще коли я призивався на військову службу,— два аршини і сім вершків.

Потім Горький з задоволенням констатував помітний розвиток української мови проти тої, що він чув від Михайла Коцюбинського, коли той гостював у нього на Капрі. Тоді один із присутніх письменників запитав про його ставлення до української мови. Як тон, так і зміст запитання були явно недоброзичливі. Олексій Максимович почервонів і, рвучко випроставши шию, відказав:

— Для мене всі мови гарні, чи вона буде російська, чи чуваська, важливо те, щоб нею говориться. Треба, щоб книги на всіх мовах однаково допомагали будувати соціалізм, щоб були гарно написані, а з цим у нас поки не все гаразд, хоч повчитися є в кого. Спадщина велика.— І згадав Михайла Михайловича Коцюбинського.

Ті почуття, які виявив Горький до Коцюбинського, як ми знаємо, були взаємними. Коцюбинський щиро любив Олексія Максимовича і як талановитого письменника, і як невтомного борця за щастя народу. Їх споріднювали високий гуманізм, любов до людини і ненависть до брехливого буржуазного суспільства. Від цього суспільства тікав Коцюбинський на Капрі, як на острів порятунку, де жив тоді Горький. Тут, під впливом Горького, у Коцюбинського з'явився задум однієї з його кращих новел «Кони не винні», в якій жорстоко картається лицемірство ліберальної буржуазії. Про цей період Горький писав: «Він

(М. Коцюбинський.— П. П.) дуже часто говорив про демократію, про народ, і завжди це було якось особливо приємно слухати і повчально».

Тепер Горький згадав про перший збірник новел Коцюбинського, виданий за його участю російською мовою. Щоб глибше ознайомити населення Росії з Україною, придушеною царським чоботом, Горький ще в 1914 році заходився і підготував видання соціально-економічних збірників, але на перешкоді стала імперіалістична війна.

Вдруге я зустрівся з Горьким у Москві на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників, у 1934 році. Хо́да вже стала старечою, ще більше піднялися його плечі, тільки очі все ще видавалися молодими.

Присутність Горького вносила в роботу з'їзду святкову атмосферу. До цього спричинилась в першу чергу змістовна доповідь, виголошена ним, а по-друге — письменники бачили перед собою ту вершину, до якої треба було прагнути кожному в боротьбі за ідейно-художню якість творів.

На з'їзді був дагестанський ашуг Сулейман Стальський. Його талановиті вірші до того ще мало були відомі читачам, але Горький, певне, вже знав їх. Це було видно із його шанобливого ставлення до сухого, з маленьким обличчям у зморшках дідка у потертому чекмені і черевиках на босу ногу.

Сулейман Стальський замість промови виголосив вірш, присвячений з'їздові. Не з трибуни, а вийшовши поперед столу президії. Кожне слово, сказане тихим горловим голосом на лезгинській мові, він супроводив виразними рухами пальців. Горький, сидячи за столом, весь обернувся в слух. Очі його горіли, а схвальна посмішка ворушила русяві вуса.

— На мене, і — я знаю — не тільки на мене, — сказав він потім в заключному слові, — справив надзвичайне враження ашуг Стальський. Я бачив, як цей дідусь, неписьменний, але мудрий, сидячи в президії, пошепки складав свої вірші, потім він, Гомер двадцятого століття, чудесно прочитав їх. Бережіть людей, здатних творити такі перли, як творить Сулейман!

Залишилась мені в пам'яті ще промова Горького на першому пленумі правління Спілки письменників, на якому він був обраний головою правління:

— Перебуваючи в оточенні капіталістичних держав,— сказав він,— Радянський Союз неминуче зазнає нападу.— І закликав письменників своїми творами всебічно сприяти обороноспроможності країни і зміцненню Червоної Армії.

Думки про неминучість війни з фашистами не залишали його до самої смерті. Ми знаємо, що навіть перед смертю Горький казав:

— Будуть війни... Треба готуватись, щоб не бути захопленими зненацька!

Кожного разу під час зустрічі у Горького знаходилась свіжа думка чи смілива ініціатива, яка будила нашу творчу фантазію, збагачувала тематичні плани, притягала увагу до нових проблем. Такою була і наша зустріч у 1935 році.

Група письменників України, перебуваючи в Москві, завітала до Горького на Мало-Нікітську вулицю. За широким декадентським вікном плавав сивий туман, чіплявся за голі кущі і олов'яними краплями стікав по шибках. Олексій Максимович Горький поставив перед собою ковану попільничку, поклав біля неї окуляри в роговій оправі і, посміхаючись у русяві вуса, сказав:

— Я от і говорю, товариші, наближається двадцятиріччя Радянської влади, багато хто вже став дорослим, але так і не знає, якою ціною здобуто для них владу. Є такі юнаки, які виявляють навіть невдоволення. Я, мовляв, і того бажаю, і того, а мені не дають. Вони не знають, як жилось раніше, бо ми мало про це пишемо.

Захопивши в груди глибоким подихом повітря, продовжив:

— А взяти наших жінок, це ж диво, а не жінки. Новий тип людини! І це треба показати.

Горький добре знав артистів дореволюційного українського театру і згадав, як він навіть сам грав у п'єсі «Мартин Боруля» Карпенка-Карого. В 1897 і в 1900 роках він щоліта жив із родиною у селі Мануйлівці на Полтавщині і zorganizував там самодіяльний хор і аматорський драмгурток. А щосуботи з селянами ішов на всю ніч до берега Псла і там, біля вогнища, читав їм вірші Тараса Шевченка. Нам радив він використовувати досвід видатних артистів дореволюційного українського театру. Казав про необхідність диференціації сучасних

товстих художніх журналів за творчими ознаками, про видання додатків на історичні теми до журналів.

Коли зайшла розмова про історичну тематику, виявилось, що Горький широко обізнаний не тільки із життям сучасної йому України, а й з її глибоким минулим.

— Чому ви не пишете історичних романів? — спитав він нас. Іван Ле, Олександр Копиленко і я, прозаїки, перезирнулися, а Горький продовжував:

— Історія України, як ніяка інша, насичена героїчною боротьбою народу за своє національне і соціальне визволення,— і почав згадувати повстання під проводом Наливайка, Острянина, Хмельницького. А закінчив такими словами:

— Треба писати, обов'язково треба. Нехай люди знають, якою ціною виборювалась доля народу!

За вікном був похмурий день, дощ шарудів по шибках, а мені ввижався вже спалений сонцем степ, на ньому чамбули диких татар, Запорозька Січ, сторожові маяки від Дикого поля, гульбища шляхти по замках, безправні хлопи на панських ланах, козацькі чайки на Дніпрі, пожежі панських маєтків, битви, четвертовані гетьмани і благальні погляди змученого народу на північ, до кривих братів-московитів.

Зайшла мова про сучасну поезію. Хотілось почути оцінку її із уст автора «Буревісника», але Олексій Максимович на наше запитання тільки хитро примружив очі й сказав:

— Я мало розуміюся на поезії, гарні вірші, правду кажучи, люблю.

Більш охоче говорив про дитячу літературу і нагадав, що необхідно увічнити пам'ять Павлика Морозова.

— А то дитині у всьому світі ще немає пам'ятника. В Брюсселі виставили на майдані бронзового хлопчика, і то на глум. А на таких, як Павлик Морозов, треба виховувати молодь.

Нагадав Горький також і про необхідність буйного розвитку жанрів гумору й сатири, притаманних духу і традиціям української літератури, мови.

Олексій Максимович поклав на попільничку цигарку з чорним мундштуком, зліг на лікті і розсунув пальцями вуса, ніби щоб дати вихід для нових слів, але нам треба було, як кажуть, знати й честь.

З щирою подякою прощались ми з Горьким. Хоті-

лось, не втрачаючи жодної хвилини, сідати до роботи. Але одного бажання працювати ще мало. Треба не тільки хотіти, але й уміти. І в цьому нам може бути гарною школою багатогранна і яскрава літературна і громадська діяльність Горького. Багато треба було прикласти сил і наполегливості, щоб од хлопчика-посудника дійти до видатного організатора культурного життя і радянської літератури, стати найосвіченішою людиною свого часу, геніальним письменником — Максимом Горьким!

Слово Максима Горького — великого письменника-революціонера, загартованого бійця проти царату й капіталістичного гноблення — і понині підноситься пригніченими народами, як прапор визвольної боротьби.

За сорок чотири роки своєї літературної діяльності Горький створив величезну кількість оповідань, повістей, романів і п'єс, наповнених глибоким змістом, художньою красою. До того ж Горький був талановитим публіцистом. Не менш цікаве і його листування. На творах Горького письменники будуть учитися виразності мови, повному навантаженню діалогів і живописності портрета й слова.

Художні образи, створені Горьким, глибоко запали в нашу свідомість, а найбільше запам'ятався сам автор, який завжди викликає в нас захоплення своєю невтомною працею, непримиренністю до носіїв зла. З його ініціативи і за його участю почалось видання «Історії фабрик і заводів», «Історії громадянської війни», «Історії молодого людини» і низки інших серій книжок та журналів, що допомагають нам у побудові комуністичного суспільства.

Олексія Максимовича Горького уже немає серед нас, але з його іменем відважні й надалі будуть прокладати дорогу до щастя.

Іван ЛЕ

НЕЗАБУТНЄ

«Людина — це звучить гордо!» — сказав Максим Горький. Глибоко філософське й геніально просте визначення людини. І в першу чергу воно стосувалося самого Горького, великого друга трудящих, письменника-мислителя!

Горький був Людиною. Людиною — творцем високохудожніх образів, людиною-другом, людиною-громадянином.

Багатогранне життя цієї великої російської індивідуальності перебігало у надзвичайно складних обставинах царського, солдафонського режиму. Воно починалося бурлакуванням, поневірянням. Біля сотні мільйонів безправних поневолених росіян шукали своєї долі хто як міг. Ці пошуки з особливою виразністю позначилися на життєвій путі Олексія Максимовича. То була тяжка путь, путь трудівника, не вдоволеного працею, позбавленого життєвої перспективи.

О. М. Горький пройшов ту путь до кінця. Науку класової боротьби він добре засвоїв і прийшов з нею у звільнене від кайданів капіталізму радянське суспільство. В своїй художній праці Максим Горький лишив нам цю науку, як дорогоцінну й глибоко повчальну спадщину!..

Я любив Горького в житті, пережив велику скорботу від його передчасної смерті, а творчість цього великого письменника завжди була і є моїми настільними підручниками в літературній праці. Українська радянська література, українська класична спадщина в особі Горького, в його творах мали і мають кращого спілняка, друга.

Відомо ж бо, якою плідною була дружба О. М. Горького з М. М. Коцюбинським.

Багато нас, людей старшого покоління, якоюсь мірою ровесників Горького, добре скуштували горя за старого капіталістичного ладу. Тому я, скажімо, особливо відчуваю всі художні образи творів Горького.

Пам'ятаю 1907 рік і перший рік моїх кубанських заробітків. Мені було 12 років. Скінчив сільську трирічну школу. Саме тільки дібрав смаку в навчанні, але... Невблаганний закон капіталізму просто розлучив мене з шкільною партією й безжально штовхнув на тяжку путь шукання заробітків на будь-якій роботі, на хистку путь шукання долі. На мові того часу — це був мій дебют «босякування».

Отже, цей рік і був першим роком мого «знайомства» з Максимом Горьким. Вісім років я поневірявся, куштуючи заробітчанської долі в кубанських станицях, в Новоросійську, Єйську, в Кривому Розі, в Уральську. І доля Максима Горького завжди огрівала нас — «босяків», грабарів, шахтарів.

Цікава з цього погляду моя перша «зустріч» з Горьким. Були в розпалі чорноморські жнива. Протягом двох місяців, наймитуючи поденно в куркулів станиці Чолбаській, я вперше зазнав радості заробітчанського «достатку». На жнивях і молотьбі кубанські козаки пристойно платили заробітчанами, перехоплюючи нашого брата один у одного. А це, в свою чергу, дало можливість багатьом заробітчанами вільніше себе відчутися матеріально. Того року мені вперше пощастило побувати на великому літньому ярмарку в станиці Криловській.

У станиці Чолбаській, як і в багатьох інших, жило чимало так званих «іногородніх», або, як говорили станичани, — «навгородніх». Ці «навгородні» не мали своєї землі, бо козачі землі не продавалися, і працювали хто як і чим міг. Чимало з них мали коней і візникували.

Кілька нас, чолбаських «босяків», найняли такого визника й поїхали на Криловський ярмарок.

Ярмарок як ярмарок. Для нас — наймитів — усе було цікавим. В одному курені зібралася сила-силенна таких, як і ми, заробітчан. На чільному місці сидів молодий чоловік у «нашинській» сатиновій косоворотці з розстебнутим коміром, зачесаний назад теж по-нашому, по-«босяцькому», і читав «Челкаша». Ми трохи запізнилися на

початок і тому попросили читати ще раз. Особливо напосідав я, відчувши, як «босьяк» Челкаш обігріває душу своєю поведінкою, вчинками та... просто фактом свого існування. Мое прохання було настільки шире й настирливе, що «Горький» якимось по-дружньому подивився на мене, закинувши рукою довгу світлу чуприну, і, простягаючи через голови інших тоненьку книжечку ростовсько-го чи тбіліського видання, запитав:

— Грамотный, прочтешь?

— Аякже, прочитаю,— простяг я руку.

І книжка опинилася в моїх руках. Молодий чоловік у косоворотці підморгнув мені і багатозначно мовив:

— Читай, читай, это о нашем брате, босьяках. Да не забывай Максима Горького...— і пішов собі з палатки, бо в отворі замайорили два поліцейські картузи.

На превеликий жаль, я так був захоплений цим подарунком «Горького», що не пішов відразу ж за ним, не розпитався, хто він такий. До того ж я був глибоко впевнений, що це і є Максим Горький...

Ця зустріч у 1907 році довгий час, аж до справжньої зустрічі з Олексієм Максимовичем у Москві, переконувала мене, що це й було перше моє побачення з великим письменником...

Готувався Перший Всесоюзний з'їзд радянських письменників. І в Москві, і в республіках проходило чимало передз'їздівських нарад. Мені довелося кілька разів бувати в Москві в ці дні підготовки до з'їзду.

На одній з таких нарад у будинку Спілки був присутній і Олексій Максимович. Коли розпочинали нараду, Горький зажадав зробити своєрідну перевірку, мотивуючи це бажанням познайомитися не лише з прізвищами присутніх, але й побачити кожного.

Я сидів у третьому ряду і так уважно придивлявся до Горького, що прослухав своє прізвище, не обізвався. О. О. Фадеев підвівся в президії й гукнув:

— Товарищ Ле! Что ж ты, Ваня, задерживаешь переключку?

Я підхопився й побачив, як Горький нахилився до Фадеева і щось сказав. Обидва всміхнулися. Пізніше сам Олексій Максимович мені розповідав, що він мовив Фадееву:

— Украинские фамилии, как говорят они сами,— «и в ступе не влучишь», на все лады.

Олександр Олександрович пояснив йому, що це псевдонім.

Друга моя зустріч з Горьким була більш щасливою й тривалою.

Про те, що на Першому Всесоюзному з'їзді щодня доводилося бачити Горького за столом президії, чи варто й говорити. Його часті й змістовні репліки по ходу з'їзду я завжди записував у блокнот, а потім і в щоденник. З особливим інтересом слухав його довгу й змістовну доповідь.

Олексія Максимовича було одноголосно і з щирим піднесенням обрано на голову Всесоюзної Спілки радянських письменників. А як хотілося побути ще кілька днів разом з великим письменником, говорити з ним, принаймні думкою, слухаючи його репліки, розмови...

Моя мрія збулася швидше, аніж я міг собі уявити. О. М. Горький закликав частину делегатів з'їзду до себе на прощальну вечерю в Горки. Не знаю, з яких саме причин в списку запрошених до Горького на ту вечерю був і я. Важко пояснити навіть тепер, яке то невимовне було щастя! А як з'ясувалося згодом, потрапив я з особистого бажання Горького ближче познайомитися й зі мною.

Прибула група українських письменників, як і годилося, за півгодини раніше. Але в саду вже було чимало письменників — делегатів з'їзду. Сиділи або ходили доріжками, жваво ділилися враженнями від проведеного з'їзду.

Доки зібралися всі гості — прибулі гуляли в саду, ближче знайомилися з своїми колегами з багатьох республік. Я зустрівся з узбеками й був радий, що не самотин думая про те, якою то буде зустріч з Горьким. Йшов і не помітив, що з'явився Олексій Максимович, оточений делегатами з'їзду. Мабуть, і пройшов би, заклопотаний. Раптом чую:

— О, украинцы, Иван Ле!

Я обернувся і одразу наткнувся на простягнені довгі, немов лише грубо витесані руки Горького. Це було так несподівано і водночас так... радісно!

Горький пильно дивився на мене, а я на нього. Відчував, що червонію чи, може, блідну від незручності й радості.

— Ну, здравствуйте ближе!.. Знаете, вышел посмотр-

реть на писателів великого советського народу, когда они вот так,— простяг і розгорнув довгі руки,— живые, настоящие, а не... кворум.

Ми йшли доріжкою тільки вдох. Ішли, завертали й... говорили. Олексій Максимович розпитував, з якої я місцевості, і тут же захоплено хвалив наш край. А я розповів про свої поневіряння по Кубанських степах, в надії нагадати йому про *ту* нашу «зустріч».

Раптом Олексій Максимович спинився, якимось зовсім довірливо оглянув мене всього.

— А знаете, это очень интересно. Мы могли даже где-то там встречаться с вами...— промовив і рушив, заглиблений у спогади.

Я ще більше розгубився, бо був певен, що зараз він скаже мені: «Ба! Да ведь это вам я дал свою книжонку на Крыловской станичной ярмарке...» Але в ту ж мить згадав те обличчя. Воно ніскільки не нагадувало цього, живого Горького.

— Я певен, Олексію Максимовичу, що бачимося ми з вами вперше лише тут, у Москві. Адже кілька разів ми тут зустрічалися в справах з'їзду.

Він ішов замислений, хитаючи головою, щоб запевнити мене, що слухає. Скориставшись тим, я детальніше розповів про свій життєвий шлях, особливо про поневіряння по Кубані, про Краснодар, про Єйськ, про Новоросійськ та про станиці. Олексій Максимович збадьорився, репліками підстьобував мене називати станиці, деталізувати наш бурлацький побут. Коли ж я сказав, що цілих 25 кілометрів я правився з Чолбаски в Криловку на ярмарок, Горький поклав руку на моє плече:

— Нет, нет, батенька мой, не двадцать пять, а двадцать семь, и не километров, а верст из Челбасской до Крыловской. Своими, вот этими ногами измерил: двадцать семь верст, батенька мой...

Я розповів про того «Горького», який подарував мені книжечку.

І знов спинився Олексій Максимович, зацікавлений, веселий.

— В девятьсот седьмом, говорите? Нет. Это кто-то другой. Позвольте, а не Скиталец ли то был в станице? Он бывал, бывал там. Увижу, порасспрошу...

Та нас уже оточували делегати з'їзду, віталися з Горьким. Розмова перервалася...

На великій вечері в кількох кімнатах було галасливо, весело.

В одній з кімнат ми сиділи за вечерею. Поруч була кімната з роялем, на якому гості Олексія Максимовича пробували свої музичні здібності.

Бачу, за рояль сідає товариш Жданов, а в коло жваво заходить товариш Мікоян і ще хтось. Почалася лебедино плавна і в той же час бурхлива в своїм темпі лезгинка.

За лезгинкою пішли інші танці, за рояль сіла якась молода жінка. Захоплений, я й не помітив, як збоку підійшов до мене Горький. По-домашньому одягнений, опушені вуса, всміхаються примружені очі.

— Ну как, веселитесь? — запитує мене, беручи під руку. — Вы ведь, украинцы, любите эдак гопачить...

Ми повернулися до нашого столу. Іван Микитенко розмовляв з В. Чубарем, збоку від нас у інші двері йшов, посміхаючись до Олексія Максимовича, Климент Єфремович. Горький озвався до нього:

— Вот и еще один украинец. Хочу просить украинцев спеть ваши чудесные песни!..

І ми з Микитенком стиха заспівали. Відразу ж прилучився В. Чубар, а потім і Климент Єфремович. Та, власне, хто там міг змовчати. В обох дверях набилося людей, і всі співали.

Олексій Максимович сів на стільці між мною та Микитенком і замовляв пісні, злегка підспівуючи їй собі...

Це були чудесні хвилини еднання з великим Горьким, ще й на ґрунті українських народних пісень!..

Десять пізньої пори гості роз'їжджалися по домівках. Зібралися й ми. І — жах: немає мого капелюха в гардеробі...

Довелося мені їхати без нього. Машина відкрита, надворі мороз. Перспектива обпалити вуха на холоді трохи бентежила. Та Сашко Копиленко посадовив мене з боку сидіння біля своїх ніг і якоюсь одежиною рятував мої вуха, доки доїхали до Москви.

Коли ми від'їздили з дачі, хтось із родини Олексія Максимовича пообіцяв привезти капелюх до Москви і просив зайти вдень. Другого ж дня пішов я на московську квартиру О. М. Горького. І саме в момент, коли я на хвартці лише встиг привітатися з кимсь, до під'їзду круто підвернула автомашина. Розчиняються дверці,

й О. М. Горький вихиляється з авто, подаючи мій капелюх:

— Вот ваша шляпа, товарищ Ле!

Вийшов з машини, привітався. Хтось вибіг з хати і включився в розповідь Олексія Максимовича, як він вночі шукав мій капелюх, а його згодом привіз хтось з гостей, помітивши помилку тільки аж удома...

Була ще одна й остання зустріч з Олексієм Максимовичем у Москві.

Одного разу одержую в Києві телеграму з Москви: такого-то числа О. М. Горький викликає українських письменників до себе на нараду. Ваша присутність обов'язкова...

Згодом і Микитенко повідомив мене про це ж саме.

На прийомі в Москві, на квартирі О. М. Горького були присутні Павло Тичина, Іван Микитенко, Олександр Корнійчук, Іван Кириленко, Микола Терещенко, Олександр Копиленко та ще хтось (не пам'ятаю, хто саме).

Бібліотечна кімната, шафи з книжками. Круглий стіл серед кімнати, за яким і відбувалася ця ділова нарада про справи української літератури, шляхи її розвитку. Здається, за весь час наради було дві перерви. справи обговорювалися важливі, і Олексій Максимович не лише вислуховував нас, але і сам говорив, давав поради, цікавився.

Під час однієї з перерв у мене відбулася з ним розмова. Йшлося про мої творчі плани, про які я сказав за столом лише в загальному плані, як і всі. Його зацікавив мій намір відтворити в художніх образах визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Висловивши кілька критичних зауважень про вже написані українськими письменниками твори на теми з історичного минулого, він з особливою увагою і гостротою говорив про те, що треба ще зробити.

— Ось ви працюєте над темою з історії України,— говорив Олексій Максимович (дослівно мені вже важко поновити в пам'яті сказане ним).— Знаєте, непогано, дуже хороше! Яка ж бо багата і потрібна зараз ця тема. Показати в художніх образах багатющу історію чудового українського народу, вам і карти в руки, товаришу Ле. Та це ж така вдячна праця для українського письменника! Я сам з охотою взявся б за це, коли б... Роботи, щоправда, в мене вистачає... Історія України — ба-

гатує історія народу, який довго боровся за своє визначення як країни, як нації і виборів собі право стати державою! Дуже цікава тема. Але я вважав би, що обмежуватися лише цими томами дуже замало. Чому б вам не включити в цю серію ще один том — «Мазепа»?

Я спробував заперечити: Мазепа, мовляв, негативна в історії України особа і чи варто писати роман про нього. Олексій Максимович усміхнувся і стверджуюче похитав головою.

— Справді,— мовив згодом,— Мазепа в історії України — особа негативна, це так. Нерон — теж негативна особа в історії, але книжки про нього, романи, поеми писалися і з повчальним інтересом читаються поколіннями. Доба Мазепи — дуже цікава доба в історії України. В боротьбі з Мазепою та мазепівщиною і почалася нова боротьба за Україну, за її державність. Цар Петро справедливо гнівався на Мазепу, бо він довгий час був підлабузником Петра і підло зрадив його. А український народ дивився на Мазепу, як на свого пана, ненавидів його за те панування над українським народом і не здивувався його зраді. Тому народ і виступив проти шведського короля та Мазепи, однаково зненавидівши обох. Я б радив вам не виключати добу Мазепи з цієї інтересної серії романів про Україну. Поруч з Мазепою були на Україні і позитивні герої часу...

Ця кількахвилинна розмова з Горьким глибоко врізалася мені в пам'ять і є дорогоцінним спрямуванням моєї праці над великим багатотомним романом «Україна». То була остання моя зустріч з великим письменником, мислителем нашої багатонаціональної країни.

Олександр КОПИЛЕНКО

СВІТЛИЙ ОБРАЗ

Образом людини, що на все життя пронизала душу і завжди стоїть перед очима, як могутня скеля, що її оживляє хвилястий океан життя, залишився для мене Олексій Максимович Горький.

Ось стоїть на полиці його багатотомна праця. Скільки зробив він для культури всього світу, для культури нашої країни, цей невтомний трудівник, що вчить нас радості праці, бо для нього більшої радості не було.

Вдивляючись в його портрети, фотографії, і тут за ними стоїть живий Олексій Максимович, якого бачив понад два десятки років тому... Важко, звичайно, відтворити його пензлем, як важко й написати про нього так, щоб перед очима читача він теж встав живим. Коли пишеш про таких людей — стаєш недорікою.

Весело блищать його блакитні очі, коли він подає свою велику руку, сутулий, високий, сивуватий, з великим квадратним лобом і якоюсь особливою, горьківською посмішкою з-під товстих вусів. Це він приймає гостей на дачі під Москвою. Господар з нього уважний, він пильно оглядає гостей, і, хоч який галас за столом, коли Олексій Максимович має щось сказати чи пожартувати, — все стихає.

Адже Олексій Максимович не був промовцем у тому розумінні, як ми собі уявляємо якого-небудь трибуна. Він проводить бесіду, розповідає і не нав'язує своїх думок. Доповідь на Першому Всесоюзному з'їзді письменників він теж виголошував своїм звичайним, глухуватим, тихим, рівним голосом, волзькою говіркою, окаючи. Але кожен з нас боявся пропустити хоч одне слово. І вже

потім читав і зараз перечитую цю доповідь, як велику філософську працю.

Олексій Максимович не любив, коли письменники при ньому записували, що він говорить. Певно, вірив, що в кожного письменника-професіонала повинна бути чудова пам'ять. І ми щоразу, повертаючись від нього, сідали записувати бесіди з ним. Був і в мене такий великий зошит, але пропав під час гітлерівської окупації.

А шкода... Запала в серце одна тривала зустріч з Олексієм Максимовичем у нього дома в Москві, на Мало-Нікітській. Нас прийшло кілька чоловік українських письменників. До нас вийшов господар, посміхаючись привітно, довго потискуючи руки. Видно було, що радий був зустрічі з нами. Потім він про це й сказав.

За вікном періщив дощ, суцільними потоками стікала вода з шибок, рвучкий вітер шумів патьоками дощу у вікно. І коли під час бесіди один з нас почав розмову про поезію, Олексій Максимович, посміхаючись, показав на вікно:

— Куди там зараз про поезію? Погода надто прозаїчна. Про це ми потім...

Розповідав Олексій Максимович надзвичайно, незабутньо. Він пам'ятав безліч людей, з якими зустрічався в житті і про яких ще не встиг написати. Розповідав він так образно, з такими деталями, що перед вашими очима вставали, мов живі, і сормовські робітники, і українські селяни, самодури-купці, якісь поли-розстриги, сектанти, рибалки Азовського моря, і ще різних категорій люди.

Слухаючи спокійні, образні оповідання Олексія Максимовича про людей, думав собі: коли б застенографувати оці розповіді — це вже готові, прекрасні прозові, часом і поетичні твори, про які багато хто з нас міг тільки мріяти...

— Народ ваш хороший, талановитий, дотепний, працьовитий народ. Я його знаю, власними ногами по Україні попоходив, жив серед ваших людей, — сказав Олексій Максимович.

І розповів нам про свої зустрічі на Україні. Про те, як читав селянам «Кобзар» Шевченка, брав участь в аматорських виставах українських п'єс, коли жив у селі Мануйлівці на Полтавщині. Ще до війни увійшло в традицію — щороку колгоспники навколишніх сіл тисячами з'їжджаються на мітинг у Мануйлівку, куди

приїздять і українські письменники для зустрічі з прибулими, для вшанування пам'яті великого письменника, борця і вчителя кожного з нас.

Дотепний народ український, відзначав Олексій Максимович у розмові з нами. Тільки такий народ міг дати блискучого Івана Котляревського з його «Енеїдою». А ось зараз — розквітла література на Україні, а подібного бурлеска не створено. А треба було б. Сміх — дуже влучна зброя... Думаю, що докір Олексія Максимовича був цілком слушний...

З якоюсь особливою теплою говорив Олексій Максимович про Михайла Михайловича Коцюбинського, про зустрічі з ним, про ту глибоку творчу дружбу, яка єднала їх.

— Це була надзвичайна постать і як письменника, і як людини,— м'якої, тендітної, освіченої, обдарованої. З Михайлом Михайловичем завжди було цікаво. Буває так: поговориш з людиною, хоча б і з письменником, один раз, вдруге — і більше вже не цікаво, все розкрито перед вами. А з Михайлом Михайловичем завжди цікаво,— розповідав Олексій Максимович.

Тепер так часто звертаємося ми до безсмертних творів великого Буревісника. В хвилини творчих утруднень (а вони бувають у кожного) розкриваєш якийсь з томів Горького, вчителя, вчитуєшся в них, а за рядками творів бачиш самого автора, лагідні блакитні очі його, що блискують радістю або потьмаряться від гніву...

Не знаю, як кому, але мені твори Олексія Максимовича, образ його завжди вселяють і насагу в житті, і натхнення в праці...

Юрій СМОЛИЧ

ІЗ СПОГАДІВ «ЗАПИТАННЯ, НА ЯКЕ НЕ МОЖНА ВІДПОВІСТИ»

...Все моє свідоме життя, з перших шкільних років, було овіяне юнацьким захопленням романтичною по-статтю Максима Горького, закоханням у животрепетний реалізм його письма, в його ідеї протесту і боротьби. Елементи для свого світогляду наше покоління — я говорю про демократичну частину нашого покоління — черпало саме з творів великого Буревісника.

У старших класах гімназії, звичайно, поза гімназичним курсом, але під впливом прогресивної частини педагогів та насамперед батьків, я разом з найближчими духовно товаришами був захоплений Добролюбовим. А також...

Ні, я не берусь тільки перераховувати всіх улюблених російських авторів, на чіїх творах наше покоління зросло і формувалось. Їх так багато, і про кожного хочеться сказати — чому!

Тоді ж я почав і писати: в середніх класах гімназії — російською мовою, в старших — українською.

Ми, юнаки, не були безпристрасними в нашій любові до тодішньої російської літератури. Ми любили її з пристрастям: ми висміювали Надсона, тяжко ненавиділи Гіппіус, а Ігор Северянін викликав у нас подив, і ми не знали — що воно і до чого?

Адже дум наших володарем був Белінський!

Українські книжки почали ходити поміж нас, школярів, тільки в старших класах — потаємно, як нелегальна література. То були часи найсуворішої царської реакції.

і за Шевченкового «Кобзаря» можна було вилетіти з гімназії.

Інтерес до української літератури був у нас жадібний і пристрасний, впливаючи з самого життя: з відчуття своєї приналежності до українського народу, з життя в цьому народі і за його звичаями, з близькості до його інтересів, з любові до мови, яку довкола чуеш від людей, але яка суворо заборонена в державному, громадському та навчальному вжитку. І особливо посилилось це тяжіння саме в роки першої світової війни — в зв'язку з волелюбними, ба й революційними віяннями, які проникли навіть крізь мури царської школи під безпосереднім впливом життя в місті, розташованому зовсім поблизу фронту.

Але не тільки ці умови живили наш інтерес до української літератури.

До ознайомлення з творами української літератури штовхала нас і сама, улюблена нами, російська література. Могутнім поштовхом було читання російських творів на українському матеріалі — Данилевського, Короленка і знову — Горького. Цікаво відзначити, що не тільки в творах Короленка, а й в оповіданнях Горького ми знаходили український елемент, черпали інтерес до українського життя.

Степан ТУДОР

ОЛЕКСІЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

Пам'ятаєте ту могутню течію, що спокійною, величною масою пливе, ледве вмещаючись у своїх берегах,— пам'ятаєте «Жизнь Кліма Самгіна»? Така правдива Волга — між струмками й річками літературної творчості... Нестримно несеться вперед, потужна вглиб і в ширину, змітаючи по дорозі всякі зупинки й перегородки. Не вірте зовнішньому, гладкому спокоеві тієї маси. Оманність його відчуваєте цілою своєю істотою, коли, відбившись від берега, пуститесь вплав із рухом течії. Кожним своїм м'язом відчуваєте тоді, що спокій цей — не спокій непереможного, живучо-мудрого руху вперед і що складається він із переливів мільйонів дрібних хвиль, розміряних на довжину хвилювання людського нерва. Є повно вирових ямок у тому русі,— теж гладких і спокійних на погляд, а проте — коли попадаєте в них, схоплені крутіжною силою, летите стрімголов углиб і торкаєте обличчям дна життя. Якщо не захлинетесь у тому вирі і, вибулькнувши на плесо, полливете знову вниз, чуєте спокійну й віддану радість його руху, немов хвилі тієї Волги були повітрям ваших легенів, а верхівні її джерела — джерелами вашого власного життя.

Ввійшли ви тоді в найглибше зіткнення з мистецтвом, коли ваше конкретне життя сплітається з долею героїв письменника, а видумані герої «Жизни Кліма Самгіна» входять у реальність вашого життя, немов були живими, з крові й кості сучасниками ваших днів.

Ось кровне стоплення дійсності й мрії, життя й думки — ця вогненна сочка мистецтва й творчості, що

лоскітною радістю сповняє серце дитині й невмирущому серцю народу вистелює світлом, квітами і тернами іноді шлях у майбутнє...

Кажу «творчості» і затримуюся... Не любив Горький цього слова, як і слова «натхнення». «Молоді письменники,— говорив він,— явно недооцінюють значення знання. Вони занадто надіються на «натхнення», але мені здається, що «натхнення» вважають помилково побудником роботи, мабуть, воно з'являється вже в процесі праці як її наслідок, як почуття насолоди від неї. Не зовсім до речі і надто часто вживають молоді письменники голосного і також не дуже-то визначеного церковного слівця «творчість». Писання романів, п'єс і т. ін.— це дуже трудна, морочлива, дрібничкова робота, яку попереджає довге спостереження життєвих явищ, нагромадження фактів, вивчення мови...»

І в іншому місці: «Всім відомо, що людина часто, не дивлячись на її емоційну талановитість, виявляє слабкість свого технічного озброєння для культурної роботи. Особливо часто і різко виступає та слабкість у галузі літературної роботи, яку в нас прийнято називати туманним і глупуватим слівцем — «творчість». Я думаю, що це — шкідливе слівце, бо воно встановлює між письменником і читачем якусь нібито суттєву різницю: читач чуднодивно працює, а письменник займається якоюсь особливою надроботою — «творить». Іноді здається, що це слівце впливає гіпноотично і що є небезпека виділення письменників із всесоюзної армії будівників нового світу в осібну аристократичну групу «жерців», або — простіше кажучи — «попів мистецтва».

І ще в іншому місці: «Перш за все дуже раджу початкуючим поетам і прозаїкам викинути із свого словника аристократичне, церковне слівце — «творчість», це звучить дуже по-дитячому і смішно в країні, де робітничий клас не лише будує велетенські фабрики, але і абсолютно змінює обличчя своєї землі, довершуючи на селі щось подібного до геологічного перевороту взагалі, в умовах неймовірно важких невтомно проводить велетенську роботу світового значення...»

Горький учить людей мистецтва простої скромності

перед обличчям поточної, буденної праці людських рук. Учить свідомої, захватної скромності перед обличчям поточної праці людських рук, уперше в історії так повно визволених революцією.

Чи є елементи приниження мистецтва в вимогах тієї скромності? Навпаки.

Нічого кращого, нічого зворушливішого Горький не знає, як людська праця, як розумний і доцільний рух людських долонь, що, вирішиши на лоні природи, силами і всупереч їй творять «другу природу».

Нічого вищого, величнішого, нічого більш потрясаючого й захоплюючого Горький не знає, як поточна, буденна праця народу-велетня, що, визволений Жовтневою революцією, своїми долонями вчиняє геологічний переворот, змінює географію земної кулі.

Бути прекрасним елементом тієї гігантської праці — це хіба мало для мистецтва?

Бути чистою, технічно вдосконаленою, науково оправданою мрією народу-велетня, народу — будівника нового світу, — це хіба мало для мистецтва?

Народ наш тілесно мріє здійсненими колгоспами, Магнітогорськими, Дніпробудами, мріє підкореними Арктиками, плідно квітучими недавніми пустелями, мріє послухним людській волі насінням рослин і тварин, мріє послухними в майбутньому людській волі смертю й життям, — чи це мало для мистецтва бути мрією мрій того народу?

Горький учить нас, як бути тією мрією.

Своєю творчістю, своїм життям і своєю смертю вчить нас Горький, як бути тією мрією.

Знаємо війни — справедливі і несправедливі, знаємо ненависть гнилу, звірячу й оправдану, справедливу, святу.

Справедливої ненависті до ворога вчить нас смерть Горького.

Питає Горький: «Чи маємо ми право ненавидіти тих здичавілих дегенератів-виродків людства, ту безвідповідальну шайку явних злочинців, що напевно поpróbують нацькувати свій «народ» на державу соціалізму?»

Горький вчить нас, що:

«Правдивий, щирий революціонер Радянських Соціалістичних Республік не може не носити в собі свідомої, активної, героїчної ненависті до підлого свого ворога.

Наше право ненависті до нього надто міцно обосноване і оправдане».

Нехай не думає література, яка боїться ненависті, що вона може стати мрією народу-велетня, будівника нового світу.

Смерть Горького вчить нас справедливої ненависті, а життя його, повне полум'яної творчості, вчить найбільшої любові, яку може вмістити людське серце. Пристрасної, тілесної майже, любові до революції.

Говорить Горький: «Робітник, щиро закоханий у революцію, любить її не тільки розумом, але й цілою силою своїх емоцій, як любив би він жінку, не закриваючи очей на деякі важкі протилежні риси її характеру, суворість її вимагань і навіть — скажемо — її веснянкувате лице. Мені здається, що більшість наших письменників — емоційного, скажу навіть, еротичного змагання запліднити революцію всією своєю силою, — не відчувають, відносяться до неї зимнокровно, від розуму і перш за все звертають увагу саме на її веснянкувате лице, на суворість її вимог і на невивідні особисто для них риси її характеру».

Це їх, дрібнодушних міщан у літературному колективі, клеймить гарячим клеймом Горький так, що — подивися і доглянеш клеймо.

«Поруч із людьми, новонародженими революцією для того, щоби продовжувати, розширяти, поглиблювати вже зачате діло докорінної переміни світу, все ще живуть і смердять люди з психікою ненаситних споживачів, люди, що не встигли ще засвоїти і проковтнути даний їм шматок, а вже питають: а ще? а завтра що буде? Вони незвичайно швидко привикають до успіхів авіації, до чудес радію, до зросту електрифікації, до льотів у стратосферу і маніжаться: «Що там — стратосфера? От якби так на Марс!»

Це мрійники прискореного споживання, їх мрії пахнуть недобре, як усяка відрижка процесу травлення. Не їм творити мистецтво, що було б мрією народу — будівника нового світу.

«В СРСР революційний геній Володимира Леніна поставив перед пролетаріатом найвищу мету, і сьогодні до практичного осягнення тої головокружної мети могутньо змагають мільйони пролетарів Союзу, все заміт-

ніше побуджуючи революційні почуття пролетаріату всіх країн».

Нехай не думає література, що без пристрасної любові і відданості їй, найвищій меті, вона може стати мрією народу-велетня, творця нового обличчя землі.

Цілим своїм життям, сповненим полум'яною творчістю, вчить нас Горький тієї любові й відданості величній меті.

Учить нас:

«Смисл життя — в службі революції,— іншого смислу не може бути в наші дні».

Всеволод ЧАГОВЕЦЬ

ПІСНЯ ПРО СОКОЛА

Рівно півстоліття тому: 1896 рік. У Нижньому Новгороді була Всеросійська виставка. На великому майдані, де в широку Волгу вливається золотовода Ока, виросло величезне ярмарочне місто, куди з'їхалися з усіх кінців Росії — і з півночі та півдня, і з сходу — купці з своїм крамом. Очі розбігались від їх строкатості та різнобарвності, від усяких чудес, на які така багата наша велика країна. А втім, усе це було показано тільки про чуже око: ось, мовляв, які ми ситі й багаті — насправді народ був босий та голий, їв хліб з полови, взувався у стоптані личаки і тільки в свято дозволяв собі посьорбати посолону юшку, бо сіль була у селянському побуті надто великою розкішшю. Як у Тургенева сказано: «а ми її несолону з'їмо», або в скорботних піснях Некрасова:

Вкусны ли, милая, слезы соленные
С кислым кваском пополам?..

Але ж треба було вразити Європу, і для цього було затіяно Нижегородську Всеросійську виставку. А в центрі виставки було споруджено, в стилі кремлівської вежі, павільйон, в якому на п'єдесталі стояла піраміда із золотих червінців з відповідним написом: «Один миллион рублей золотом» (тоді на короткий час, на зразок Англії, було запроваджено золоту валюту). Праворуч і ліворуч від золотої піраміди виструнчилась варта у вбранні староруських воїнів — одне слово, все було розраховано на ефект. Я з групою таких, як і я, молодих студентів, стояв, широко розкривши очі перед цим чудом, поділяючи за-

гальний подив. Раптом ззаду почув досить-таки несподівану фразу, вимовлену із зітханням і не без іронії:

— О злато, злато, скільки в тобі зла-то!

— Бге... «кругом болота, а шапка — золота»,— уже з неприхованим сміхом додає хтось.

Я обернувся. За мною стояла невелика група людей, якихось особливих, не схожих на звичайних відвідувачів. Один з них мав дуже високого лоба і густу, кучеряву чорну бороду, а поруч нього — безбородий, худорлявий парубок у білій руській сорочці з вишитим коміром, підперезаний чорним шнурком, у чоботях. Обличчя худе, широке, невеличкі вуса і густа грива волосся, зачесаного назад. І ще з ними кілька чоловік у чесучових піджачках, з борідками і теж з довгим волоссям. Це були, мабуть, приїжджі, бо весь час щось записували до зошитів, а перші двоє, видно тутешні, пояснювали. Говорили весело, жваво, дотепно жартуючи.

А потім той, що мав широку кучеряву бороду, й каже:

— Про все, що тут є і що вас цікавить, ви дістанете відомості в нашій редакції. Я буду там після обіду.

Я теж цікавився дістати деякі відомості і, попрохавши пробачення, запитав дозволу зайти до редакції.

— Будьте ласкаві, просимо. Запитайте там мене або ось,— і показав очима на парубка в білій сорочці.

— А як вас спитати? — делікатно звернувся я.

— Просто запитайте — де Короленко.

У мене затріпотіло серце. Та невже це він, той самий, оповідання якого я так любив? І «Река играет», і славетні «Огоньки». Та він не помітив мого збентеження і продовжував:

— А як мене не буде, так ось Олексій Максимович вас направить до секретаря,— і вказав рукою на юнака в білій сорочці.

Але мені тоді нікого більше не потрібно вже було. Я так зрадив, що на власні очі побачив Короленка, що більше ні про кого, ні про що не думав.

Обідаючи, ми з товаришами обмінювались враженнями того дня.

Нам пощастило. Ми їхали до Нижнього через Москву. З Москви їздили до Ясної Поляни вклонитись Толстому — незабутня зустріч, незабутні слова, напуття в житті. І тут, у Нижньому, зустріч з Короленком! Яка ж радість!

Увечері, після лекції професора Тімірязєва, ми вирішили зайти до редакції газети «Нижегородський листок». Та зазнали невдачі:

— Короленко — на засіданні комітету виставки, — байдуже відповів нам хтось із співробітників, не відриваючись від роботи.

— А той... інший... Здається, Олексій... Дмитрович? Такий собі, у білій сорочці?

— Може, Максимович, а не Дмитрович? Так це Пешков. Його теж немає — на засіданні. — Та прізвище Пешков не сказало нам нічого.

Так ми повернулись ні з чим. А другого дня треба було виїздити пароплавом униз, до Астрахані. Такий був наш маршрут. Звідти через Царицин на Ростов, а з Ростова — до Києва.

Вражень було дуже багато. І хоч як соромно тепер згадувати, ми тоді про Горького майже не чули. Тільки згодом, років чотири по тому, коли артистка Комісаржевська, Віра Федорівна, на студентському вечорі в залі Купецького саду (де тепер філармонія) з таким натхненням запалювала наш розум та серце «Піснею про Сокола», коли ім'я Горького вже було для нас символом усього радісного, світлого, величного, прекрасного, — признаюся, — я з таким засмученням і прикрістю на самого себе згадував Нижній Новгород, виставку і молодого юнака в білій сорочці з вишитим коміром. Було прикро і, одверто кажучи, соромно. Правда, тоді я був тільки на першому курсі університету, а поза шкільними курсами не те що про Горького, а навіть про Толстого, про Тургєнева тоді говорили дуже мало.

Минали роки. Сміливий Сокіл продовжував свій славний літ, і в Росії вже не було такої грамотної людини, в якій ім'я Горького не викликало б спогадів про його чудові твори. Сокіл виростав у грізного Буревісника і співав гімни грізні й бурі, що насувались:

«То крилом черкнувши хвилю, то стрілою ввись шугнувши, він кричить — і хмари чують радість в смілім крику птаха».

Слава вінчала творчий літ Буревісника. Великий, незрівнянний поет і письменник органічно зливався в ньому з таким же полум'яним борцем за справу народну, за щастя народу, його право й свободу. Заклики до бороть-

би зливалися з закликами до творчої праці — основи народного щастя.

Нижегородський юнак у білій сорочці ішов семимильними кроками. Його полюбив великий Толстой, він був зв'язаний братньою дружбою з Чеховим. І слово Горького, завжди якесь особливо осяйне, завжди вогненне, викликало найкращі почуття. Він був у нас першим письменником, який умів запалювати в серцях людей полум'я боротьби в ім'я майбутнього. Першим письменником, який, не покидаючи пензля художника слова, став до лав передових борців, що згуртувались під прапором Комуністичної партії, і служинню новій, ленінській правді віддав усе життя.

У ці роки я мав щастя близько підійти до нього і в тісному єднанні відчутти всю глибину й велич його, як людини великого серця, неосяжного розуму й митця, якому доступні і наївна чарівність народної казки і трагічна краса Бетховена. Ми зустрілись навесні 1913 року на Капрі, — і ніколи не забути ні цих днів, ні цих ночей біля непорушного прекрасного чужого моря. Він любив розповідати свої думки про людей, з якими йому доводилось зустрітись, і таких людей — прекрасних, великих — було в нього немало. І який особливо тепло, з батьківською ніжністю й любов'ю він згадував про нашого любимого Коцюбинського, про тяжку хворобу якого йому писали з України. Телеграму про смерть його Горький одержав уже після мого від'їзду.

Про те, як пережив Горький цю втрату, говорить стаття його, присвячена Коцюбинському. Багато що з написаного там я чув ще з уст Горького, коли він згадував Михайла Михайловича.

«Прекрасна, рідкісна квітка відцвіла, ласкава зірка погасла», — говорив він мовою схвильованого серця у своїй статті.

Те саме говорив він у задумливій години таких розмов біля моря.

— Він любив квіти, і сам нагадував прекрасну квітку, ароматну, запашну, незвичайну. На лихо, смертельно поранений косою жорстокого життя, він говорив про любов до народу, до своєї України, і я вірив кожному його слову, кожному зітханню, кожній хвилині глибокої мовчанки, коли голова йому падала вниз і опущені її тремтіли, не даючи впасти сльозам.

Так, мало таких людей. І недовго живуть вони. Отрута життя згубна для них. А як він говорив про прекрасне життя і бажання перемоги над смертю...

І відчувалось, наскільки це все було дороге й близьке серцю самого Горького. Промінь місяця, мимоволі викриваючи таємницю його завітних думок, запалював аметистом застиглу сльозинку в променистих, схвильованих очах.

Згадав я нижегородську зустріч. Посміялись.

— Хороше було тоді мені в цій самій білій сорочці з вишитим коміром. Особливо хороше тому, що біля мене була людина кришталевої чистоти... Незабутній і неповторний. Зустріч з такими людьми в ті роки осявала скорботний, похмурий шлях життя.

Попрощався я з Горьким, захоплений чуйністю й правдою його великого серця.

— До скорої, гадаю, зустрічі біля дніпрових берегів!

Це були останні його слова, коли пароплав відчалював від капрійської пристані.

Я приїхав у Сорренто, а за два дні одержав від Олексія Максимовича чудесного листа, якого зберігаю як пам'ять, як талісман. Його збережу до смерті, як запашну квітку, вкладену в улюблену книгу любимого поета.

Зустрітись в Росії з Горьким мені вже не довелось. Так і лишився він у моїй уяві світлим Соколом коло моря, з піснею про осяйне й радісне прийдешнє життя.

ІV. МАКСИМ ГОРЬКИЙ НА УКРАЇНІ

Катерина ПЄШКОВА

В МАНУЙЛІВЦІ

Весну 1897 року Олексій Максимович провів в Алуці. Сильний його організм, завдяки тримісячному перебуванню на півдні, переміг бурхливий початок туберкульозного захворювання, і ми думали поїхати з Криму, поки там не настала спека.

Перед нами постало питання — куди їхати? Повернутися в Нижній Новгород, де ми поселилися після весілля 30 серпня 1896 року, чи обрати для проживання одне з південних міст: Полтаву, Чернігів?

В той час у чудесному Воронцовському парку, де ми проводили більшу частину дня, нам довелося познайомитися з Олександрою Андріївною Орловською, поміщицею з села Мануйлівки Полтавської губернії. Це була жінка середніх літ, з крупними рисами енергійного обличчя, із стриженим волоссям, у костюмі прямого чоловічого крою. Її великі, живі очі мимоволі привертали до себе увагу. Дізнавшись, що ми ніяк не можемо вирішити, куди їхати з Алупки, Олександра Андріївна почала вихвалити принади життя в Мануйлівці, красу річки Псьол з її звивистими берегами, що поросли гаями, і піщаними обмілинами, де так приємно погрітися на сонечку після купання.

Олексій Максимович уже бував на Україні під час своїх мандрів по Русі. Він полюбив народ України — такий сердечний, привітний і гостинний, з великим почуттям власної гідності. Провести літо в українському селі здалося йому заманливим, я з радістю з ним погодилась. До того ж в Орловській гостювала у Мануйлівці дуже хороша акушерка, а я чекала дитини, і мені, як

уродженці України, було приємно, що наша перша дитина з'явиться на світ на моїй батьківщині.

Крім того, у нас було дуже мало грошей, доїхати до Полтави коштувало дешевше, ніж до Нижнього, та й жити там було дуже дешево. Ми вирішили їхати на літо в Мануйлівку, а там видно буде, де жити взимку. Орловська поїхала, слідом за нею поїхали в Мануйлівку і ми.

Зійшли з поїзда на станції Хорощки, де нас чекав надісланий Орловською екіпаж. Двадцять верст польової дороги серед чорноземних полів, вкритих смарагдовою зеленню, заспокоювали око після буйної рослинності півдня, радував і безкрай обрій, замість стіни гір над побережжям Криму.

В'їхали на широку, простору площу в центрі села. З одного боку площу оточував старий парк. За ним, наліво, був порожній будинок колишньої лікарні, де Орловська приготувала для нас дві великі кімнати, вікнами на площу. Біля вікон — вишневий садочок з тільки що посадженими квітами. На протилежному боці площі — дерев'яна церковка (вона збереглася й дотепер, в ній у свята бувають церковні відправи). За нею в парку білів панський будинок з колонами, давно не заселений, з численними кімнатами, з великим концертним залом та хорами. Недалеко від нього — кам'яний червоний флігель кімнат на п'ять-шість. Від цього старого будинку протягнулась широка липова алея, а в кінці її стояли два будинки. Один більший, де жила Орловська, другий, менший, її матері княгині Наталії Олександрівни Ширинської-Шихматової. Обидва будинки одноповерхові, вкриті очеретом.

У відведених нам кімнатах лікарні ми й оселилися і незабаром познайомились з матір'ю Орловської. Це була вже зовсім стара жінка, дуже хвора, з дому вона не виходила. Як нам пізніше розповіли, замолоду вона жила в Парижі і брала якусь участь у Паризькій комуні, а після її падіння повернулась у Росію, оселилася в Мануйлівці, віддавши безплатно селянам більшу частину своїх луків і землі з умовою, щоб вони користувалися нею спільно.

Сама Олександра Андріївна в ранній молодості була близькою до народовольців, була заарештована й сиділа в Петербурзі. Із ув'язнення її виручив Олександр Михайлович Орловський, який щойно закінчив навчання, одер-

жавши звання лікаря. Вони одружилися й оселилися в Мануйлівці, збудували там школу, лікарню і стали першими просвітителями її населення.

Але повернуся до нашого приїзду в Мануйлівку. За допомогою Орловської ми дуже швидко влаштувалися в приготовлених для нас кімнатах, знайшовся зручний для роботи Олексія Максимовича стіл, і життя зразу налагодилось. Снідали дома, потім Олексій Максимович брався за роботу.

Допомагати по господарству приходила дівчинка — Настя Шаповал, років чотирнадцяти.

Після 11 години ходили купатися, а потім йшли в «економію» (так називали будинок Орловської). Після обіду звичайно йшли додому, захопивши з собою газети й листи, які на той час привозили з Галещини; якщо пошти не було, читали книжки та журнали. В Орловській була чудова бібліотека, яка перейшла до неї від батьків і яку Олександра Андріївна та її чоловік повсякчас поповнювали. Одержували столичні газети, журнали.

Годині о п'ятій пили дома чай. Приходили до нас місцеві вчителі: Самійленки Людмила Дмитрівна та Сергій Федорович і соромлива Ольга Миколаївна Меншикова; або ми заходили за ними в школу, і всі разом вирушали на майданчик, поблизу будинку Орловської, грати в крокет. Олексій Максимович швидко засвоїв правила гри і дуже сердив Олександру Андріївну, коли вигравав у неї партію. Інколи Олексій Максимович учив бажаючих грати в городки, залучаючи до гри і місцевих парубків. Вечори найчастіше проводили в себе. Приходила Настя, ставила самовар, пили чай. Потім майже кожного дня ходили на площу «дивитися захід сонця в Малоросії», як не раз говорив Олексій Максимович. Біля церкви були навалені колоди, ми сідали на них; підходили місцеві парубки поговорити, інколи підходили й дівчата. Здалеку чулися пісні дівчат біля криниць. Поступово звуки затихали. Ми поверталися додому. Я лягала спати, а Олексій Максимович сідав години на 2—3 за роботу. Він поспішав закінчити раніше початі речі, писав «Коновалова», робив намітки нових творів.

У той час Олексій Максимович любив працювати вночі, і не швидко відучив себе від цієї шкідливої звички.

У Мануйлівці Олексію Максимовичу все подобалось: і природа, і люди. Інколи увечері — це бувало звичайно під свято або в неділю — ми вдруге ходили на Псьол і подовгу засиджувалися на білосніжному пісочку біля левади. Потрошку збиралися парубки, а часом і дівчата, з якими у Олексія Максимовича встановилися дружні стосунки, інколи їздили разом рибу ловити, варили на березі юшку і вели довгі бесіди про те, як живуть на Волзі, в Сибіру, куди деякі збиралися переселятися, наслухавшись про багатства сибірської землі і про її незаселені простори. Пізніше з окремими мануйлівцями почалися в Олексія Максимовича і більш серйозні розмови.

У селі оселився урядник.

З дозволу Орловської в «старому панському будинку» Олексій Максимович почав готувати вистави. Сам він був і за актора, і за режисера. Реквізит і костюми робили самі. У виставах брали участь вчителі і місцеві жителі, причому останні виділялися як більш талановиті.

Спокійне життя, чудове повітря, добрий настрій закріпили кримське лікування. Олексій Максимович перестав кашляти, не стомлюючись ходив, купався, і не вірилося, що з півроку тому він так серйозно був хворий.

Замолоду Олексій Максимович був дуже веселий, любив жартувати. Це залишилося в нього й до кінця життя, але в ті роки він був особливо життєрадісним. З Олександрою Андріївною Орловською у нас встановилися дружні стосунки, але вона і Олексій Максимович часто сперечалися, і Олексій Максимович любив її подрочити. Ця манера розмови з Орловською відбилася і в його листах до мене з Мануйлівки, коли він говорив про Олександрю Андріївну. Вони написані в жартівливій формі і, коли б їх розуміти буквально, склався б неправильний образ Орловської. Ці листи включені у п'ятий том Архіву О. М. Горького, що вийшов у Москві 1955 року.

Ось уривки одного з листів Олексія Максимовича до мене, коли я поїхала з Мануйлівки:

Сьогодні вранці одержав твого листа, прочитав, уявив тебе, і стало сумно. Скоро побачимось, бо мене звідси вибирають.

Вистава пройшла блискуче і з блискучим скандалом. Був справник, пристав, гр[аф] з дочками, Фен, Остроградський і ще багато таких же дивовижних людей. Бородин і Борис грали вище будь-яких похвал. Федька грав вправно, але тихо, Сергій — просто чудово, Арсеній Хлестун, що грав говоруна Протасія, — розсмішив геть усіх. С[емен] Ф[едорович] був огидний, Люд[мила] — погана, Ол[ьга] — теж. Мені обидві ролі вдалися — гр[аф] заявив, що в мене блискучий комедійний талант, і просив мене в це вірити. Я — вірю. Графка Євгенія сказала мені, що вона читала мене і дивується, бачила, як я граю, і захоплена. І ще сказала, що цей театр зробив їй більшу приємність, ніж театри Парижа. Я і їй вірю... Серйозно кажу, незважаючи на погану гру вчителів, п'єсу блискуче провели учні. Я був зовсім у захваті від Бориса в сцені з С[еменом] Ф[едоровичем], Омельком у сцені зі мною і Сергієм, коли він «жартується» з Ол[ьгою] Мик[олаївною]. У малоросійських трупах я не бачив такого славного парубка-полюбовника.

Народу було сила, реготали оглушливо. Інтелігенція горлала «біс». Я співав «гондольєра», жадав одного поцілунку і дуже жалкував, що тебе немає. Добре грали, хай їм біс! Тепер скандал.

Акторам зранку було оголошено, щоб вони не пили горілки до вистави і що після гри в Ол[ександри] Ан[дріївни] їм дадуть вечерю і горілки досхочу.

Вони стійко витримали іспит, після гри з годину співали на прохання справника і Капніста. Потім пішли в будинок і там влаштували танці. Дерід танцює чудово! Наче гумовий. Нарешті покликали вечеряти. Перше, що справило на акторів неприємне [враження], це те, що за стіл разом з ними сів Івка, свинарі, вівчарі і вся челядь економії. Я відмовився від урочистої вечері в Ол[ександри] Ан[дріївни] і теж пішов на кухню разом з акторами. Борщ був пісний, поганий, вареники з жужелицями, ложок не вистачало, обіцяної риби чомусь не дали. Горілки припало по дві чарки. Це всіх образило. Сергій голосно заявив, що на храм він звичайно обідає з ріднею

у себе вдома, а не з свинарнями, кинув ложку і пішов. Дерід сказав, що він не любить вареників з жужелицями і жаб'ячим мізком і що в нього дома горілки — скільки завгодно. Бородін почав висміювати борщ і панські обіднянки. Борис засоромився, пішов до О[лександри] А[ндріївни] просити горілки, вона йому відмовила. Тоді він, від сорому, пішов додому. Івка пішов і наскаржився О[лександри] А[ндріївни], що Дерід і Яків лають її. Дано було розпорядження — очистити кухню, бо шум турбує панів. Тоді всі ми почали горлати «Гуляв чумак», а Прищепка з усієї сили почав вибивати в бубон. Я відкомандирував Федьку і Деріда до Макайди, дістали піввідра горілки, три короваї хліба, і всі вирушили в лікарню. Там влаштували добру гулянку! Випили всю горілку, чотири самовари чаю. Грали, танцювали, співали до шостої години ранку. Сергій прийшов і приніс флейту. Яків — віолончель, стягли з горища контрабас, і оркестр вийшов хоч куди! Співали «Покаяння двери», «Как у наших у ворот», «Верую», «Блажен муж» та різні малоросійські пісні. Дерід танцював, підстрибуючи мало не до стелі. Три скрипки, гармонія, бубон, віолончель і бас — добре? Дуже добре, душе моя! Людей понаходило — до біса! Арсеній і Сергій — скрипка і флейта — грали дуже милий дует. П'яних вранці виявилось двоє — Дерід і тенор півчій Грицько, — останні були всі в доброму здоров'ї. Згадували Олек[сандра] Михай[ловича], і скільки хорошого було в цих згадках. Грицько плакав і співав йому «Многая лета». Бородін розповідав, як Ор[ловський] учив його грати на віолончелі — у всіх з'являлось при згадці про нього почуття смутку і гордості тим, що вони знайомі з такою хорошою людиною. Хлопці хороші, всі ці хохли.

Я довго і з задоволенням буду пам'ятати їх.

В результаті всього цього — її сіятельство княгиня сьогодні під час обіду дуже сухо заявила мені, що їй, старій жінці, моя поведінка по відношенню до Саші — здається загадковою. Я шанобливо сказав їй, що дуже радий зробити їй приємність розгадати мене. Саша фиркнула і пішла з-за столу. А я їв млинці і всі їх з'їв — і Сашині з'їв! Коли вона вийшла з опочивальні — на тарілці було так само порожньо, як у дряхлій голові її матусі...

Дерід і Бородін приходили до мене в гості і заявили, що вони давно хотіли зробити це, але боялися моєї дру-

жини, пані дуже поважної і суворої. Ох ти, па-ані! Говорили вони про своє бажання переселитися в Сибір і просили мене вислати їм книги про Сибір і карту оного. Я обіцяв...»

Мені з синочком Максимом, що народився в Мануйлівці 9 серпня (за новим стилем), довелося, побоюючись застудити хлопчика, поїхати на місяць раніше, бо надходила осінь, а Олексій Максимович залишився чекати грошей з редакції до 20 жовтня. Виїхати разом нам не вистачило грошей.

У наступне видання листів Олексія Максимовича ці листи, мабуть, увійдуть. Вони живо змальовують молодого Горького, йому в той час було 29 років.

Ми залишали Мануйлівку з надією повернутися туди наступного літа, але це не пощастило здійснити.

Весною 1898 року, коли ми жили в Нижньому Новгороді, Олексія Максимовича арештували і відвезли у Тифліс у справі соціал-демократичного гуртка Феді Афанасьева, з яким він якийсь час жив разом у Тифлісі в 1891 році. Через місяць його звільнили, і він приїхав у Самару, де я з синочком була у своєї матері. Решту літа ми провели під Самарою, Олексій Максимович лікувався кумисом. Восени повернулися до Нижнього. Але і наступного літа не змогли потрапити на Україну, бо Олексій Максимович дав підписку про невиїзд.

Лише 1900 року нам вдалося приїхати на літо в Мануйлівку.

Олексій Максимович весною 1900 року знову лікувався в Криму. На цей раз ми жили в Ялті. Олексій Максимович дружив з Антоном Павловичем Чеховим, часто бачився з ним. Зустрічався з Іваном Олексійовичем Буніним, Дмитром Наркисовичем Маміним-Сибіряком, Костянтином Михайловичем Станюковичем. Тоді ж Олексій Максимович познайомився і подружив з художником Віктором Михайловичем Васнецовим, художником Михайлом Васильовичем Нестеровим.

Взагалі в ті роки у нас з'явилися надійні друзі — постійний лікар Олексія Максимовича — Олександр Миколайович Алексін, сім'я лікаря Леоніда Валентиновича

Средіна і сім'я художника Григорія Федоровича Ярцева, які жили в Ялті. У дружніх стосунках ми були з фельдшерницею ялтинської земської лікарні Софією Федорівною Витютневою, колишньою народоволкою, яка стала фельдшеркою для того, щоб супроводити на баржах політичних засланців, яких відправляли до Сибіру.

У 1900 році в Ялту приїздив Московський Художній театр, щоб показати Антону Павловичу свої постановки. І тоді Олексій Максимович дав слово Костянтину Сергійовичу Станіславському й Володимирі Івановичу Немировичу-Данченку написати п'єсу для їхнього театру, яким він був зачарований.

Незабаром після від'їзду Художнього театру з Ялти Олексій Максимович надихнув Чехова, Васнецова, Средіна й Алексіна на поїздку по Кавказу. Я з трирічним сином залишилася чекати Олексія Максимовича в Ялті у родині Средіних і, так як домовилися, написала Орловській листа з проханням найняти нам на літо червоний кам'яний флігель у парку, що так сподобався нам у першій приїзді, на що швидко одержала її згоду.

Приїхали ми в Мануйлівку як до себе додому. Всі нас радісно зустрічали. Актори-аматори, що грали у 1897 році, цікавилися, чи буде і під час цього приїзду Олексій Максимович показувати вистави.

Олексій Максимович дружньо з усіма вітався і говорив, що він дечого навчився у «найкращого в світі театру». «Та й чудових помічників з собою привіз»,— весело казав він, знайомлячи їх з прибулими разом з нами Леопольдом Антоновичем Сулержицьким і сином лікаря Средіна Анатолієм Средіним, який добре малював і став чудовим помічником Леопольду Антоновичу у виготовленні декорацій.

Л. А. Сулержицький тільки що повернувся з поїздки в Америку, куди він, за дорученням Льва Миколайовича Толстого, супроводив духоборів і допомагав їм там влаштуватись. Повернувшись звідти, він влаштувався на роботу кимось у ялтинському порту, бував у сім'ї лікаря Средіна, де ми з ним і познайомились. Олексій Максимович зразу міцно подружився з ним і умовив провести літо з нами в Мануйлівці. Приїздив того літа до Олексія Максимовича і Скиталець.

Підготовка до вистав почалася зразу після нашого приїзду.

Життя проходило весело, але тепер Олексій Максимович працював більш регулярно, намагався працювати здебільшого ранками. Вставали ми рано, і звичайно десь о 9 годині Олексій Максимович уже сидів за своїм письмовим столом, садив працювати і Скитальця.

Олексій Максимович ще більше зблизився з мануїлівцями, і бесіди на березі Псла після рибної ловлі та юшки стали більш серйозними.

З підготовкою вистав справа теж стояла значно краще. В цей приїзд Орловська віддала під театр колишню кам'яну сушилку для тютюну. Це було велике приміщення, в якому спорудили сцену, за нею — маленькі вбиральні, де учасники спектаклів одягалися і гримувалися. Перед сценою були збудовані ряди лав. На вистави збиралася публіка з сусідніх сіл, — місць не вистачало, багато хто стояв. Самі вистави набули більш професіонального характеру.

Як і раніше, Олексій Максимович був режисером і актором. Гримером був Сулержицький.

Приміщення «сушилки» стояло по сусідству з церквою, і священника дуже сердило, що вистави йдуть недалеко від церкви.

Серед учасників вистав з'явився і добре грамотний хлопчина Ванько Назаренко, за грамотність і захоплення виставами його «зробили» суфлером, з чим він прекрасно справлявся. Серед захоплених виставами був і парубок Федя Шаповал. Він жив в економії Орловської, яка багато про нього турбувалася. Разом з нею він займався фотографією і зняв якість акторів у гримі; шкода, що ці знімки не збереглися.

Непомітно проходили день за днем, промайнуло літо, настав серпень.

Купатися останній раз ми з'їздили на гарбі. Поїздка до річки Псьол була дуже веселою. Крім дорослих і трирічного Максима з його друзями, на гарбу садовили хлопців, що траплялися в дорозі, співали пісень, а проїжджаючи повз кузню Деріда, яка стояла на виїзді з села, незмінно на різні голоси виспівували: «Кузня Деріда! Кузня Деріда!..»

Теплі були проводи, влаштовані на Пслі з традиційною юшкою.

У день від'їзду багато людей прийшло прощатися і проважати екіпаж, що повільно їхав, до околиці села.

Нічого не згадую про Голтву, тому що Олексій Максимович докладно описав ярмарок у Голтві.

Зв'язки з мануйлівцями після 1900 року не припинилися. Олексій Максимович вислав їм усі видання «Знання» та інші книжки, які здавалися йому цікавими для них,— для дітей і дорослих. Одержував від них листи і відповідав. Пам'ятаю, що Олексій Максимович посилав їм книжки про переселення до Сибіру,— це було вже, коли він жив на Капрі.

Після першої світової війни і перших років революції зв'язки з Мануйлівкою начебто припинилися.

Але незабаром після смерті Олексія Максимовича, у 1939 році, за ініціативою мануйлівців, там створено меморіальний музей О. М. Горького. Для музею була пристосована трохи розширена хата. Мануйлівці звернулися до Центрального музею О. М. Горького з проханням допомогти їм обладнати експозиції.

Музей О. М. Горького пішов назустріч з охотою і командировав у Мануйлівку свого співробітника. Для вшанування пам'яті Горького в день його смерті, 18 червня, приїхали письменники, представники громадськості Полтави й інших міст України, а також жителі навколишніх сіл.

Під час Великої Вітчизняної війни в Мануйлівці було знищено майже всі будинки, парк, кам'яний флігель, в якому ми колись жили. З церкви снарядом знесло баню, уціліли лише окремі хати, де жили німці. Після війни Мануйлівка почала поступово відбудовуватися. Був відбудований і меморіальний музей Олексія Максимовича Горького, знову-таки за допомогою Центрального музею О. М. Горького в Москві.

Коли я вперше після війни приїхала на 18 червня в Мануйлівку, жителі Мануйлівки переважно жили в землянках. Вони мені розповідали, що багато хто з села під час війни пішов у партизани, тому окупанти страшно лютували, а коли наблизився фронт, тікаючи, підпалювали кожну хату, рубали дерева в парку, забірали худобу.

Зустрілись старі знайомі — колишній суфлер Іван Іванович Назаренко, Орина Хлистун, яка працювала у нас, Демид Артющенко та інші. Дуже зворушувало, коли вони, вітаючись зі мною, казали: «О, як же ж ви постаріли!» Я відповідала їм тим же... Та в цьому не

було нічого дивного, адже минуло півстоліття від нашої останньої зустрічі.

Виступаючи на мітингу 18 червня, Іван Назаренко, Орина Хлистун, Демид Артюшенко та інші так живо згадували 1900 рік, що було дивно, як війна з її страхіттями не стерла в їхній пам'яті вражень від зустрічей з Горьким і подробиць цих зустрічей. Мітинг закінчився піснями, музикою самодіяльного оркестру і танцями.

Мануйлівці назвали день вшанування пам'яті Горького святом Горького. Олексію Максимовичу приємно було б знати, що пам'ять про нього відзначається як свято, як радісна зустріч.

Іздила я кілька разів на цей день у Мануйлівку. Була і в червні 1957 року. З кожним приїздом бачила, як відновлюється життя села, міцніє колгосп імені Горького. Землянок уже немає. В селі піднялась велика двоповерхова кам'яна будова школи-десятирічки. Уже кілька років, як відкрився сільмаг, де продається все необхідне для колгоспників. Колгосп за ці роки збільшив своє господарство, є молочна ферма, машинно-тракторна станція, добре налагоджені свиноферма та птахоферма. Уже кілька років працює радіостанція, а в цьому році почали будувати електростанцію, і Мануйлівка буде електрифікована.

Люди в Мануйлівці стали жити заможнo: майже у всіх колгоспників є свої корови, вівці, птиця.

Впадає в око кількість велосипедів у селі. Особливо порадувало мене, коли я побувала на молочній фермі: всі 24 доярки, знявши білі халати і білі пов'язки з голів, поверталися додому на велосипедах.

Я завжди думаю, приїжджаючи в Мануйлівку, як би радувало Олексія Максимовича життя радянської Мануйлівки!

КРИМ У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ О. М. ГОРЬКОГО

У Ялті біля самісінького моря, як заходити до молодого парку, неподалік від пам'ятника А. П. Чехову і монумента на честь ленінського декрету про курорти Криму, стоїть ще один пам'ятник. З каменя викарбуваний високий, худорлявий чоловік у косоворотці, підперезаній поворозкою, з плащем на руці. Здається, він зупинився на мить, щоб розглядіти далечінь, куди має йти. Характерне вилицювате обличчя його — суворе, погляд зосереджений, навіть напружений, голова з зачесаним назад довгим волоссям так підведена, ніби йому треба побачити щось далеко-далеко. Плечі розпростані, вся постать подалася вперед, назустріч вітру, сонцю, морському простору, назустріч всьому, чим багате життя. В мармурових лініях — порив і мрія, суворість і ніжність, скромність і величність. Це — пам'ятник Олексію Максимовичу Горькому. Великого російського письменника ніби навіки поселено в Криму, на землі, яку він ще замолоду полюбив і яка стала йому рідною, бо пережито тут хвилюючі події, що вилилися потім у натхненні сторінки творів. Протягом сорока років він час від часу бував у Криму.

За винятком останніх років життя, О. М. Горький ніколи не перебував у Криму довго, хоч в один час і мав намір придбати клаптик землі та будиночок, щоб, як А. П. Чехов, поселитися там назавжди. Звичайно він приїздив на місяць-півтора і лише в двох випадках жив майже по півроку. Тому-то говорити про кримський період у біографії письменника немає підстави. Можна говорити про певну кримську тему в творах Горького як складову частину загальних проблем, що хвилювали

письменника в той чи той період творчості. Крим знайшов своє відображення майже в тридцяти творах Горького, серед яких біля двадцяти він створив цілком на основі кримських спостережень. Деякі з них такі визначні своїми ідейно-художніми якостями, що їх називають перлинами в творчості великого художника слова.

Це було в 1891 році. Надовго запам'ятався країні цей рік всенародним лихом — страшенним недородом і небаченим голодом. Юрми людей тяглися дорогами Росії, шукаючи шматка хліба,— і серед них 23-річний Альоша Пешков. Але на російські путівці вивела його своя, особлива мета — манила цікавість дізнатися, що за люди живуть довкола нього.

У серпні-вересні цього року тижнів зо два Альоша Пешков уперше ходив по Криму, перетяв півострів з краю до краю — від Перекопа до Севастополя і від Севастополя до Керчі. Таврія, що завжди славилась урожаєм, того року й поготів була обітованою землею: на її полях уродило, як ніколи, у всіх містах розгорнулось велике будівництво, всюди потрібні були дешеві робочі руки. І тисячі голодаючих і безробітних ринули в таврійські степи. Але небагатьом — і Пешкову серед них — пощастило знайти там заробіток: на всіх роботи не вистачило.

У 1897 році Горький приїздить у Крим на кліматичне лікування туберкульозу. Жив він спочатку в Ялті, потім переїхав до Алупки. В Севастополі, де пробув день, відвідав руїни стародавнього міста Херсонеса, а згодом написав про це нарис. В Алупці пише «Кримські ескізи», оповідання «Щербина», «В степу» та інші. Тут же, в пансіонаті, де мешкало чимало піднаглядних, він познайомився з М. О. Рубакіним, автором широко відомої багатотомної праці «Серед книг», з доктором О. М. Алексіним — визначним лікарем-фтизіатром, який багато зробив для зміцнення здоров'я Горького і підтримував дружбу з ним протягом двадцяти п'яти років. На Південному березі Горький пробув у 1897 році біля чотирьох місяців.

Після виходу перших двох книжок оповідань, які принесли Горькому гучну славу, він уперше в Ялті зустрівся з найвизначнішими представниками інтелігенції країни — А. П. Чеховим, артисткою М. М. Єрмоловою,

художником М. В. Нестеровим, письменниками Д. Н. Мамінім-Сибіряком та О. І. Купріним. «Ясним променем у моєму житті» — назвала М. М. Єрмолова своє знайомство з Горьким у Ялті.

Охоче відгукувався О. М. Горький на заклики кримчан брати участь в громадських заходах по поліпшенню становища бідуючих хворих. Наприкінці 1899 року він узяв участь у зборі коштів на будівництво санаторію для хворих туберкульозом. Провести такий збір запропонував А. П. Чехов. Горький не тільки вмістив чеховську відозву в нижегородській газеті, але й доповнив закликом від себе, ба навіть розмножив звернення А. П. Чехова і розіслав його в газети Петербурга, Смоленська, Самари. Зібрані гроші він регулярно надсилав А. П. Чехову.

Ініціатори будівництва санаторію не пропускали жодної нагоди для збору коштів. Вони скористалися приїздом Московського Художнього театру до Ялти навесні 1900 року і попросили влаштувати благодійний концерт. О. М. Горький був присутній на вечорі, артист В. Мейєрхольд з великим захопленням прочитав на ньому горьківську «Пісню про Сокола».

Олексій Максимович зголосився, на прохання свого друга лікаря О. М. Алексіна, ввійти до складу піклувальної ради дитячого кістково-туберкульозного санаторію в Алуці, заснованого проф. Бобровим. Він одразу ж вислав як вступний внесок тисячу карбованців і надалі підтримував санаторій своїми внесками. На пам'ять про це в одній з палат було виділене «горьківське» ліжко...

Серед опублікованих і неопублікованих матеріалів до біографії письменника є документи, які свідчать, що О. М. Горький не стояв осторонь революційної боротьби в Ялті. Не все в цій частині біографії з'ясоване з вичерпною повнотою, але й те, що відомо, становить великий інтерес.

Уже навесні 1899 року революційна молодь Ялти висловила Горькому свою вдячність за його гнівний «відкритий лист» редакторові газети «Новое время» реакціонеру О. С. Суворіну. Горький затаврував ганьбою О. С. Суворіна, який наважився в своїх статтях виправдувати репресії царського уряду проти студентів. А з'їхалося тоді на Південний берег кілька десятків студентів,

висланих з університетських міст, і від них Горький одержав багато листів з вдячністю за відсіч Суворіну.

Покидав тоді Горький Ялту, мабуть, з думкою зібрати мільйон підписів під петицією цареві з вимогою припинити переслідування молоді, яка вчиться. «Настає час для російського суспільства заявити про існування людської гідності, про право вимагати справедливості»,— писав Горький Л. В. Середіну 23 квітня 1899 року і просив його та знайомого ялтинського художника Г. Ф. Ярцева, щоб «починання, яке передбачається... знайшло підтримку в Ялті».

На зиму 1901—1902 років Горького вислано з Нижнього Новгорода в Крим, на Південний берег. Поліція вела за ним подвійний нагляд — особливий і гласний. Він не мав права виїжджати за межі Олеїза (поблизу Гаспри), де жив, навіть у казначейство Ялти. Але і в цих надзвичайно важких умовах Горький намагався по змозі брати участь у місцевих заходах.

У цей період в Ялті, як і по всій країні, помітно зростає і міцнів революційний рух мас. Цьому процесу тут, як звичайно, сприяли численні піднаглядні (до 150 чоловік). Серед них тоді були вже не тільки студенти, учасники другої хвилі «університетських безпорядків» (1901), але й революціонери, які пройшли в лавах робітничого руху справжню школу боротьби з самодержавством (у Кореїзі, наприклад, перебував агент ленінської «Искры» в Криму В. Г. Шкляревич, дітяч петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», добре знайомий В. І. Ленінові та Н. К. Крупській). Революційне підпілля Ялти діяло досить активно. Які були зв'язки О. М. Горького з ним — важко сказати. Поки що встановлюється з цілковитою вірогідністю, що серед друзів Горького в Криму були люди, які, безперечно, брали участь у цьому підпіллі. Найперше — це Юхим Олексійович Гонтарев, висланий з Москви студент. Він жив на квартирі разом з О. М. Алексінім. У них поліція зробила обшук у зв'язку з розповсюдженням першотравневої листівки. Про цю листівку та обшук писав у своїй кореспонденції в «Искре» В. Г. Шкляревич («Искра», 1902, липень, № 22), згадуючи прізвища і Гонтарева, і Алексіна. До речі, про цей обшук Олексій Максимович знав, про нього писав К. П. Пятницькому в травні 1902 року. Обставини обшуку були такі для нього цікаві, що

письменник мав намір розповісти про них у нарисі «О. М. Алексін», який залишився незакінченим. Через пильну конспірацію багато чого залишилося невідомим для нас, тим більше, що революційні організації всюди старанно оберігали О. М. Горького, не допускаючи до нього осіб, за якими стежила поліція.

Якось у січні 1902 року до Горького в Олеїз прийшла група студентів. Олексій Максимович кинув обідати.

— Не можна змушувати їх чекати. Бо, мабуть же, це вони пішки з Ялти і не встигнуть завидна повернутися,— сказав він. Пішов до своєї кімнати і довго з ними розмовляв. Коли повернувся до столу, був задумливий і чимось стурбований. А згодом він сказав:

— Ось молодь просить навчити, що робить...— І на прогулянці берегом моря теж був мовчазний.

Висилка О. М. Горького в Крим, як політичного злочинця з 1901 року викликала приплив до нього багатьох діячів революційного руху з його батьківщини та інших місць країни і навіть з-за кордону. В Ялті побували активні діячі революційної боротьби з Нижнього Новгороду (Малиновська, Кекішева, В. і Ю. Кольберг та інші), неодноразово приїздив видавець революційної літератури Скірмунт, у 1905 році в Горького на дачі в Чукурларі жили Я. Е. Янсон-Браун, один з організаторів соціал-демократичного руху в Латвії, Олександр Тихонов (Серебров), який часто виступав на мітингах у Ялті як соціал-демократ і був одним з основних опонентів есерів. Нелегально приїжджали представники революційних організацій з Англії, Німеччини і Швейцарії.

У деяких працях повідомляється, що О. М. Горький читав у Ялті чи її околицях якійсь групі робітників свою «Пісню про Буревісника». Живучи в Олеїзі в 1901—1902 роках, О. М. Горький зблизився з робітниками сусіднього маєтку неподалік від Гаспри, їх він називав «нашими добрими знайомими». Цілком можливо, що саме їм і читав Олексій Максимович свою «Пісню».

В 1904 і 1905 роках Горький кілька разів посилав К. П. Пешковій до Ялти книжки, в яких ховав листівки та іншу нелегальну літературу. 22 жовтня 1904 року він писав їй: «Дістанеш посилку — не дивуйся...». 10 листопада посилає нерозрізану книжку А. Гаспарі «Історія італійської літератури» з листівками, в середині грудня — книжку С. Юцкевича. «З 41-ї сторінки вона ціка-

ва...» — пише він, натякаючи, де покладена нелегальна листівка. В червні 1905 року Горький просить К. П. Пешкову, яка збиралася до Петербурга, розвідати «якогого більше даних про Одесу і Потьомкіна». 24 жовтня 1905 року вписує у свій лист К. П. Пешковій два вірші, які «вже співають на вулицях» Москви, для розповсюдження в Ялті.

Буремного 1905 року О. М. Горький прожив у Ялті сорок днів — з кінця березня до початку травня. Разом з О. С. Серафимовичем і його братом-ялтинцем більшовиком В. С. Поповим влаштовує 19 квітня (2 травня за н. ст.) на дачі Лутковських нелегальну першотравневу масовку. Було там до ста чоловік. О. М. Горький читав присутнім своє оповідання «В'язниця». Масовку розігнав пристав і склав протокол. Брати Попови як могли вигороджували Горького, заявляючи, що оповідання читав один з них, але Олексій Максимович у окремій приписці до протоколу зазначив, що виступав саме він. Протокол пристава викликав тяжкі наслідки: незабаром, за вказівкою губернатора, з Ялти почали виселяти «неблагонадійних» осіб.

На квартирі Н. М. Вагіної О. М. Горький зустрічався з кількома моряками-чорноморцями, що втекли з Севастополя. Це були матроси — учасники великої першотравневої сходки в Інкермані на горі Сахарна Головка. Солдати і поліція затримали тоді чотириста демонстрантів (з двох тисяч), з них вісімдесят одного було ув'язнено. П'ятеро моряків, що втекли в гори, дістались до району Ялти, зв'язалися з революційними організаціями і були виведені з лісу. О. М. Горький тричі зустрічався з чорноморцями. Одягався він тоді в широке пальто наопашки, під ним ховав кільця ковбаси, нанизані на руку, і паляницю хліба. Він добре запам'ятав міркування моряків і дуже докладно переказав їх у нарисі «Радянська ескадра в Неаполі».

Після Жовтневої революції свою енергію О. М. Горький, як і весь радянський народ, спрямовує на будівництво соціалізму. Його турбують питання, пов'язані з використанням величезних ресурсів країни, а особливо Криму. Господарські проблеми, благоустрій, розвиток культури — все це, в основному, і привертає його увагу.

Олексій Максимович протягом багатьох років цікавився рудними покладами Керченського півострова.

У вересні чи жовтні 1921 року він у розмові з В. І. Леніним торкався питання Кримської рудної аномалії, про що Володимир Ілліч зробив собі запис. А значно пізніше, в 30-і роки, коли С. М. Сергеев-Ценський розповів йому, що в Криму старожил знайшов родовище непиловидної руди з великим вмістом заліза, Горький виїняв із шафи кусок такої руди і сказав: «Ось вона, вже добувають!»

У липні 1928 року, об'їжджаючи країну після повернення з-за кордону, Горький пробув три дні на Південному березі. Він виявляв надзвичайну цікавість до всього. С. М. Сергеев-Ценський у своїх спогадах описує їхню поїздку з Ялти на Ай-Петрі. Дивлячись на сосновий ліс понад шосе, Горький говорив з жалем: «Ех, за кордоном на такій горі самі б санаторії стояли! Будуть і в нас тут згодом». І по дорозі від Ялти до Суук-Су він «сумно дивувався», що так рідко заселений Південний берег. «Скільки б у такому благодатному куточку людей жило в Італії», — казав він.

У кабінеті Олексія Максимовича в Тесселі, як згадував П. А. Павленко, обговорювались такі кримські теми, як розведення мериносів, шовковиці, бджіл. Але найбільше цікавився Горький місцевим водопостачанням. Ця пекуча кримська проблема привертала увагу Горького ще до революції. Коли був посушливого 1916 року в Форосі, він писав про недостачу води на Південному березі; за радянських років, живучи в Тесселі, розмовляв про це з комісією по будівництву кіномістечка в Криму, з секретарями Ялтинського міськкому партії.

— Води в Криму досить, — казав Олексій Максимович, — треба тільки навчитися добувати її і ощадливо витратити. Люди жили тут тисячоліття, тому і вміли знаходити воду, ощадливо користувались нею. В багатьох місцях збереглися сліди їхніх турбот про водопостачання. Чудові культурні сади, що залишилися з давніх часів, теж свідчення того, що вода на Південному березі була і є...

Як і А. П. Чехов, Олексій Максимович мріяв про красиву землю, про землю, перетворену руками людини. І при кожній нагоді він працював, щоб навести на ній порядок, озеленити, знищити шкідливі рослини, насадити квітів, корисних кущів, дерев. Особливо багато він зробив для прикрашення землі на дачі в Тесселі, яку надав йому Радянський уряд. Коли Горький прибув на дачу

в 1934 році на тривалий час, він застав довколишні землі такі занедбані, що через деякі місця не можна було пройти. Щодень Горький працював, наводив лад у парку. За його вказівками ділянку було розплановано, він сам прокладав доріжки. Горький і його помічники висадили тисячі рослин, на місці болота зробили басейн з текучою водою. «До нас повинні приїжджати вчитися, як створювати парки»,— казав Горький. І домігся свого: у всіх, хто бував у Тесселі, цей куточок викликав захоплення.

Та найбільше за радянських років Горькому доводилось допомагати розвитку культури в Криму, усувати перешкоди, підтримувати цікаві починання і цінних людей.

У пореволюційні роки він багато зробив для увічнення пам'яті його великого друга Антона Павловича Чехова. До від'їзду за кордон на лікування в 1921 році Горький клопоче в Москві разом з М. П. Чеховою про відкриття в ялтинському будинку А. П. Чехова меморіального музею.

Під час триденного перебування в 1928 році Олексій Максимович відвідав метеостанцію на вершині Ай-Петрі. Високо оцінивши самовіддану працю наукових співробітників, Горький усе допитувався, яка допомога їм потрібна, і обіцяв зробити все необхідне. Він просив товаришів, які його супроводжували, ретельно записувати, що потрібне станції, а повернувшись до Москви, кілька разів перевіряв, як виконані всі прохання товаришів з метеостанції.

Велику підтримку Горький подав Нікітському ботанічному саду. Науковий працівник саду в 1933—1935 роках А. Н. Колпиковська наводить у своїх спогадах приклади, як чуйно реагував Олексій Максимович на її прохання і сигнали. Наприкінці 1933 року А. Н. Колпиковську було відряджено до Москви, щоб одержати папір на друкування наукових праць саду. Довго вона ходила по установах — та все марно. Вирішила звернутись до Олексія Максимовича. Він уважно вислухав її, зрозумів, що праці треба надрукувати, і допоміг виклопотати папір, а це нелегко було зробити в той час.

Іншим разом втручання Горького було необхідне, щоб зберегти наукову бібліотеку саду — одного з найбільших у світі ботанічних книгосховищ з рідкісними виданнями.

Якось у Тесселі Горького відвідала комісія головного управління кінопромисловості, яка обирала майданчик для будівництва кіномістечка. Перед цим вона оглянула Судацький район і деякі інші місця Криму. Комісію цікавила думка Горького з приводу цього питання. Письменник підтримав ідею створення кіномістечка в Криму, вважаючи, що тут можна знайти прекрасні місця для кінозйомок. Він порадив звернути увагу на долину Ласпі, на Байдарську (нині Орлину) долину, де є чудові мальовничі місця і хороші майданчики.

Живий інтерес викликали у Горького залишки стародавнього міста Херсонеса. Він уперше побував на розкопках Херсонеса ще задовго до Жовтневої революції, в 1897 році. Захоплюючись витонченістю пам'ятників еллінської культури, високо оцінюючи патріотизм громадян стародавнього міста, він порівнює вік минулий з віком сучасним — і робить висновок не на користь останнього. Про нових господарів херсонеської землі — мешканців розташованого на ній монастиря — він з сарказмом говорив, як про дармоїдів, які «навіть рибу, живучи біля моря, купують на севастопольському базарі і не мають човна для зв'язку з містом...» Шкодував він також, що землю стародавнього поселення, яка зберігає багато цінного, забудували і тим самим втратили для науки.

Удруге Горький побував у Херсонесі в 1900 році, а, оселившись у Тесселі, в 1935 році побував на розкопках утретє. Оглянувши розкопки і музей, він здивувався, що на вивчення і охорону історичного пам'ятника такого великого значення відпускається недостатньо коштів. У книзі почесних відвідувачів він написав дві сторінки і між іншим згадав про погане матеріальне забезпечення робіт. А пізніше, як видно із спогадів П. А. Павленка, відстоював кошторис Херсонеського музею.

У 1935—1936 роках, довше перебуваючи в Криму, великий письменник ближче познайомився з місцевим літературним життям. У травні 1935 року він прийняв групу кримських письменників, розпитував, над чим вони працюють, просив розповісти про будівництво в Криму підприємств, житла, які види на врожай тютюну і винограду, та про інше. Особливо зацікавився Горький початком великої колективної праці — історією колгоспів Криму. Через кілька днів після зустрічі в Тесселі до Спілки письменників Криму надійшов лист від Олексія

Максимовича з докладним конкретним планом створення історії колгоспів. Він вважав це починання надзвичайно важливим.

З творчих питань, що їх порушував Горький у бесідах і переписці з кримськими письменниками, реальне втілення знайшла його порада збирати і публікувати місцевий фольклор. Після його смерті працівники Алупкинського музею видали перший науково укладений збірник кримського фольклору, на який позитивно відгукнулися тоді читачі.

Активну участь Горького в багатьох важливих починаннях у Криму належно оцінила громадськість.

Восени 1934 року пленум Ялтинської міської Ради робітничих, червоноармійських і селянських депутатів 5-го скликання одностайно ухвалив обрати О. М. Горького, нового жителя Ялти, почесним депутатом міськради з врученням мандата почесного депутата.

В цьому мандаті виражена вдячність трудящих Криму, з якими Горький протягом багатьох років ішов пліч-о-пліч шляхом будівництва соціалізму.

Хороше в Криму! «Я йшов у німому захопленні красою природи цього клаптика землі, обласканого морем»,— писав Горький про свій настрій у дні мандрів по Криму в 1891 році. Але, поставивши за мету «бути тільки правдивим», він у своїх оповіданнях ніяк не міг обмежитись зображенням людей і подій, таких самих прекрасних, як широчінь моря, гори, ліси, степи; це означало б піти проти великої правди життя, проти художньої правди.

Більшість «кримських» оповідань Горького, в яких відображені події цього року, відносяться до його так званої «босяцької» серії. В оповіданнях «В степу», «Мій супутник», «Коновалов», «Два босяки» Горький малює Крим не пісенно-романсовий і не тривіально-курортний, а Крим голодних і знедолених, озлоблених і протестуючих. І природа, чарівна кримська природа служить письменникові також для того, щоб ще чіткіше вияскравити свою думку.

Горький буде оповідання на різючих контрастах. Цей художній прийом дає змогу повніше розкрити суперечності дійсності, драматизувати розповідь, зіставити,

зіткнути характери, глибше розкрити конфлікти між самосвідомістю людей і умовами їхнього життя.

В бродячому люді Горький бачить не тільки жертви соціального гноблення, але й своєрідних носіїв волелюбності, стихійного народного протесту, шукань кращого порядку, і цим він близький письменникові. Де, як не в цьому «рухливому» середовищі людей, які проходять жорстоку школу життя, потрапивши під неймовірний тиск соціальної нерівності і гноблення у всіх його видах, він міг ще, з огляду на власне положення і умови життя, знайти людей з вищим, ніж у звичайному середовищі, почуттям протесту, соціального невдоволення. Ось чому Горький так пильно приглядається до босяків, вивчає їхні погляди, психологію.

Але було б безглуздо вважати Горького поетом босяків, співцем люмпен-пролетаріату. Босяки, звичайно, не були, у власному розумінні слова, позитивними героями Горького. Справді, Горький романтизував босяків, як ранніх протестантів з народного середовища, як шукачів іншого життя. Але Горький-реаліст показував і зворотний бік босоти — неправильність шляхів їхніх шукань, непереконливість форм протесту.

Шукачі іншого життя — босяки — і шукач іншого життя — герой-оповідач, що виражав на тому етапі погляди автора, — це зовсім різні люди, з зовсім різною метою шукань. У «босяцьких» оповіданнях, зокрема і в «кримських», можна чітко простежити цю різницю: в них мрії про інше життя босяків і героя-оповідача виражають його прообраз досить повно. Горький розвінчує ілюзії бродячої вільності, спроби «втєкти» з буржуазного суспільства, замість того щоб боротися з ним. Горький розкриває анархо-індивідуалістичну настроєність людей «дна», що заважала їм стати рядовими революційної армії.

Ці загальні положення підтверджуються і згаданими оповіданнями.

Багато хліба і всього іншого родив тучний таврійський степ, а по ньому, наче голодні вовки, тиняються трое знедолених, кинутих на дно життя людей, їм не дісталось нічого з того, що принесла земля. І коли їм зустрілася людина з хлібиною і жменюю дрібних грошей, один з них вбиває її і втікає, захопивши те жалюгідне добро. Настає день. Сонце освітлює жахливу картину.

В сонячному світлі, каже оповідач, ясному, ласкавому і щедрому, «всякий темний і несправедливий вчинок здавався неможливим...» Здавалося так тому, що душа героя-оповідача не хотіла з цим погоджуватись. Але ж «темний» і несправедливий вчинок стався під цим ласкавим сонцем — від цього піде не дінешся. І тому так доречно звучать останні слова оповідання «В степу»: «Всі ми однакові — тварюки».

В цих словах чути не так осуд самого вбивці, як тих умов життя, які змушують людей бути тварюками, допускатися «темних несправедливих вчинків». Супутники вбивці ще не переступили межі, яку переступив він, та оскільки всі — однакові, не виключена можливість, що й вони зроблять те саме.

«В степу» — жахливе оповідання. Воно жахливе не тільки тим, що в ньому описано «темний вчинок», але й тим, що в ньому зображено обставини, за яких люди втрачають людську подобу і гідність і перетворюються на звірів.

У цьому висновку, що впливає з усієї розповіді, і полягає протест автора проти обставин, які спотворюють людей, його погляд на навколишнє життя, що заперечує самі основи його. Звичайний кримінальний випадок, піднесений у цьому оповіданні до узагальненого по-філософському образу часу, а позиція автора-оповідача — до закликку затаврувати цей час, як такий, що суперечить елементарним вимогам людей.

А. П. Чехов писав Горькому, що в цьому оповіданні «талант безперечний і до того ж справжній, великий талант ... виразився з незвичайною силою». Найціннішим в оповіданні А. П. Чехов вважав типовість його героїв, за якими «відчувається маса».

Таку ж високу оцінку і Чехов, і Толстой дали оповіданню Горького «Мій супутник». Події в Криму становлять лише частину цього оповідання, але частину дуже важливу. В оповіданні з рельєфною чіткістю змальований образ соціального паразита, який повільно, але невідступно закабалює трудівника. З якої риси характеру трудівника користується цей дармоїд? З людинолюбства, найсвітлішої найпрекраснішої риси. Процес народження влади паразита Горький простежує з ретельністю вченого-анатома. Саме в Криму і відбувається знаменна подія: перше прощення першої спроби пара-

зита жити за рахунок іншого — трудівника. Від першого випадку пішли всі інші. Порівнюючи себе з «супутником», герой-оповідач, в якому неважко впізнати самого автора, вважає себе людиною нової моралі. У цій моралі — чистота помислів, бажання добра ближньому, єднання людей в любові до прекрасного. Звичайно, герой-оповідач ще не носій революційної свідомості, а тим паче науково-соціалістичної. У нього поки що тільки романтичні риси, досить невизначена соціальна програма. Однак тому, що навколишнє життя таке непривабливе і тому, що його мрії надто виразно відрізняються від нього, цей герой-оповідач зводиться над дійсністю, об'єктивно по відношенню до всієї тої дійсності є заперечним началом. У зіткненні з такими людьми, як супутник, герой-оповідач ясніше усвідомлював, що в нього «є своя правда», яка відрізняється від пануючої в тодішньому житті.

Такі ж складні і суперечливі проблеми дійсності з більшою соціальною гостротою розкриває Горький у невеликій повісті «Коновалов». Кримські враження становлять у ній теж лише частину — останній розділ.

Герой-оповідач потрапляє до Феодосії. Там будується гавань і мол. Панорама будівництва здається йому єдинокориством стихійної сили людей з стихійною силою моря. І люди долають навіть неприборкану морську стихію. Але чому ж при цьому вони, істоти з казковою силою, залишаються рабами і їхня титанічна праця не приносить їм вдосталь хоча б хліба?

Над цим нерозв'язним питанням б'ється думка героя-оповідача, коли він зустрічає свого давнього знайомого, колишнього майстра-пекаря, що став бродягою, Олександра Коновалова. Коновалов належить до тих, хто «замислився», тобто засумував, а таких людей було багато в дореволюційній Росії. «Іржа нерозуміння життя і отрута дум про нього роз'їдали могутню постать, народжену, на її горе, з чуйним серцем». Першокласний майстер, який умів працювати з натхненням, Коновалов терпів од запою та схильності до бродяжництва і не міг довго затриматись на одному місці. Пояснював він це так: «Не знайшов я точки своєї! Шукаю, сумую — не знаходжу!» Але таким самим, як він, мешканцям «дна» твердив, що людина повинна боротися за життя, не поступатися його умовам. «...Чому ти,— питав він,— проти своєї долі нія-

кої сили не виставив?» Коновалов вважав, що «потрібно таке життя будувати, щоб у ньому всім було просторо і ніхто нікому не заважав». Він повставав проти несправедливого життя, в якому нема закону, щоб «усі люди діяли, як один, і одне одного розуміти могли».

У Феодосії Коновалов опинився після того, як остаточно кинув своє ремесло, перетворився на бродягу. До сумного висновку приходив він: «Нема для мене на землі нічого зручного! Не знайшов я собі місця».

Цю ж тему протесту проти дійсності шляхом відмови від праці Горький розробляє в нарисі «Два босяки».

Цих людей він зустрів у Севастополі. Колишній робітник Маслов і людина невизначеного фаху Степок трималися перед підрядчиком не так, як голодуючі,— з більшою гідністю і незалежністю. Коли Степок дізнався, що в їхнього нового знайомого є і хліб, і шматок сала, і навіть майже карбованець грошей, він дуже здивувався, навіщо тому було найматися на роботу: «Чи ти кам'яницю хочеш будувати? Тьху!» Про життя він говорить, що воно — як лиха машина: «...Ходи обережно... Поглядай, не лови гав, а то й шкіру з тебе злупить, і кістки потрошчить». Людина, на його думку, своєї волі не має, вона — пір'їна: «куди вітер віє, туди її й несе. І виходить що? Виходить — начхати на все! Літай собі веселіше, без усяких міркувань!»

А Маслов був мовчазний, задумливий, жив своїм внутрішнім життям. Він тонко відчував тишу, коли і «листочок не ворухнеться», був схожий «на замріяну дитину», в очах у нього, завжди похмурих, часом світілась «ласкава добродушність і щось дуже сумне». Про нього Степок казав: «Сам собі дитина, а на людях — цар!»

Проївши і пропивши всі гроші і запаси нового знайомого, «два босяки» вночі забрали дещо з його одежі і втекли. Проте великодушністю і довір'ям героя-оповідача, тим, що він показав себе надійним товаришем, вони щиро захоплювались. Зустрівшись знову за межами Криму, босяки з сердечною вдячністю згадували, як він тоді в Севастополі все, що було, розділив з ними...

Але образи цих людей, незважаючи на їх виразність, поступались яскравості зображення в попередніх оповіданнях, і не випадково Горький за життя не перевидавав нарису «Два босяки».

До всіх людей з народу, яких було виштовхнуто нещадною машиною буржуазного ладу життя в бродяги, Горький ставився з великою теплотою і людяністю. Ще на самому початку свого творчого шляху він добре розумів, що вони, їхні філософські погляди і життєва позиція є серйозним звинуваченням існуючого ладу. Але по-іншому ставився він до таких босяків, як супутник,— їхню психологію він нещадно викривав.

Схожого босяка, якого він зустрів того ж 1891 року за межами Криму, а років через десять в Ялті, Горький зобразив у нарисі «Чужі люди». Ця людина, на прізвище Рюмінський, залишила культурне товариство на знак протесту проти його фальші. Але ідея, якою Рюмінський при цьому керувався, була такою мертвущою, що привела його «на дно» не тільки фізичного, але й морального існування. Він піддався думці, що все живе — тлінне, і пройнявся зневагою до всього на світі, навіть до найдорожчого і найсвятішого людям. Колишній фахівець найгуманнішої професії — лікар Рюмінський перетворився на відщепенця суспільства, циніка та індивідуаліста, ним оволоділа теорія «життя для себе». Створюючи його образ, Горький уже в назві нарису підкреслив, що він осуджує таких людей.

У Бахчисараї він почув на базарі від сліпих легенду про хана і його сина. Її співано незнайомою мовою. Майбутній письменник не заспокоївся, доки не знайшов людини, яка переклала йому пісню. Це був гімн вірному коханню, яке сильніше за смерть. Таке почуття варто було прославити...

У горах під Чатир-Дагом Олексій Пешков зустрів старого чабана. Багато цікавого розповів йому мешканець гір, можливо, що від нього вперше почув він і пісню про сокола. «Хоч форма пісні значно змінена, зміст її залишився майже без змін», — писав Горький у примітках до її публікації в газеті 1895 року.

У ранній творчості Горького «Пісня про Сокола» — великий крок уперед у втіленні революційних поглядів молодого автора. Хоч у «Пісні...» образи фантастичні, виражені як алегорії, романтико-революційний зміст її конкретніший, реалістичніший, ніж, наприклад, повість «Коновалов». Алегоричні образи сповнені реалістичним змістом, Вужа і Сокола сприймаєш як реальні істоти, що є втіленням людей у сучасному суспільстві. Горді Соколи

переможуть темні сили на землі,— каже Горький. Ідеали Соколів — це ідеали сміливих людей, волелюбних, готових до боротьби, вони прагнуть до благородних дій заради загального блага людей.

Виступивши в «Пісні про Сокола» як романтик, письменник висловив її образами пробуджені почуття революційного пролетаріату.

З шести творів, у яких передані кримські враження цього року, Горький п'ять надрукував у своїх перших книжках. Уже це свідчить про те, як високо він оцінював їхній художній рівень.

У січні 1897 року Олексій Максимович приїздить на Південний берег у тяжкому стані — з загостренням туберкульозу. Вимушено він перебуває в оточенні хворих людей, які страждали фізично і під впливом цього змінились морально. Саме образи таких людей переважають у «кримських» творах цього року, і через них він відкриває читачам нові сторони своєї оцінки дійсності.

Ніби вступом до цієї «кримської» серії є нарис «Херсонес Таврійський». Елегійно сумний тон нарису. Автор уболіває за тим, що від колишнього квітучого поселення, яке налічувало десятки тисяч жителів і славилось на весь світ наукою та мистецтвом, не залишилось нічого, крім купи каміння і сміття. І все через зажерливість людей, їхню ненаситну жадобу влади і багатства. Саме вона й занастила місто.

Оглянувши залишки міста, він писав: «Залишаючи руїни Херсонеса, виносиш у собі щось важке і сумне. Здається, що залишив землю, від якої тягне димом, кров'ю, трупами, що розкладаються. Скільки на земній кулі таких руїн! Чи багато ще буде і чи настане час, коли люди творитимуть, втративши дику пристрасть до руйнування.

Чи будемо ми колись не такими зажерливими?»

Це було перше запитання про майбутнє людства, яке Горький задав у цьому нарисі про його минуле.

А друге запитання про це саме він задав після огляду історії розквіту і загибелі Херсонеса.

«Так загинуло це місто, що існувало два тисячоліття, і ось нині лежить труд двадцяти століть — невтомна праця сотень поколінь людей,— лежить купою щебеню, викликаючи виглядом своїм тугу і багато сумних думок.

Життя створюється так повільно і важко, а руйнується так швидко і легко... Навіщо це?»

Та хто міг відповісти йому на це запитання, як і на попереднє?

Проте основною ідеєю нарису є не ці роздуми. Червоною ниткою проходить його сторінками твердження, що лише народ здатний створювати неоціненні скарби культури і що тільки служіння народові може звеличити людину. Ця ідея набуває особливої виразності завдяки співставленню життя минулого (на прикладі Херсонеса) з життям сучасним, хоч безпосередньо «дням нинішнім» у нарисі відведено не дуже багато місця. Автор переконливо доводить, що в існуючому суспільстві народ не займає належного місця, а благо народне не стало основним стимулом діяльності історичних осіб. Нарис про Херсонес — це критика сучасної авторові дійсності.

Кримські враження 1897 року висловлені Горьким також у «Кримських ескізах» — «Умі» і «Дівчинка», нарисі «Дора», начерку «Вперше я побачив цю жінку». До них прилучаються і спогади про лікаря О. М. Алексіна.

Як і в нарисі про Херсонес, сумний зміст мініатюр «Умі» та «Дівчинка». Перша з них — про стару Умі — безутішна повість про божевільну людину, яка потерпіла від сліпої стихії природи. Умі спіткало жахливе горе — в морі загинули її чоловік і двоє синів. Те живе, що залишилось у цій жінці, виражається в одному — в пісні. Пісня була така дивна, розповідає автор, у ній звучала впевненість і змінювалась на смуток, у ній чулись нетерпіння і втома, вона обривалась, завмирала і знову звучала, сповнена жалісливої надії. В очах Умі горів «зосереджений вогонь чекання». Саме ці два почуття жінки — надію і чекання — і виділяє автор, він побачив у ній образ людини, яка хоч «ніколи і нічого не діждеться», а проте живе і помре «з надією в серці...».

Мініатюра «Дівчинка» — коротка повість про те, як помирають приречені. В розкішному парку оповідач звернув увагу на одну дівчинку. Важко було визначити її вік — її запитливі очі дивились «по-старечому серйозно», але худе, кістляве тільце і маленьке личко не дозволяли дати їй більше десяти років. Автор відчуває себе в чомусь винним перед нею. За що вона страждає? — думав він. — Заради чого і кому потрібно було, щоб вона народилась для такого існування? Холод проймав від цієї

жорстокості «нікому не потрібної, і тим більш жорстокої». Дівчинка любила вночі «лежати і слухати... довго... довго...», коли «нічого не чути... наче і нема нічого на землі». Чи не кращим доказом того, як безглуздо влаштоване все в житті, є ця дівчинка? — думає автор.

Близький до мініатюри за своїм настроєм і нарис «Дора». Але в ньому джерелом страждання є не природа, а сама людина, яка страждає і від злості завдає болю іншому — на пам'ять про себе. Тяжко хворий туберкульозом студент — мешканець пансіону — заводить роман з покоївкою Дорою. Здорова, товста, дурненька і, здавалося, позбавлена будь-яких почуттів дівчина вірить його жартівливим запевненням про кохання і зникає до нього. Та ось вона дізнається від нього, вмираючого, що він обманював її і кохає іншу. Цю лиху брехню дівчина переживає дуже тяжко, так тяжко, що, здається, ніколи не забути їй заподіяного горя.

Непоправне горе цієї простої, незаслушено ображеної людини так глибоко вразило великого гуманіста, що драму тих днів, яка сталася в пансіоні, він відтворив з вражаючою силою навіть через два з половиною десятиліття.

Сумні картини знищеного Херсонеса, тяжкі муки старої Умі, дівчинки в рожевій кофточці, покоївки, студента, сотень хворих, які тривожаться за своє здоров'я, нарешті, своя виснажлива хвороба, що загрожувала життю, — все це вривалося до чутливої душі письменника болючими відчуттями, що довкола — океан людського горя. Світ так побудований, що в ньому людину майже від перших днів життя невідступно переслідують страждання. Насильство одного народу над іншим, однієї людини над іншою, безправність величезної кількості людей, напівголодне існування, хвороби, яким не можна зарадити, тому що вони породжуються соціальними умовами існування мільйонів, — хіба все це не є джерелами горя і мук? Треба рішуче боротися проти страждань, чинити опір стражданням, — промовляє Горький своїми творами.

Та це ще не все, що повинні робити люди, далеко не все, щоб відродити їхню людську гідність.

Кожна нова істота голосно заявляла про свої муки. Страждаючі люди ніби сповнили землю стогоном і жалобою. І Горький, рішуче засуджуючи таку малодушність, розмірковує над тим, чому саме — з соціальної точки зору — так скоряються люди стражданням.

Адже не лише пануюча церква прославляє страждання; Достоевський робить його засобом духовного очищення світу від гріхів за якісь там злочини; Толстой проповідує, що страждання — неминучий супутник життя. І люди коряться цьому ганебному почуттю, і часом через якусь нічого не варту причину втрачають будь-яку стриманість, волю до опору. Чи гідна ж людини така поведінка? Чи не роблять люди якоїсь помилки такою своєю поведінкою? І чи не заважає це приниження перед стражданням титанічній боротьбі людини за краще майбутнє?

Горький прагне з'ясувати, як саме мають люди виражати свої почуття, коли їх спіткає лихо. Це не марна гра розуму. Правильною відповіддю на запитання письменник сподівається по-справжньому допомогти людям, які доходять до того, що починають милуватися своїм горем, допомогти людям набути морального гарту, стати міцнішими, стійкішими перед лицем тяжкої дійсності.

Чи справді Горький зустрічав таку людину, чи образ її цілком створений творчою фантазією художника, але в начерку «Вперше я побачив цю жінку» виразив він свій настрій і думки через тип жінки, котра не так, як усі, зносить своє горе. Зовнішність і духовна суть цієї жінки є для Горького втіленням «гордого страждання».

Справді, всі страждають галасливо, шумно, — лише вона зносить своє горе мовчки. За труною близької людини вона йшла, міцно стиснувши губи, потім намагалася затаїти свої почуття, залишаючись на самоті «в безлюдно-похмурому місці». Тільки тут автор-оповідач бачив часом на її обличчі «важкі краплисті сльози».

«Ясного травневого дня» авторові пощастило зайти в розмову з цією жінкою. Вони сиділи на березі неподалік одне від одного. Примхлива хвиля мало не оббризкала жінки — вона тихо скрикнула. Автор хотів допомогти їй, та жінка відмовилась від допомоги. Вона промовила дивні слова:

— Не треба заважати людині, коли вона мовчить... Зав'язалася бесіда, ставши одразу відвертою.

— Чи ділився з вами хто-небудь своїм щастям? — почала раптом жінка. — Я гадаю — ні. А горем? Мабуть, часто, правда ж? От бачите...

— Ми надто багато говоримо про своє горе, ми надто багато скаржимося. Все довкола нас сповнене нашим стогоном... і, помираючи, ми на всьому залишаємо тільки

відбитки наших особистих страждань. Приходять інші люди, вони молоді, сильні і сміливі, та до того, як пізнати життя безпосередньо, вони отруюються нашою спадщиною.

— Хто поважає людину, той повинен мовчати про себе. Хто нам дав лихе право отруювати людей прикрим виглядом наших особистих болячок?.. Ми ладні заглушити весь світ жалібним криком, навіть коли в нас болять зуби. Великодушне мовчання не для нас...

— Так хотілося б бачити людей гордішими... Коли б я була чарівницею — кожного новонародженого я наділяла б великодушністю мовчання!

І вона повільно пішла поміж сірим камінням, то витикаючись з-поміж нього, то зникаючи знову, гнучка, сильна, сповнена великодушним мовчанням про своє горе.

Романтичним образом жінки «гордого страждання», що перегукується з героями його легенд і казок, Горький доповнив своє уявлення про прекрасне в людині ще однією чудовою рисою.

Люди, котрі мовчки зносять горе, виявляють велич душі... Це люди особливі. Якась чарівниця наділила їх великодушністю мовчання — і вони гордо проносять через життя своєю людську гідність, не принижуючись перед стражданням. І такими людьми повинні стати всі! Так думав Горький, і ці думки були для нього не випадковими. Ідею боротьби проти звеличення страждання, проти хизування стражданнями Горький пропагував усіма засобами до останніх днів свого життя.

Через сорок років після перебування в Алуці, у березні 1936 року, він із Тесселі — свого останнього місця перебування в Криму — у листі до М. М. Зоценка висловив побажання, щоб той написав книжку і в ній висміяв професіональних страждальників. Страждання — ганьба світу, і потрібно його ненавидіти, щоб викоринити, — писав він.

У спогадах про лікаря Олександра Миколайовича Алексіна Горький створив образ розумної людини, котра успішно і з цілковитим усвідомленням великого значення своєї праці провадить практичну боротьбу з людським стражданням, зумовленим тілесними недугами, «механічним садизмом сліпої природи». О. М. Алексіна Горький вважав підготовленим до цього не лише завдяки знан-

ням і досвіду, що їх він набув, а також і — що найголовніше! — завдяки його душевним якостям. І саме тому з повсякденної діяльності і духовної сутності лікаря Горький почерпнув риси для переконливого узагальнюючого образу борця проти страждання.

Чимало фактів кримської дійсності початку 900-х років послужили Горькому для художньо-документальної характеристики епохи. Одні з них лягли в основу окремих творів, а деякі ввійшли як поодинокі типові явища в книжки на інші теми.

З Криму починається творча історія п'єси «Фальшива монета». Зайшовши якимось із знайомим до старого годинникаря, Горький був свідком такої розмови. Старий сказав про монету, що нею йому платили:

— Ось золотий — фальшивий...

Вразила Горького інтонація, з якою вимовлено було ці слова. Про те, що золота монета фальшива, старий сказав з незрозумілою радістю, в голосі його навіть можна було відчутися радісне озлоблення, так наче в цьому факті старий побачив ще одне підтвердження того, про що думав: люди — нікчеми, люди — обманщики і пройди-світи.

Минуло багато часу, і в 1913 році Горький замислився: чому зрадив старий, побачивши, що монета фальшива? І почав писати п'єсу на цю тему — тему про фальшивих людей.

В Криму народився сюжет і оповідання Горького «Голубе життя». Приводом до написання його послужила розповідь лікаря О. М. Алексіна про дивного палітурника, що йому доктор лікував перелом руки. Зацікавившись, Горький пішов навіть у майстерню цього чоловіка на Морській вулиці у Ялті, щоб особисто приглянутися до нього. Господар «палітурного закладу» видався Олексію Максимовичу таким характерним для того часу, що він у 1924 році написав про нього оповідання, — оповідання про людину, котра любила поринати в тишу, мріяла, щоб тиша стала абсолютною, бо лише тоді вона зможе відчувати себе вільною.

Через Крим проходять і деякі герої епопеї «Життя Кліма Самгіна». Лідія Варавка, дочка капіталіста, майбутня еротоманка і релігійна ханжа, вперше побувавши в Криму, зневажливо говорить про кримську природу. В Криму переживає перше почуття кохання маленька

Сомова, яка все життя змарнувала на служіння іншим; у Криму вона лікується після того, як хулігани побили її під час розгрому Грудневого повстання 1905 року в Москві. Аліна Телепнева, красуня і повія, згадує свої зустрічі і гульбища на Південному березі; Володимир Лютов, котрий «виломився» з свого купецького стану, згадує, в зв'язку з убивством міністра освіти Боголепова, що студенти пустили в хід пістолети не лише для таких актів, а й для знищення самих себе; він розповідає про потрійне одночасне самогубство в Ямбурзі та відголос цього випадку в Сімферополі, де також наклав на себе руки студент.

В другій частині епопеї подано такий епізод.

Під час російсько-японської війни брат Кліма Самгіна Дмитро розповідає, що йому переказували зміст секретного донесення командуючого Чорноморським флотом адмірала Чухніна царю. Адмірал повідомляв, що Севастополь перетворився в осередок революційної пропаганди, і тому намір розквартирувати там запасних солдатів у обивателів він розглядає як намір «злочинний». Коли цареві показали адміралів рапорт, він сказав: «Трудно повірити».

Цинік і ділок Іван Дронов, розмірковуючи після поразки революції 1905 року, до якого табору — до робітників чи хазяїв — прихилитися йому, щоб скоріше допасти до влади, наводить у своїх міркуваннях і кримський факт. У Лівадії, каже він, професор Захарян кричав і погрожував придворним за те, що вони примістили царя не в тій, що треба, кімнаті, і вони мовчки зносили образи. З цього та подібних фактів Дронов робить висновок: он яку владу дають знання, і їх теж треба мати на оці, коли думаєш про владу.

Всі ці епізоди якоюсь мірою характеризують епоху в цьому монументальному творі Горького.

Епізоди з своїх кримських зустрічей — нелегальне побачення з представником німецької соціал-демократії Парвусом на вокзалі в Севастополі 1903 року — Горький наводить у нарисі про Володимира Ілліча Леніна. Парвус обманув Горького, і він змушений був звернутися за допомогою до вождів німецької соціал-демократичної партії, але безрезультатно. Цей факт став ще одним штрихом для показу лібералізму і примиренства цих вождів до пройдисвітів і шахраїв, яким виявився Парвус.

До Горького дійшла чутка про революційні виступи в Керчі і вбивство там поета-єврея. Цей факт Горький використав у повісті «Мати» в XVI розділі, одному з найважливіших. Він наведений після хвилюючої розповіді Нилівни Андрееві Находці про те, що вона думає про революціонерів, як вона розуміла їх раніше і як почала розуміти, ближче познайомившись з ними.

У нарисі «Радянська ескадра в Неаполі» Горький розповідає про зустріч на дачі біля Ялти з групою матросів Чорноморського флоту. Він звернув увагу на характерні для того часу міркування моряків про їхню роль в революційних подіях. «Без нас, флотських,— казали вони,— ніякої революції не може бути...» Цей домінуючий настрій у флоті Горький і відобразив у нарисі.

На початку серпня 1916 року Горький писав К. А. Тімірязеву, що повернувся з Криму, де жив у Форосі в Шаляпіна, допомагаючи йому писати його біографію. Перебував він там півтора місяця — від середини червня до кінця липня. Біографія Ф. І. Шаляпіна, над якою Горький працював там, тепер широко відома під назвою «Сторінки з мого життя».

У тому ж самому листі про свій душевний стан у Форосі письменник сказав кількома словами: «Наковтався надто сумних вражень...» Відгомін їх можна знайти в великому оповіданні «Пісня».

Оповідання побудоване на різких контрастах. Вступом до нього є мальовнича картина фороського парку, одного з кращих на Південному березі. «Все надзвичайно могутнє, багате барвами, щедро насичене фарбами півдня...», всюди з землі тягнуться до «сонця троянди, лілеї та багато інших квітів,— читаємо в «Пісні».— Дивися на цей чудовий світ, і мимоволі хочеться почути пісню, якийсь урочистий гімн ранкові, сонцю, життю».

Автор почув пісню. Та яка вона не схожа на «чудовий світ», що розлігся довкола! В атласі зелені, поміж яскравих квітів длубаються сірі, зігнуті в три погібелі жіночі постаті в старих, вигорілих на сонці кофтах. «Їхні обличчя налиті кров'ю, очі отупіли, втираючи руками піт з лица і шиї, вони похоронно виводять:

— Не кохай.
Краще буде, краще буде!»

«Чудовий світ» і «похоронна» пісня... Такі контрасти можна було в 1916 році спостерігати не лише в маєтку Форос, це були контрасти всього життя країни, що несла тягар кровопролитної руйнівної війни,— ось яскрава художня ідея цього маленького оповідання.

У другому листі з Фороса Горький скаржився, що на нього напала письменницька сверблячка, а писати ніколи. Що ж у нього викликало в Форосі бажання писати? Тут Горький був у такому оточенні, яке безперечно могло викликати в нього суто творчий, письменницький інтерес.

Власник маєтку Г. К. Ушков, заповзятливий мільйонер, мав намір створити у Форосі місто-курорт. Урочистим молебнем він уже ознаменував закладку його, вже почав розплановувати майбутнє місто на дрібні ділянки. Але на курорті не було основного — не було води, на що Горький звернув увагу інженера-землевпорядника, який працював у Форосі. Нестача води відчувалася вже в ту літню спеку, коли в маєтку жив Горький, хоч ніякого міста ще не було там.

А насправді, як виявилось, Г. К. Ушков і не думав будувати місто-курорт. Ще тривали роботи по проектуванню, а власник Фороса вже мав на оці продати маєток. Вся веремія з планами побудови міста-курорту і розпланування його на дрібні ділянки була затіяна для того, щоб підняти ціни на землю і взяти за них дорожче. Горький дивився на власника Фороса, як на нецікаву людину, котра нічого не варта з точки зору розвитку культури.

Та не тільки фороський господар упадав там в око. У Форос приїхало чимало артистів, а серед них і кілька французів, які мали знімати два благодійні кінофільми. Артисти день у день байдикували і пиячили. За того важкого загального становища, в якому перебувала країна, їхнє поведження схоже було на бенкет під час чуми.

Ця ситуація дуже нагадує події та обставини в незакінченій п'єсі Горького «Яків Богомолів». Тривалий час п'єса залишалася «загадковим» твором у його літературній спадщині, тому що зовсім не відома була її творча історія.

Значні соціально-етичні питання в п'єсі розроблені на основі реальної практичної проблеми, яку цілком могла підказати кримська дійсність. Точніше кажучи, ця проблема могла знайти свій вияв у Форосі, і Горький міг її

там спостерігати. Значення цієї проблеми велике, вона не втратила своєї актуальності і сьогодні.

У п'єсі «Яків Богомолов» головних героїв зв'язує проблема будівництва «зразкового курорту, першого в Росії» на території маєтку капіталіста Никона Васильовича Букеева. В маєтку теж недостача води, і, щоб знайти її, запрошено інженера-гідролога Якова Сергійовича Богомолова. Працею своєю інженер захоплений, він мріє про перетворення землі, бачить її з парками, садами, алеями, клумбами квітів, поміж яких гуляють жінки, діти. Цілими днями він на розвідках води, з робітниками — в добрих стосунках.

Та зовсім по-іншому ставиться до початої справи власник маєтку. Він сам не хоче обговорювати потреби будівництва, а посилає інженера до свого нахлібника «онкля»¹ Жана, як назвав його Горький у списку дійових осіб.

Сам Букеев стурбований іншим. Він закохався в дружину Богомолова Ольгу Борисівну і домагається взаємності. А маєток він має намір продати, і воду в ньому почав шукати не для того, щоб будувати «зразковий курорт, перший в Росії», а сподіваючись, що за нього більше дадуть.

Цинік і негідник «онкль» Жан також не зважає на потреби будівництва, і Богомолов приходить до висновку, що ця справа всім у маєтку чужа. І справді, за словами небоги його господаря Вірочки Трефілевої, «тут усі полюють одне за одним, а життя — немає». І в п'єсі всі знемагають від спеки, провісника близької грози.

Всі ці паралелі життя і п'єси: схожість Ушкова і Букеева, ідея будівництва міста-курорту, недостача води в маєтку, атмосфера бездіяльності, спека, духота — дають підставу зробити висновок, що основу для сюжету «Якова Богомолова» Горький знайшов у фюрських обставинах і оточенні.

Однак матеріально-практична проблема, яку поставив великий художник у п'єсі, була для нього лише приводом до з'ясування філософської і психологічної суті людей. Саме це, звичайно, є головним для нього. «Яків Богомолов» — п'єса про непримиримі суперечності між людьми праці і експлуататорами, п'єса про зіткнення

¹ Онкль — дядя (франц.).

творчої благородної людини, мрійника, «художника нашої земної справи» з егоїстами, паразитами, циніками і негідниками. В п'єсі протистоять — прекрасне життя для людей, для їхнього світлого майбутнього і темне життя для себе, для своєї сьогоднішньої ситості.

У відповідь на роздуми Богомолова про те, що «для щастя необхідно відчувати радість праці, творчості», що потрібно відчувати себе «історичною особою, людиною, що прикрашає землю для радощів майбутнього», Букеев зневажливо каже: «Радощі майбутнього! Що мені до того!» Букеев живе одним бажанням — одержати «зараз щось для себе, тільки для самого себе, оцього, такого, ось...»

В маєтку майже всі ставляться до Богомолова зневажливо і з насмішкою. Але він відчуває свою перевагу і не думає ні перед чим поступатися. Складні в нього стосунки з дружиною Ольгою. Вона незадоволена, що він захоплений своєю справою, що приділяє їй менше уваги, ніж, на її думку, належало б. Вона чекає, вимагає, щоб він наділив її сьогодні ж звичайними чоловічими радощами, щоб він поступився, інакше йому не бачити її. Але інженер, романтик земного життя, не поступається своїми ідеалами, натура цільна, він не може та й не хоче нічого змінювати в собі, і хоч справа, якій він віддає всього себе, майже зазнає краху через себелюбство власників маєтку, він залишається відданим своїм ідеалам.

Образом Якова Богомолова, як і образом парку в оповіданні «Пісня», Горький показав, що всупереч усім потрясінням, всупереч владі людей, яким чужі альтруїстичні почуття, світ повинен бути таким, яким його уявляв собі художник.

Зміст п'єси і біографія письменника дозволяють з'ясувати, коли, за яких умов було створено «Якова Богомолова».

Природа маєтку Букеева зовсім не схожа на південнобережну, в цьому немає жодного сумніву. Але незаперечно й інше: маєток напевно знаходиться на півдні. В п'єсі зображено південь, проте якийсь особливий. В експозиції ідеться про руді бугри на обрії, тополі й кипариси в саду, про близький степ, про море поряд з будинком, де відбуваються події. Розповідається, що зі степу бурхають сильні вітри, в місті — пилюка. Та й курорт у п'єсі якийсь особливий, Горький називає його то

маетком, то хутором. Містечко від цього хутора кілометрів за двадцять, і старого музиканта «для розваг» доводиться запрошувати звідти.

Ці деталі в п'єсі нагадують курорт Коктебель (тепер Планерська) 1917 року, коли там з середини липня і до кінця серпня перебував Горький. Тоді на курорті було не більше двадцяти-тридцяти будівель, розкиданих далеко одна від одної, і схожі вони були не на дачі, а на маетки, хутори. Природа Коктебеля така сама, як у п'єсі. В червні трава вигорає, бугри довкола селища стають «рудими». В липні і серпні над селищем віє кримське сироко, несе хмари дрібнісінького піску. В селищі не було ще курзалу. Не було тоді і своєї води, її привозили за двадцять кілометрів з Феодосії. Проблема забезпечення водою була для Коктебеля ще гострішою, ніж для Фороса 1916 року...

У Коктебелі Горький жив на дачі поета М. О. Волошина, що стоїть біля самого моря. Коли порівнюєш те, що в п'єсі, з тим, що було реально в Коктебелі, здається цілком можливим, що Горький переніс до п'єси картини коктебельської природи, які він бачив з тераси Волошинової дачі. Ці картини він зробив рамкою для складних взаємин купки людей, в їхньому середовищі можна простежити переплетення глибоких соціальних і духовних суперечностей напередодні революційного вибуху. В п'єсі відчутні ознаки коктебельського пейзажу, а невеличке містечко неподалік з єдиним старим музикантом, котрого хочуть привезти до маетки Букеєва,— чому б це не Феодосія або, вірніше, Старий Крим, що лежить на межі кримського степу?

Є навіть переконливі психологічні підстави твердити, що саме природа Коктебеля могла наштовхнути Горького на реалізацію задуму, що виник, може, ще в Форосі. Не там, а саме тут, в умовах Коктебеля, слід було розгортати реалізацію ідеї будівництва зразкового курорту, спочатку відшукавши для нього воду. Так міг уявити собі Горький. А коли його творча думка дійшла до людей, які могли б здійснити цю ідею, він побачив перед собою мільйонера Ушкова з його справжньою метою життя, побачив і фороське оточення, а може, і когось в ньому, хто своїми рисами підказав образ інженера-гідролога...

П'єса «Яків Богомолів» овіяна повітрям Криму, життям Криму, проблемами Криму. Її переконливі, сповнені

реалізму образи, які виразили ідею великого письменника про безплідність капіталістичного ладу, ввібрали в себе і його багаторічні спостереження кримської дійсності.

За радянських років Горький прожив на кримській землі п'ятнадцять місяців, майже половину часу перебування його взагалі в Криму, але сучасне життя на півострові він відтворив лише кількома штрихами. Причиною цього була наполеглива праця над підсумковим своїм твором — епопеею «Життя Кліма Самгіна».

Лише в статті «Бесіда» знайшли своє відображення безпосередні враження від перебування в Криму за радянського часу.

Серед начерків, опублікованих у IV томі Архіву О. М. Горького, є записана Горьким розповідь якогось учасника громадянської війни в Криму. Це стисла, яскрава новела, яку можна вважати заготовкою до серії «Оповідань про героїв». Оповідач підкреслює, що він — людина звичайної біографії. «Життя не особливо цікаве, звичайне життя. У нас хлопці моїх років всі з цього починали». Потім іде розповідь про людину, яка не хотіла бути ні «архієрейським співаком», ні поводитирем собак «на ланцюжку», а за порадою старого кушніра звернула увагу, «як трудовий люд бореться за своє щастя», і пішла разом з ним. Шкодує оповідач, що Кушніра того в Керчі повісили. А його самого на розвідці в місті білі «заарештували». Катували його, били, але, каже він, «не так боляче б'ють, як знущаються... згадати гидко».

У липні 1928 року, перебуваючи кілька днів на Південному березі, Горький відвідав санаторій у Лівадійському палаці царя.

Все, що там побачив і почув Горький, приємно вразило його. «Там, розумієте,— з хвилюванням розповідав він С. М. Сергееву-Ценському,— в царському палаці селяни відпочивають,— оце-то й картина! За кордоном вигадують ще, за давньою звичкою, нових царів для Росії, а колишньої Росії уже й сліду немає, а в царському палаці сидять собі біля віконця колишні мужики-голодранці, поглядають навкруги: «Наше... Добре... Дуже добре!..»

«А колишньої Росії уже й сліду немає...» — такий широкий висновок дозволило зробити Горькому вже перше знайомство з дійсністю нового соціалістичного Криму.

Нарешті, востаннє він писав про кримських людей у нарисі «Радянська ескадра в Неаполі». Це були військові моряки двох кораблів — лінкора «Парижская коммуна» і крейсера «Профинтерн», які в листопаді 1929 року — січні 1930 року здійснювали перехід з Кронштадта в Севастополь, щоб увійти до складу Чорноморського флоту.

Після знайомства з моряками ще більше зміцніла впевненість Горького, що колишньої Росії й сліду немає.

Кримські сторінки в творчості Горького — цінна частина його безсмертної літературної спадщини.

Олександр ШЕМЕТОВ

М. ГОРЬКИЙ У КИЄВІ

М. ГОРЬКИЙ В ГОСТЯХ У КИЇВСЬКИХ ПЕКАРІВ

Це було 1914 року. Буревісник російської революції М. Горький приїхав до Києва.

У пекарні Зівала, що містилась на Володимирській вулиці, напроти Софійського собору, зібралось чоловік 15—20 пекарів. З нетерпінням усі чекали появи великого російського письменника. І ось, нарешті, настала довгождана хвилина: Горький прийшов.

Олексій Максимович тепло й сердечно привітався з пекарями. Почалася бесіда. Горький говорив про імпералістичну війну, яка вже розпочалася тоді.

— Смерть криваво і безумно танцює,— сказав Горький.— Вона сміється зараз в очі і сивому старому, і дитині, що вступає в життя. Це дико і страхіливо.

Тільки революційний робітничий клас, прийшовши до влади, зможе покласти раз і назавжди кінець війнам.

Потім письменник прочитав «Двадцять шість і одна». Сльози текли у людей, що слухали це оповідання.

Олексій Максимович прочитав і свою чудову легенду про Данко.

Хвороба не давала йому можливості багато говорити. Він часто робив паузи, холодні краплі поту котилися з його чола.

— Любіть людину,— говорив нам Горький,— любіть усіх дужих серцем. Я вірю в людину, в її прекрасне майбутнє.

Не забути, як Горький витлумачував зміст слова «товарищ».

— Товариш,— говорив письменник,— це святе слово. Не кожному людину ми можемо назвати товаришем.

Товариш — це вища гуманність, це ідеал великої людської правди. Товариш — це прекрасний вогонь любові до людини. Прийде час, і слово товариш буде звучати, як найблагородніше слово на визволеній землі, яка перетвориться в квітучий сад вільних і щасливих людей.

Свої думки Горький доповнив словами Пушкіна:

Товаришу, зійде вона,
Зоря принадливого щастя.

Була вже друга година ночі, а розлучатися з Горьким не хотілося. На прощання письменник сказав: «Перебуваючи у вас, дорогі друзі, я пригадав легенду про орла, який, наближаючись до сонця, молодіє. Так і я помолодів, побувши сьогодні серед вас. Пам'ятайте — наша країна буде вільною демократією світу».

Горький потиснув кожному руку і подякував за зустріч. У той час один з пекарів сказав:

— Максимовичу! Ти сказав, що голос у тебе несильний. І насправді голос твій слабкий, але звучить на весь світ!

ПОСИЛКА В СОРРЕНТО

Це було невдовзі після закінчення громадянської війни на Україні. У червоному кутку Київського трамвайного заводу імені Ф. Дзержинського зібралися члени редколегії заводської стінгазети «На рейки». На пропозицію одного з присутніх одностайно вирішили обрати О. М. Горького почесним членом редколегії і надіслали улюбленому письменникові примірник стінгазети.

Посилка на ім'я О. М. Горького була адресована в Сорренто (Італія). Минуло два тижні. І от рознеслася радісна звістка: «Олексій Максимович надіслав відповідь!» Він писав дзержинцям, що його схвилювала і зворушила до глибини душі посилка — чудовий вісник дружби.

«Серед численних листів,— писав Горький,— які я одержую з усіх кінців землі, мені особливо дорогі листи з Радянського Союзу, де народ, переборюючи великі труднощі, будує нове життя для щастя майбутніх поколінь».

Олексій Максимович проаналізував статті і дописи,

вміщені в стінгазеті «На рейки», і дав свої вказівки та поради. Він зазначив, що газета йому сподобалась.

На закінчення Горький звернувся з палким закликком до дзержинців — працювати, не шкодуючи сил, над підвищенням продуктивності праці і бути в числі передових підприємств країни.

Через деякий час дзержинці послали Олексію Максимовичу подарунки в Сорренто — і серед них прегарну книжкову полицю, письмове приладдя, виготовлені руками робітників.

ЛИСТ О. М. ГОРЬКОМУ

У Києві на Басейній вулиці стоїть великий будинок. У ньому тепер поліклініка, а сорок п'ять років там була нічліжка для бездомних.

В один з літніх вечорів 1912 року у будинку зібралися всі нічліжники. Затамувавши дихання, вони слухали п'єсу «На дні», яку читав колишній актор Неверов, що жив разом з ними. Через кілька днів нічліжники будинку виконали уривки з горьківської п'єси.

Після вистави мешканці нічліжки надіслали листа Горькому: «Дорогий Олексію Максимовичу,— писали вони.— Пишуть Вам «люди на дні». Ми прослухали Вашу п'єсу, глибоко схвильовані її художньою правдою, і поставили нашими силами окремі уривки. Ви, як тонкий знавець людської душі, зуміли знайти шлях до серця кожного з нас, таких же, як Сатін, Альошка, Настя, Борис та інші.

Кожний з нас, подібно Данку, готовий розірвати руками груди, вирвати з них серце і високо підняти його над головою. Ми глибоко віримо в торжество правди і справедливості. Вона прийде разом з приходом нового світу — величного, світлого і радісного. Ім'я цьому світу — Революція. Сердечне спасибі Вам за п'єсу «На дні». Міцно тиснемо Вашу руку».

У Київському обласному історичному архіві зберігаються жандармські документи про О. М. Горького. 4 листопада 1914 року на ім'я начальника Київського

губернського жандармського управління надійшло з департаменту поліції таємне телеграфне запитання: «Телеграфуйте, чи проживає в Києві літератор Олексій Пешков». На запитання жандармів Київський адресний стіл дав таку відповідь: «Пешков Олексій Максимович, нижегородський цеховий, проживає по Аненківській, 6, прибув 28 жовтня з Фінляндії».

12 грудня 1914 року київський наглядач повідомляв жандармське управління, що в театрі Соловцова (тепер театр імені Франка) грає артистка Андреева (подруга життя О. М. Горького), живе по Аненківській, 6. В тому ж донесенні він зазначав, що «в цій квартирі проживав і Пешков».

На будинку № 6 по вул. Енгельса (колишня Аненківська) в Києві, де жив 1914 року О. М. Горький, встановлено меморіальну дошку.

М. Горький та А. Макаренко серед вихованців Курязької колонії. 1928 р.

М. Горький на книжковій виставці в Харкові. 1928 р.

Гнат БЕСКРОМНИЙ

МАКСИМ ГОРЬКИЙ В ОДЕСІ

На крутому спуску, що збігає в порт, стоїть двоповерховий будинок.

На будинку напис: «Клуб портових робітників». Колились на цьому місці був «баржан». Так називали за царату брудну, зачаділу димом, смородом та вогкістю нічліжку. Тяжка доля, злидні змушували чимало бідного люду, що йшов на заробітки, шукати в цьому «баржані» пристанище.

З надією на заробіток ішли до Одеського порту люди з степів Бессарабії, з родючих земель України і Кубані, з Волги і Уралу.

Ніякої механізації в порту не було, з ранку до темної ночі по хитких сходнях люди носили лантухи, ящики.

В Одеському порту Горький працював вантажником. Тут він з особливою силою відчув людське горе і безправність. Зустрічі з бідним людом, вантажниками, матросами і рибалками послужили матеріалом для його майбутніх творів.

Чудове море, то ласкаве і спокійне, то грізне й бурхливе, знайшло відображення в «Пісні про Буревісника», що прозвучала як гімн прийдешній революції. У оповіданні «Челкаш» письменник описує життя колишнього дореволюційного порту:

«Граніт, залізо, дерево, брук гавані, судна й люди — все дихає могутніми звуками пристрасного гімна Меркурію. Але голоси людей, ледве чутні в ньому, кволі й смішні. І самі люди, що спочатку породили цей шум, смішні й жалюгідні: їх фігурки, запорошені, обідрані,

в'юнкі, зігнуті під вагою товарів, що лежать на їх спинах, метушливо бігають то туди, то сюди; у хмарах куряви, в морі спеки і звуків, вони мізерні проти залізних велетнів, що їх оточують, проти куп товарів, гуркітливих вагонів і всього, що вони створили. Створене ними поневолило і знеособило їх».

Олексій Максимович, втомлений тяжкою працею вантажника, пізно увечері потрапив у нічліжку («баржан») і тут ділився з вантажниками харчами, грішми, читав їм книжки, розказував правду, збуджував у людей прагнення до нового, прекрасного життя.

Іншим став Одеський порт за роки Радянської влади. Давно не стало дерев'яної естакади, під якою снували зігнуті під тягарем товарів вантажники. Побудовано механізовані перевантажувачі, транспортери, берегові та плавучі крани. Від гранітних причалів порту в різні частини світу відпливають радянські кораблі. Треба бачити, з якою гордістю вантажники, механізатори порту вантажать товари з маркою «Виготовлено в СРСР». На причалах досі можна зустріти старого вантажника пенсіонера Кодубинського. Він з гнівом говорить про минуле життя вантажників, про злидні і горе виснажених працею людей. Він пам'ятає, як в Одеському порту, з лямкою вантажника на спині, запорошений вугіллям, працював Олексій Максимович Горький, як до пізньої ночі стомлені люди слухали, коли він вголос читав їм книжки.

З Одеси понад морем Олексій Максимович іде до Очакова. По дорозі він зайшов у село Сичавку і тут деякий час працював з рибалками. Старожили села згадують про цю прекрасну людину, і рибальський колгосп названо ім'ям письменника.

У 1896 році в Нижньому Новгороді відкрилась всеросійська промислово-художня виставка. З Нижегородської виставки до газети «Одесские новости» писав Максим Горький.

У фондах Одеської наукової бібліотеки імені О. М. Горького зберігаються комплекти газет «Одесские новости», на сторінках якої довгий час друкувалися під заголовком «З всеросійської виставки» статті Олексія Пешкова (Горького).

1928 року М. Горький приїхав до Росії з Сорренто, де він кілька років лікувався.

Він відвідує підприємства, зустрічається з робітниками, селянами і інтелігенцією, знайомиться з Дніпрельстаном, який тоді ще будувався.

Стан здоров'я письменника все гіршав, тому він знову виїздить за кордон для лікування.

Про одну цікаву зустріч згадують радянські моряки.

Чорноморський пароплав «Кубань» ішов з Одеси до Італії. Ще в рейсі моряки вирішили відвідати Максима Горького. Тяжка хвороба примусила письменника оселитись у сонячному Сорренто. І коли «Кубань» стала на якір в італійському порту, радянські моряки поїхали до Олексія Максимовича.

Він зустрів моряків схвильовано, з обіймами. Адже він кілька років не був на Батьківщині. Все його цікавило. Письменник довго розпитував моряків, невтомно слухав їх розповіді, а потім, посміхаючись, промовив: — Спасибі, мої рідні, дорогі, що завітали до мене! А тепер почастиємось за російським звичаєм чаркою горілки, хоч і заборонив мені лікар...

На прощання моряки запросили Горького відвідати пароплав «Кубань». Письменник дав згоду.

На другий день біля радянського пароплава зупинилося авто. На честь дорогого гостя за морським звичаєм було спущено парадний трап. І не встиг він ступити на палубу — рідну землю, як моряки на руках внесли його у святково прикрашену кают-компанію.

На судні відбувся концерт. Мотористи, матроси, штурмани виконували пісні, декламували, грали на народних інструментах, танцювали. Разом з моряками Горький співав улюблену пісню про волзьких бурлаків. Екіпаж пароплава «Кубань» обрав Горького почесним стерновим. Це рішення було записано вахтовим штурманом у судновий журнал.

Пізно увечері О. М. Горький залишив судно. На прощання він подарував морякам багато книжок з власної бібліотеки і сказав: «Повернетесь в Одесу, обов'язково побувайте на місцях, де колись була естакада. Згадайте, що колись це був і мій притулок».

...Курсом до рідних берегів ішла «Кубань». У відкритому морі було одержано повідомлення, що пароплаву за перевиконання плану рейсу присуджена перша премія. Радіограмою повідомили моряки про це Горького. Йому, як членові екіпажу, почесному стерновому, теж виділено

частку нагороди. О. М. Горький щиро подякував і просив передати кошти до фонду допомоги дітям-сиротам.

Минав час. Через рік після незабутньої зустрічі з моряками пароплава «Кубань» Олексій Максимович виїхав на Батьківщину. В одеській обласній газеті «Чорноморська комуна» 17 травня 1933 року було надруковано:

«Максим Горький виїхав зі Стамбула до Одеси.

Стамбул, 16 травня. Максима Горького, що прибув до Стамбула пароплавом, одвідали представники народної партії, міністерства освіти, преси та громадськості. Горькому віддано виняткову увагу».

О 5-й годині Максим Горький, якого проводжали представники громадськості, преси, а також радянська колонія, виїхав до Одеси на Батьківщину пароплавом.

Був чудовий весняний день. Величезний натовп людей заповнив усю набережну. Одеса радо вітала любимого письменника. Горький стояв на капітанському містку, вклонявся людям і рідній землі.

Про повернення Максима Горького газета «Чорноморська комуна» повідомляла:

«Учора до Одеси прибув пароплавом «Жан Жорес» Максим Горький. Зустрічали улюбленого пролетарського письменника на пристані представники партійних, професійних, громадських організацій, письменники, які палко вітали Максима Горького.

Учора Максим Горький виїхав до Москви».

І далі на першій сторінці був надрукований лист.

«Слово т. Максима Горького.

Відповідаю на привітання пролетаріату Одеси.

Коли приїжджаєш до цієї чудової країни ударників, почуваш себе набагато зміцнілим. Хочеться працювати, щоб не відставати від вас. Я ось приїхав з культурних країн, а дивіться, що там робиться. Ви читали нещодавно в газетах про масове спалювання книжок у Німеччині. Оскаженіла реакція спалює книжки кращих представників людства — Леніна, Маркса, спалюють книжки пролетарських письменників і навіть буржуазних, а в цей час у нас величезний книжковий голод, не вистачає книг. Це, звісно, річ погана, але це явище, якого світ не

знав до цього часу. Цим, товариші, не можна не пишатися, бо це говорить про жаждобу знання в масах. Це нас зобов'язує ще краще працювати, бо в нас замало книжок, бо бракує паперу, і ми повинні подесятерити енергію на ділянці виробництва паперу, бо книжка — знаряддя культури.

Там, у Європі, ми бачимо занепад культури. У нас навіть добре не знають цього величезного розпаду, що його переживає капіталізм. Наша преса до цього часу не навчилася ще одного: як слід всебічно показувати. У Німеччині — країні, що пишалася своєю культурою, іде процес згасання культури. У буржуазії, що вироджується, у фашистів дедалі виразніша бурхлива зненависть до культури, до мислі, що стала силою, ворожою для буржуазії. У нас підносяться з низів нові, міцні шари культурної молоді...

...Ви бачите, які різні контрасти. Але нам заспокоюватися не можна. Ми повинні ще краще працювати. Треба, щоб не тільки сотні, мільйони, а вся країна, всі робітники, всі колгоспники були ударниками, і тоді ми будемо непереможні. Ворогів у нас багато. Буржуазія, розуміючи свій кінець, невпинно готує проти нас нові каверзи. Я закликаю вас, товариші, до пильності, до зміцнення оборони країни...

Товариші, багато хотілося б сказати вам, але буде краще, коли я напишу вам з Москви. Я зроблю це зараз же, після приїзду. Нездоров'я та потреба поспішати в Москву перешкодили мені залишитися серед вас на кілька днів, побувати на заводах, поговорити з вами, послухати ваші розповіді про роботу, порадуватися з ваших успіхів».

Яків ДОНСЬКОЙ

ДРУГ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В юнацькі роки О. М. Горький багато мандрував. Кілька разів йому довелося побувати в індустріальному тепер місті Харкові та його околицях. Під час однієї з своїх подорожей по Україні в 1891 році він відвідав сім'ю Метліних, що жила в Люботині, недалеко від Харкова.

З Іваном Івановичем Метліним Горький познайомився наприкінці 80-х років у Нижньому Новгороді. Метлін на той час повернувся з Петербурга, де відбував ув'язнення в Хрестах за участь у революційних студентських гуртках. Незабаром приїхав до Нижнього і його брат Василь, виключений з Московського університету. 1890 року Горький оселився в Метліних і став ніби повноправним членом родини. Мати Івана й Василя Варвара Юхимівна дуже полюбила Олексія Максимовича, піклувалася про нього, вважала його своїм третім сином.

1891 року помер батько Метліних і вся родина переїхала до Люботина, оскільки В. І. Метлін влаштувався працювати в управлінні Харково-Миколаївської залізниці.

Природно, що Горький, перебуваючи в Харкові, не міг не відвідати своїх дуже близьких нижегородських друзів. Брати і сестри Метліни та їхня мати прийняли його як найдорожчого гостя.

«О. М. появився у нас,— розповідала в своїх спогадах В. І. Метліна,— в дуже пошарпаному вигляді, в рваному пальтечку, в лаптях, з довгим волоссям, з кийком у руках, з торбинкою за плечима і без копійчини грошей.

Він жив у нас місяць. Мати моя клопоталася біля

нього, а перед тим, як він зібрався уже йти, подарувала сину сорочку, яку вона пошила із фіранок...»

На думку Варвари Іванівни Метліної (дочки І. І. Метліна), деякі риси її бабусі Варвари Юхимівни Метліної відтворені в образі Нилівни з повісті «Мати».

14/26 лютого 1892 року Горький у листі з Тифліса до свого друга студента Гурія Олексійовича Плетньова (1864—1922) повідомляв: «Всякі подробиці про мене можеш узнати у В. І. Метліна, Харків, Управління Харково-Миколаївської залізниці...»¹

Під час перебування в Люботині Горький неодноразово приїздив до Харкова, відвідував бібліотеки, знайомився з робітничими околицями, зустрічався з багатьма харків'янами.

Він побував також у Курязькому (Рижовському) монастирі, розташованому за шість кілометрів від Харкова. В той час там знаходилася чергова «чудотворна» ікона і виступав «знаменитий» проповідник Іван Кронштадтський.

Горький приходив у Куряж, щоб посперечатися із святенником, який зухвало морочив своїми «чудесами» богомільних селян. «Але мої висловлювання,— писав Горький,— про попів, церковних владик і поміщиків у рясах, напевне, не дуже сподобались Івану Кронштадтському, і він попросив мене піти геть з території монастиря».

Після відвідання Харкова і Люботина Горький пішки обійшов майже всю Україну. Побував у Полтаві, Сорочинцях, Лубнах, Переяславі, Києві, Каневі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, на Кічкасі та в багатьох інших місцях. У деяких селах і містах він зупинявся, щоб заробити трохи грошей. Придивлявся до побуту українського народу, записував цікаві випадки з життя, казки і легенди, слухав чудові українські пісні, захоплювався мовою і гумором народу. Це знайомство з Україною справило на нього глибоке враження.

«А мої симпатії до української народності,— писав пізніше Горький,— виникли ще в 1891 році, коли я ходив по Україні»².

Та ми говоритимемо тільки про Харків.

¹ М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 7.

² М. Горький. Лист до І. Кулика. «Літературна газета», 1934, 24 червня.

Горький листувався з багатьма трудящими Харкова, зокрема з робітником одного з харківських заводів А. Я. Шабленком, який надіслав письменникові свої вірші. Ознайомившись з ними, Горький у січні 1900 року писав: «Вірші Ваші, Антоне Яковичу, я одержав. Спасибі за любов. Через те що сам я — цеховий малярного цеху, булочник, молотобоець і т. ін., то Ви, мабуть, зрозумієте, який інтерес для мене становить свій брат, робітник, що має нахил до написання віршів...»¹

Далі Горький запитував, чи доводилось йому писати прозою, а коли доводилось, то просив надіслати оповідання і повісті для ознайомлення. Він вказував, що «дуже важливо, щоб наш брат заговорив, зрештою, голосно і своєю мовою»².

А. Я. Шабленко надіслав Горькому кілька своїх творів, написаних прозою. Письменник докладно розглянув їх, зробив на рукописі багато поміток, в яких дружньо радив виправити деякі місця. Горький дійшов висновку, що проза краще вдається Шабленкові, і настійно радив працювати саме в цьому напрямку.

«Мені дуже приємно сказати Вам,— писав Горький,— що прозою Ви можете писати краще, ніж віршами. Віршем Ви не володієте поки що. Але в прозі Ви виявили і спостережливість, і багато серця. Багато серця — кращий засіб добре писати! Я дуже радий, що я, робітник, можу сказати Вам, робітникові,— пишіть! Пишіть стисло, просто, як Ви бачили, як відчували. Пишіть, як страждає наш брат, як тяжко йому знайти дорогу до світла, як він хоче щастя, радості, хорошого життя і як змушений падати в багно. Пишіть!»³

Скільки любові в цих словах, адресованих звичайному робітникові, скільки щирої зацікавленості і бажання допомогти йому навчитись писати дохідливо і просто, так, щоб було «багато серця»! Безперечно, лист Горького до Шабленка виходить за межі особистого листування, в ньому відчувається редактор, друг, порадник і наставник кількох поколінь молодих літераторів.

Великий інтерес становлять практичні вказівки Горького відносно техніки літературної справи. «Я зіпсував

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 114—115.

² Там же, стор. 115.

³ Там же, стор. 148—149.

Ваш рукопис, та Ви пробачте за це. Де-не-де я зробив різні зауваження. Аж ніяк не варто Вам приймати їх як щось незаперечне,— вони тільки моя думка. Але рукопис треба виправити. В ньому є непотрібна розтягнутість. Назвіть його «Руки» — це дуже добре, по-моєму. Попрацюйте над ним ще. Пишіть коротше і старанно добирайте слова»¹.

Наприкінці Горький просив виправити рукопис і швиденько надіслати, щоб він міг надрукувати його в журналі «Жизнь».

Поради Горького дали Шабленкові величезну користь у всій його подальшій літературній та громадській діяльності. З щирою любов'ю і повагою він згадував Олексія Максимовича — свого наставника і вчителя.

Цілком зрозуміло, Горькому іноді доводилося писати і негативні відгуки на рукописи, що надходили до нього. Письменник вважав за необхідне відверто говорити про недоліки того чи іншого твору.

Так, у листі харківському робітникові А. Є. Добровольському (1879—1944) Горький 1905 року писав:

«Я насилу прочитав Ваше оповідання — таке воно важке і нудне!

Мова у Вас — дуже погана, Вам треба багато і вперто працювати над нею, читайте хороших майстрів стилю, читайте Чехова. Треба писати просто, ясно, так, «щоб словам було тісно, думці — простору». Не вживайте чужих слів на зразок «елемента», «авторитету», «системи», «об'єкта» і т. д. — російська мова досить багата.

Тема Вашого оповідання — фальшива, незвичайний Данило — вигаданий Вами, і — погано вигаданий. Таких людей — можна радіти — немає...»

Горький зазначав, що Добровольський не вміє спостерігати життя, яке його оточує, мабуть, мало читав. Створюється таке враження, що в голові в нього все плутано і зібгано.

Авторові оповідання письменник радив:

«Знаєте що? Киньте писати. Це не ваша справа, як видно. Ви цілком позбавлені здібності зображувати людей живими, а це головне. У Вас — немає матеріалу, якщо Ви вважаєте за потрібне вигадувати...»

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 148—149.

...Серйозно раджу — не пишіть! Вчіться!»¹

А. Є. Добровольський неодноразово надсилав свої твори редакторові «Русского богатства» В. Г. Короленку. Відповіді Володимира Галактіоновича майже дослівно збігалися з відповідями Горького.

9 листопада 1901 року Горький їхав з Нижнього Новгороду через Харків до Криму на лікування. Його супроводжував директор-розпорядник видавництва «Знание» К. П. Пятницький.

Здоров'я письменника у той час було тяжко підірване непомірно важкою роботою, злиднями, жахливим свавіллям, що його учинив над ним царський уряд. Як відомо, 16 квітня 1901 року Горького заарештували і звинуватили у революційній пропаганді серед нижегородських і сормовських робітників, а також «в написанні, друкуванні і розповсюдженні відозв, що мали на меті викликати серед робітників у квітні або в травні поточного року протидержавні заворушення». Однак трохи більше ніж через місяць, за наполегливою вимогою громадськості, а також Л. М. Толстого, звільнили і взяли під нагляд поліції. Потім департамент поліції заборонив Горькому жити в Нижньому Новгороді і вирішив вислати в Арзамас. І лише у зв'язку з тяжким станом здоров'я дозволили на деякий час виїхати на лікування до Ялти.

Нижегородці влаштували Горькому урочисті проводи. На вокзалі відбулась демонстрація, в якій взяли участь понад 400 чоловік. Люди співали «Марсельезу» та інші революційні пісні. Така ж демонстрація готувалась і в Москві, але поліція не дозволила письменникові вийти з вагона.

Трудящі Харкова також готували демонстрацію і урочисту зустріч. У день приїзду Горького, 9 листопада 1901 року, сотні робітників, студентів і представників революційної інтелігенції міста вирушили на вокзал, щоб зустріти Буревісника революції, потиснути йому руку, висловити свою глибоку повагу і палку любов. Проте харківська жандармерія доклала всіх зусиль, щоб

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 370, 371.

зірвати демонстрацію. Поліція оточила вокзал і закрила доступ на перон.

Незважаючи на пізній час (поїзд прибув о пів на одинадцяту годину вечора), робітники і студенти зібрались на холодногорському залізничному мосту і чекали поїзда, в якому їхав Горький. Після першого дзвінка вони заспівали «Дубинушку», а опісля відходу поїзда почали кричати «Ура!», «Хай живе наш Максим Горький!».

Провівши письменника, робітники і студенти з революційними піснями пройшли Катеринославською та Сумською вулицями і закидали камінням редакцію харківської буржуазної газети «Южный край» та будинок її видавця Юзефовича.

Демонстрація на честь Горького завдала місцевим властям багато прикростей. Розгублені жандарми не змогли перешкодити діям демонстрантів.

Через два дні харківська жандармерія доповідала відповідним інстанціям у Петербурзі про подробиці демонстрації. Але в тому донесенні не сказано, що серед демонстрантів було багато робітників, що деяким з них, одягненим у форму залізничників, пощастило пройти на перон, побачити Горького і гаряче потиснути його руку.

Міністр внутрішніх справ у відношенні від 19 листопада 1901 року за № 4112 писав, що заходи, вжиті харківською жандармерією «для недопущення демонстрантів, були не цілком достатніми, позаяк студенти встигли все ж таки згурпуватись поблизу вокзалу на мосту з метою висловити своє співчуття Пешкову при проходженні залізничного поїзда, в якому він їхав, а потім у місті своєю поведінкою привернули до себе увагу публіки, що йшла з театру, причому ними були вибиті два вікна у приміщенні газети «Южный край»¹.

Демонстрація в Харкові справила на Горького величезне враження. Письменник побачив у ній не лише вияв особистої симпатії до себе. Він справедливо оцінив її як свідoctво зростання політичної активності трудящих, що піднімались на боротьбу з царатом.

У листі від 14 (27) листопада 1901 року до В. А. Поссе Горький так описав харківську демонстрацію:

¹ Революционный путь Горького. М., Гослитиздат, 1933, стор. 69—70.

«У Харкові мені запропонували не виходити з вагона на вокзал. Я вийшов. Вокзал — порожній. Пол[іція] — купа. Перед вокзалом — великий натовп студентів і публіки, пол[іція] не пускає її. Крик, гамір, когось, кажуть, заарештували. Поїзд рушив. Година ночі, темно. І раптом ми з Пятницьким, стоячи на площадці вагона, чуємо над нами в п'ятьмі могутне, соковите таке, знаєш, бойове ревіння. Виявляється, що залізничний міст, перекинутий через станційне подвір'я, весь вкритий публікою, вона кричить, махає шапками — це було хороше, дружнє! Міст — високо над поїздом, і крик був такий бурхливий, дружній, бадьорий.

Все це розказується тобі, товаришу, не заради звеличення Горького у твоїх очах, а для підтвердження настрою, яким все більше проймається краща частина російської публіки»¹.

В. І. Ленін високо оцінив значення революційних демонстрантів у Нижньому Новгороді, Харкові та інших містах і в статті «Початок демонстрацій», вміщеній в «Іскре», № 13 за 20 грудня 1901 року, писав:

«...Ми бачимо вже, що демонстрації відновлюються з найрізніших приводів і в Нижньому, і в Москві, і в Харкові. Заворушення всюди зростає, і необхідність об'єднати його в один потік проти самодержавства, яке сіє скрізь сваволю, гноблення й насильство, стає все настійнішою... Письменника з європейською славою, всю зброю якого становило, — як справедливо висловився оратор нижегородської демонстрації, — вільне слово, самодержавний уряд висилає без суду і слідства з його рідного міста»².

Весною 1902 року на Харківщині та в інших сусідніх губерніях прокотилась могутня хвиля селянських повстань. Повстанці палили поміщицькі садиби, захоплювали землю, наділяли бідняків відібраним у поміщиків хлібом, худобою, сільськогосподарським знаряддям.

Горький уважно стежив за подіями, що розгорнулися на Харківщині і Полтавщині, і неодноразово в своїх листах із захопленням писав про незвичайну мужність повстанців. На процесі голова судової палати, порушу-

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 197.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286.

ючи елементарну судову процедуру, не дав захисникам і підсудним говорити, позбавивши їх можливості розповісти про дике свавілля і знущання над народом. Захисники змушені були відмовитись вести справу. Це було нечуваною сміливістю в умовах царського уряду.

У листі до В. Г. Короленка в жовтні 1902 року Горький писав, що відмова захисників вести справу «турбує і бентежить начальство»¹. Горький сповіщав, що він і його друзі вживають заходів, щоб схилити відомих московських і петербурзьких адвокатів підтримати захисників процесу у Валках на Харківщині.

Листувалися з Горьким професори Харківського університету М. Ф. Сумцов і Д. М. Овсяннико-Куликовський, письменник В. В. Матвеев-Сибіряк та інші. У великій дружбі був Горький з ученими В. А. Стекловим та І. І. Мечниковим, які в різні роки працювали в Харкові.

Горький проявляв значний інтерес до відомих праць видатного лінгвіста, літературознавця і етнографа О. О. Потебні (1835—1891), який майже сімнадцять років керував кафедрою історії і літератури Харківського університету.

У статті «Про письменників-самоучок» (1911) Горький вказував, що «добру послугу подав би цим новим письменникам, та й взагалі російському суспільству, той, хто видав би книгу Потебні «Мова і думка», яка давно уже продана».

Цю книгу Горький неодноразово читав, але йому хотілося мати її для постійного користування. Мабуть, це важко було здійснити, бо книжка швидко розійшлась. Допоміг її дістати викладач Єлисаветградського училища філолог В. І. Харцієв, колишній учень Потебні. 15 лютого 1912 року Горький писав йому: «Прийміть щире подяку за дорогоцінну книгу Потебні. Ви й уявити собі не можете, який я радий, який зворушений Вашою люб'язністю! Я шукав цю книгу чотири роки...»²

Відомий український етнограф і літературознавець, дійсний член Академії наук УРСР Микола Федорович

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 28. М., Гослитиздат, 1954, стор. 271.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29. М., Гослитиздат, 1955, стор. 226.

Сумцов (1854—1922) з глибокою симпатією стежив за творчою і громадською діяльністю Горького. Коли вийшла книжка Сумцова про Леонардо да Вінчі (Харків, 1900), він надіслав її Горькому на Капрі з теплим і дружнім написом.

У статті «Спогади й замітки про Потєбню»¹ М. Ф. Сумцов розповідав, що 2 лютого 1910 року він дістав такого листа від Горького: «...Я звертаюся до Вас, як людини, чие ім'я знаю і поважаю. Якщо Ви не забули, кілька років тому Вами надіслана мені Ваша чудова книга про Леонардо да Вінчі. Вона тут зі мною, і мені нерідко доводиться відкривати її. Не пам'ятаю, чи встиг я своєчасно подякувати Вам за цей дарунок; але за нього можна і двічі вклонитися — дякую Вам!

З щирою повагою до Вас *Максим Горький*».

Цей лист поклав початок листуванню Сумцова з Горьким. Він справив велике враження на Сумцова.

«Для мене ж особисто, — згадував Микола Федорович, — лист був тим втішніший, що я знайшов у ньому прихильний відгук про мого Леонардо да Вінчі, та ще з боку такого видатного майстра слова, з далекого рідного Леонардо да Вінчі краю».

На жаль, листи Сумцова до Горького не збереглися. Відомий тільки один з них, датований 15 квітня 1910 року, в якому вчений поздоровив Горького з святом пасхи і повідомив, що незабаром надішле йому статті про Антокольського, Редіна і про закордонні подорожі. Лист закінчувався словами: «Ваш читач і шанувальник проф. М. Сумцов».

Незабаром Сумцов дістав ще одного листа з Італії.

«Щиро шанований Миколо Федоровичу! — писав О. М. Горький. — Я одержав Вашу брошуру про Антокольського. Сердечно дякую Вам за подарунок і добре ставлення до мене. Дозволяю собі надіслати Вам три мої книжки: «Мати», «Життя непотрібної людини» і «Кожемякіна». Пакунок відправлено рекомендованим з поворотною розпискою, — гадаю, що Ви одержите. Дозвольте мені просити Вас про таке: серед праць Потєбні є дослідження «Про долю і споріднені з нею істоти». Мені ця книжка необхідна; знайти ж її не могу ні в Пітері,

¹ Стаття М. Ф. Сумцова надрукована в «Бюлетені Редакційного комітету для видання творів О. О. Потєбні», ч. I. Харків, 1922.

ані в Москві, хоч я звертався до всіх букіністів столиць. Може, Ви вкажете мені адресу хорошого, тямущого букініста в Харкові. Я сподіваюсь, що ця книжка є. За ці відомості я буду дуже влячний. Дозвольте ще раз сказати Вам щире спасибі. М. М. Коцюбинський просить передати Вам його уклін і привіт. Бажаю доброго здоров'я, бадьорості духу. *О. Пешков*»¹.

Розшукати книжку «Про долю і споріднені з нею істоти» Сумцова не вдалося.

На щастя, книжка знайшлася в особистій бібліотеці Сумцова, і він негайно надіслав її Горькому.

1910 року М. Ф. Сумцов опублікував статтю «Горький про Стасова», написану в зв'язку з виходом з друку збірника спогадів про видатного російського художника і музичного критика Стасова. В збірнику було вміщено короткі, на трьох сторінках, спогади Горького. Незважаючи на це, мемуарна мініатюра талановитого письменника дуже вирізнялася серед іншого матеріалу, і Сумцов цілком справедливо писав, що Горький «продовжує сяяти в російській літературі справжнім діамантом»².

Відомий російський літературознавець і санскритолог Д. М. Овсяннико-Куликовський (1853—1920) був професором Харківського університету з 1888 по 1905 рік. У своїй тритомній «Історії російської інтелігенції» та в інших працях він приділив багато уваги аналізу творчості Горького. В одному з листів до Горького Овсяннико-Куликовський писав, що, вчитуючись і вникаючи в суть його творів, він все більше захоплюється не лише ними, але й особою автора. «Я переконався в тому, що Вас не досить читати, а треба вчитуватись, цебто вивчати,— і ще я відкрив, що починаю любити Вас...»

Взагалі про Горького Овсяннико-Куликовський писав дуже багато і схвально, але, на жаль, не досить глибоко. Відсутність чіткого світогляду, ідеалістичний підхід до явищ літератури та мистецтва завадили йому на повний зріст оцінити постать Горького як пролетарського письменника.

Горький у листах до Овсяннико-Куликовського відзначив деякі позитивні сторони «Історії російської інтеліген-

¹ «Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні», ч. I. Харків, 1922.

² М. Ф. Сумцов. Горький про Стасова.— «Южный край», 1910, 22 квітня.

ції», але вказував і на істотні недоліки: відсутність чіткої методології, невміння узагальнювати факти, недооцінку народної творчості у розвитку літератури тощо. Горький зазначав, що «Історію...» треба обов'язково доповнити нарисами про творчість таких письменників-демократів, як-от: Слепцов, Осипович, Помяловський. Він закликав ученого рішуче виступити проти націоналізму.

У листі від 19 квітня 1913 року Горький зазначав, що його дуже засмутила звістка про смерть М. М. Коцюбинського, якого він палко любив і як письменника, і як людину: «Дуже вдарила мене смерть М. М. Коцюбинського, знав я, що він хворий тяжко, знав і бачив це, а все ж таки прикро, що так рано пішла від життя ця славна людина, цей лірик, що любив землю якоюсь особливою, ніби жіночою любов'ю. Хороше ми жили з ним!»¹

Книги Горького дуже поширювалися серед читачів харківських бібліотек. «Пісня про Буревісника», «Пісня про Сокола», повість «Мати» та багато оповідань, статей і фейлетонів, заборонених царською цензурою, розповсюджувались у списках, передавалися з рук у руки.

На сторінках буржуазних харківських газет «Южный край», «Утро» та інших іноді вміщувались статті про творчість Горького, інформаційні замітки про його нові твори, а в ілюстрованому додатку до газети «Утро» від 2 серпня 1915 року було навіть вміщено уривок з повісті Горького «Дитинство».

Твори Горького мали великий вплив на формування революційного світогляду трудящих Харківщини в роки боротьби проти самодержавства, зокрема в роки першої російської революції. Його книги, його активна революційна та громадська діяльність, його життя надихали трудовий народ на боротьбу за право називатись людиною, вчили пекучої ненависті до ворогів, палкої любові до народу, Батьківщини.

У найтяжчі роки реакції і переслідувань всього прогресивного і революційного світле ім'я Горького та його твори сповнювали серця трудящих вірою в перемогу великих ідей Комуністичної партії, ідей комунізму.

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29. М., Гослитиздат, 1955, стор. 300—301.

Зв'язки Горького з трудящими Харкова значно розширились, стали ще сердечнішими і дружнішими після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Твори Горького систематично друкувалися на сторінках газет і журналів. У видавництвах Харкова десятки разів виходили його книжки українською, російською, молдавською, польською, єврейською та іншими мовами. Перекладачами виступали А. Головка, М. Пригара, Ю. Смолич, І. Сенченко, А. Хуторян, Є. Дроб'язко, М. Пилинська, І. Муратов, С. Крижанівський, А. Малишко та інші.

У читачів завжди мали великий успіх оповідання, повісті, романи й нариси Горького — «В. І. Ленін», «В людях», «Мати», «Макар Чудра», «Мої університети», «Омелян Пиляй», «Двадцять шість і одна», «Народження людини» тощо.

Захоплено відгукувався український читач на талановиті публіцистичні виступи Олексія Максимовича Горького. До його голосу прислухалися, йому вірили, його любили.

У травні 1928 року, повернувшись з Італії до Москви, Горький вирішив побувати в тих місцях, де він мандрував за молодих років, подивитися власними очима, як живуть і працюють радянські люди, як перетворилась і розквітла під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу наша велика країна. Під час подорожі Горький відвідав Курськ, Харків, Дніпрельстан, Ялту, Сімферополь, Донбас, Баку, Тбілісі, Єреван, Сталінград, Казань, Нижній Новгород, Ленінград та інші міста.

У неділю 8 липня О. М. Горький разом зі своїм сином Максимом Пешковим приїхав до Харкова.

Ще задовго до приїзду в Харків письменник листувався з багатьма харківськими робітниками, службовцями, колгоспниками, ученими, студентами, школярами. Особливо велика дружба зав'язалась у Горького з вихованцями Курязької дитячої колонії його імені і дитячої комуні імені Фелікса Дзержинського, а також з талановитим радянським педагогом-новатором і письменником Антоном Семеновичем Макаренком.

Перший лист від імені вихованців колонії А. С. Макаренко послав Горькому в 1925 році, коли колонія ще була в Полтаві. Листування між ними тривало близько десяти років. Горький був всебічно поінформований про життя

колонії, про стан її господарства, учбово-виховну роботу, знав багатьох вихованців на ім'я й прізвище. І це було не дивно. Адже Горькому писав не лише Макаренко, але й всі загони (кількість яких досягала 28) і багато вихованців. Горький завжди надсилав у колонію два листи: один — для Макаренка, другий — для вихованців. Він надсилав їм також книги, фотоальбоми, музичні інструменти та інші подарунки. Листи Горького з захопленням читали на зборах, вони надихали юних колоністів на трудові подвиги, викликали ентузіазм, прищеплювали любов до Соціалістичної Батьківщини, вчили чесно і самовіддано працювати.

У травні 1926 року колонія переїхала в Куряж, за шість кілометрів від Харкова, де широко розгорнула свою діяльність. Відгукуючись на цю подію, О. М. Горький у листі з Сорренто від 3 червня 1926 року писав на ім'я А. С. Макаренка:

«Щиро вітаю Вас і прошу привітати колоністів з переїздом на нове місце.

Нових сил, душевної бадьорості, віри в свою справу бажаю всім вам!

Прекрасну справу робите Ви, чудові наслідки повинна дати вона».

Свій лист Горький закінчив такими словами: «Бувайте здорові і шануйте один одного, не забуваючи, що в кожній людині схована мудра сила будівника і що треба їй дати волю розвинути і квітнути, щоб вона збагатила землю ще більшими чудесами»¹.

Горький вважав також потрібним подякувати Харківському виконкому за проявлену увагу до колоністів:

«Дозвольте від душі подякувати вам за увагу і допомогу, подану вами колонії ім. Горького. Хоча я знайомий з колонією лише через листування з хлоп'ятами і завідувачим її А. Макаренком — людиною, як видно, виняткової енергії і міцної любові до справи, але мені здається, що колонія заслуговує найсерйознішої уваги і дійової допомоги... Будемо сподіватись, що робота таких колоній, як та, якій ви допомогли, покаже шлях у боротьбі з потворністю, виробить з поганого хороше, як вона вже навчилась робити це»².

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 29. М., Гослитиздат, 1955, стор. 468.

² «Известия», 1926, 16 червня.

У відповідь на цей лист голова Харківського окружного виконавчого комітету Гаврилін писав, що боротьба з дитячою безпритульністю — важка справа, її не можна здійснити в короткий строк, але до її розв'язання вже підійшли впритул.

«Нещодавно, — повідомляв далі Гаврилін, — президія виконкому відвідала колонію Вашого імені і переконалася, що робота колонії в нових умовах налагоджується, що найближчим часом ця робота буде розширена і що спільними дружними зусиллями її становище буде на тій висоті, на якій повинна стояти колонія Вашого імені...»

У статті «Нотатки читача» (1927) Горький вказував, що створення в Радянському Союзі дитячих колоній має велике виховне і політичне значення. Він писав, що в старий «добрий» час було багато дітей-злодіїв, для яких влаштовували спеціальні «колонії для малолітніх злочинців». Там так «виховували», що діти звідти виходили цілком зрілими і досвідченими злочинцями.

«В Радянській Росії, — відмічав Горький, — теж існують колонії для «соціально небезпечних». Я досить добре поінформований про життя деяких і особливо однієї з них, під Харковом; я знаю, що колишні «соціально небезпечні» виходять з неї в робітфаки і агрономічні школи. Можна б розказати чимало дивного про людей цієї колонії, але, на жаль, особисто мені зробити це незручно»¹.

Наприкінці березня 1928 року вся країна і все прогресивне людство відзначали славний ювілей — 60-річчя О. М. Горького і 35-річчя його літературної діяльності.

У Харкові, як і в усіх містах Радянського Союзу, відбулися урочисті засідання, літературні вечори, лекції та бесіди, виставки творів Горького всіма мовами народів світу. Газети «Комуніст», «Вісті», «Молодь України», «Харьковский пролетарий», «Пролетарій», «Літературна газета» присвятили письменнику десятки статей, нарисів, віршів. Г. І. Петровський виступив з цікавими спогадами «Письменник-революціонер». П. П. Постишев у своєму короткому привітанні назвав Горького «старим революційним бійцем».

Колективи багатьох заводів і фабрик міста надсилали в Сорренто Горькому вітальні телеграми, побажання

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 24. М., Гослитиздат, 1953, стор. 283.

доброго здоров'я і дальших успіхів у творчій діяльності. Робітники індустріального Харкова просили Горького обов'язково відвідати їхнє місто, подивитись, як вони живуть, працюють і будують соціалізм.

Идучи назустріч побажанням трудящих, Харківський окрвиконком і Харківська міськрада послали Горькому таке офіційне запрошення:

«Великому письменнику, другу робітничого класу, революціонеру і активному борцю за соціалізм, дорогому товаришу Максиму Горькому шле палкий пролетарський привіт, найкращі побажання з нагоди шістдесятиріччя Харківський окрвиконком і Міська Рада робітничих депутатів.

Пролетаріат Харківщини чекає на Ваш приїзд до Харкова найближчим часом.

Голова Окрвиконкому *Буздалін*
Голова Міськради *Кожухов*»¹

28 травня Москва урочисто зустрічала свого дорогого гостя, що приїхав з Італії, а на початку червня 1928 року делегація харківських колоністів побувала в гостях у Горького в Москві і просила його відвідати колонію. Він пообіцяв це зробити у другій половині червня, але зміг приїхати в Харків лише на початку липня. Горький був дорогим гостем не лише колоністів, але й усіх трудящих Харкова.

За кілька днів до приїзду Горького був створений громадський комітет по організації зустрічі письменника. До нього увійшли представники партійних, радянських, комсомольських і профспілкових організацій міста.

«Президія Харківської окружної ради професійних спілок,— говорилося у привітанні, надрукованому в газеті «Харьковский пролетарий»,— від імені двохсот п'ятдесяти тисяч робітників, робітниць і трудової інтелігенції столиці України шле палкий, полум'яний привіт дорогому Олексію Максимовичу Горькому в день його приїзду на Україну.

Дорогий Олексію Максимовичу!

В дні Вашого ювілею, коли про Ваші заслуги говорив увесь Радянський Союз, робітники наших підприємств на численних зборах виносили Вам палкі привітання і побажання бачити Вас у себе. Ці побажання відбивають

¹ «Харьковский пролетарий», 1928, 30 березня.

у собі всю любов, яку робітничий клас почуває до Вас — кращого з пролетарських письменників.

Український робітник, зайнятий соціалістичним будівництвом, який розвиває пригнічену за царизму національну культуру, в своїй боротьбі за визволення почерпнув багато енергії також із Ваших полум'яних революційних творів.

Хай живе робітничий клас, з лав якого вийшов пролетарський художник слова — Горький!»¹

В газетах було також надруковано привітання окривконкому, міськради і громадського комітету по організації зустрічі Горького.

До приїзду письменника видавництво «Пролетар» випустило українською мовою його твори «Мати», «Мої університети», «Хома Гордеев».

...І от настав нарешті довгожданий липневий ранок. До перону підходить поїзд. Біля відчиненого вікна вагона стоїть усміхаючись схвильований до сліз Горький. Тисячі харків'ян палко вітають його, підносять квіти, тиснуть руки, обіймають, цілують. Оркестр виконує «Інтернаціонал». На пероні вишикувалася почесна варта, що складалася з вихованців колонії імені Горького і комуні імені Дзержинського. Далеко чути вигуки: «Ура!», «Привіт улюбленому пролетарському письменникові Максиму Горькому!», «Слава партії більшовиків!», «Хай живе Українська Радянська Соціалістична Республіка!», «Хай живе Максим Горький!»

На привокзальній площі відбувся імпровізований мітинг, на якому виступили представники Народного комісаріату освіти УРСР, піонерської організації, робітниця кондитерської фабрики «Жовтень». Усі вони палко вітали великого пролетарського письменника.

«Дорогий Олексію Максимовичу! — звернулася до гостя робітниця фабрики «Жовтень». — Ми дуже любимо ваші чудові твори, любимо і поважаємо Вас, як одного з кращих пролетарських письменників, друга Володимира Ілліча Леніна. Ваші повісті й романи, оповідання і статті надихають нас, робітників індустріального Харкова, на боротьбу за комунізм. Приїздіть до нас на заводи і фабрики, подивіться, як живуть і працюють радянські люди. Ми покажемо наші досягнення і попросимо

¹ «Харьковский пролетарий», 1928, 10 липня.

Вас написати про це у ваших книжках. Приходьте, дорогий Олексію Максимовичу!»

Потім виступив учень 34-ї школи, кремезний хлопчисько років тринадцяти, одягнений у чорні штани та білу сорочку. На його шиї червонів піонерський галстук. Він вітав письменника від імені піонерів і школярів Харківської області.

«Ми багато чули про Вас у школі, і від наших батьків, і братів,— схвильовано говорив Толя Нефьодов.— Ми читали численні ваші твори. Вони розповідають про те, як раніше жили і боролись люди, вони освітлюють наш шлях у майбутнє. Спасибі Вам за «Пісню про Сокола» і «Пісню про Буревісника», за повість «Мати» і за все, що ви написали. А тепер ми просимо Вас: не їдьте більше до Італії. Залишайтеся назавжди з нами. У нас дуже добре!»

Схвильований Горький уважно слухав піонера, непомітно змахував сльози, а потім ласкаво обійняв червонощогого хлопця.

Після виступу представника Наркомосу слово взяв Горький.

У своїй короткій промові він сердечно подякував харків'янам «за привіт і ласку» і підкреслив, що радянські люди творчо будують нове життя.

«Коли у нас загорілось нове життя,— сказав Горький,— не залишилось жодного кутка, де людина не могла б прикласти свій труд. Тепер, коли будівництво набрало характеру величезного, навіть найменша людина почала робити велике діло. За нами підуть усі!

За мною п'ятдесят років спостережень. Ці спостереження виразно говорять — те, що тепер робиться,— робиться надовго...»¹

Учасники мітингу палкою овацією відповіли Горькому на його слова.

До імпровізованої трибуни під'їхало кілька машин, щоб відвезти письменника і супроводжуючих його осіб у місто. Перед тим, як сісти в машину, Горький підкликав до себе Толю Нефьодова і попросив супроводити його в поїзді по Харкову. Цілі три дні піонер був поруч Горького: в Куряжі, в комуні імені Дзержинського та в інших місцях.

¹ «Харьковский пролетарий», 1928, 10 липня.

Якось у вільну хвилинку Горький спитав піонера:

— Ким же ти хочеш стати, Толю, про що мрієш? Яку хочеш обрати професію?

І коли Толя, не вагаючись, сказав, що хоче стати військовим льотчиком, Олексій Максимович після недовгої паузи зауважив:

— В нашої Батьківщини багато смертельних ворогів у капіталістичних країнах, вони ладні вчинити будь-яку підлоту, аби спробувати придушити нас. Тому нам потрібна міцна, смілива і віддана армія для захисту завоювань Жовтня. Але для того, щоб бути гідним захисником, треба вперто вчитися. Без цього не можна стати повноцінним льотчиком.

Ці слова Горького Толя Нефьодов запам'ятав на все життя. Він став військовим льотчиком. За видатні заслуги в боротьбі з ворогами Батьківщини йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Тепер полковник у відставці Анатолій Іванович Нефьодов живе і працює в Харкові.

...Кортеж машин, у яких знаходилися Горький, його син Максим Пешков, члени громадського комітету, представники різних харківських організацій та інші, довго не міг рушити з місця.

Сотні рук тяглися до Горького, кидали йому квіти. Люди говорили йому теплі, дружні і щирі слова, запрошували в гості, прагнули потиснути великі натружені руки письменника.

Обережно розсуваючи цю живу стіну харків'ян, машини поволі сунули вперед. На Катеринославській і Сумській вулицях знову тисячі людей вітали Олексія Максимовича.

Об одинадцятій годині ранку того ж дня в Профспілковому саду (нині сад імені Тараса Шевченка) відкрилося об'єднане урочисте засідання президії ВУЦВКу, Раднаркому УРСР, окрвиконкому, пленуму Харківської міськради разом з партійними і громадськими організаціями, присвячене Дню Конституції. На засідання приїхав О. М. Горький. Після численних привітань представників різних громадських організацій слово було надано Горькому. Протягом десяти хвилин йому не давали говорити: бурхлива овація гриміла на весь сад, то стихаючи, то знову, мов буря, здіймаючись і розкочуючись могутньою хвилею.

У своїй промові письменник, зокрема, сказав, що він перебуває в такому скрутному становищі, коли не може повернути харків'янам і половини тієї радості, яку вони віддають йому, і половини тієї сили, якою вони насаджують його.

«Я приїхав до СРСР,— сказав Горький,— трохи хворим і стомленим. Але тут я поринув в оживляючу ріку, про яку розповідається в казці. Мені шістьдесят років. Я пройшов нелегке життя, я надірвав своє здоров'я, але у вас я відчув себе молодим. Коли дивишся на омолоділу душу країни, сам стаєш молодим. Я вас такими не знав і не бачив. Ви інші, і це глибоко зворушує мене...»

Далі Горький розповідав, яку величезну енергію він бачить в очах окрилених людей, відзначив, що творчість нашого народу є великим повчальним уроком і прикладом для усього світу.

«І от, дорогі товариші, милі мої люди, от ви скрізь, всюди оттак міцно, і так високо, і так широко — так і будуйте, так і побудуєте. Привіт вам, привіт вам!»

Після урочистого засідання сотні людей оточили Горького, за просто розмовляли з ним, підносили йому подарунки, запрошували оглянути школи, фабрики, заводи, вищі учбові заклади. Дехто з молодих літераторів передав Горькому свої рукописи.

Горький відмовився від потрібного йому відпочинку після дороги і прямо з засідання відправився оглядати Держпром та інші визначні місця міста. О третій годині дня він поїхав до Курязької колонії, де його палко привітали її вихованці і викладачі, а також багато селян навколишніх сіл.

З величезним піднесенням і ентузіазмом колоністи готувались до приїзду дорогого гостя. З любов'ю вони готували для нього кімнату. Прикрасили її квітами, зеленню. Стіл накрили білосніжною скатертю, над ліжком повісили портрет Володимира Ілліча Леніна. На воротах колонії майорів великий транспарант: «Привіт нашому Горькому!»

Горький разом з А. С. Макаренком, командирами загонів і багатьма вихованцями оглянув господарство колонії: свинарники, конюшню, столярню, механічну, шевську майстерні, кузню, машини, їдальню, клуб, школу, гуртожитки. Письменник цікавився кожною дрібницею, задавав десятки запитань, вимагав найповнішої відповіді, роз-

питував про життя вихованців колонії, про їх роботу, потреби, інтереси.

Колоністи подарували Горькому альбом своїх автобіографій, якому дали таку виразну назву: «Наші життя — Горькому. Горьківці». Передмову написав Макаренко. В ній, зокрема, говорилося:

«В немудрих рядках я бачив відбиття їх (колоністів.— Я. Д.) світовідчужання, частину цілої філософії, тієї філософії, яка може і повинна з'явитися в такій певній групі, як безпритульні, і я ясно відчув, як між кудлатими, напружено грамотними рядками пробивається справжній запах нашої епохи, дуже складний запах, зобразити який і для великих талантів не завжди буде під силу»¹.

Горький прожив у колонії три дні. Разом з вихованцями він рано-вранці виходив на роботу, косив хліб, згрібав вилами колоски, разом з ними ходив до їдальні, а коли закінчувався трудовий день, був присутнім на вечорах художньої самодіяльності. На одному з таких вечорів була показана п'єса Горького «На дні».

Багато цікавих бесід провів Горький, охоче розповідаючи про своє життя, про книги, радянську літературу, про те, в яких тяжких умовах живуть і працюють люди в капіталістичних країнах. Пригадав письменник і свою подорож до Курязького монастиря у 1891 році.

9 липня 1928 року вранці Горький відвідав дитячу комуни імені Ф. Дзержинського. У книзі почесних відвідувачів він залишив такий запис:

«Товариші дзержинці!

До побачення. Сподіваюсь, вірю, що побачу вас ще кращими дітьми. Любіть працю. Ніяка інша сила не робить людину великою і мудрою, як це робить сила праці — колективної, дружної, вільної праці.

М. Горький»

Увечері 10 липня у харківському Будинку літераторів імені Блакитного відбулася одна з найцікавіших зустрічей Горького з українськими радянськими письменниками.

Головуючий на зборах у вступному слові вітав Горького як великого російського письменника і вірного друга

¹ А. С. Макаренко. Сочинения, т. 7. Издательство Академии педагогических наук, 1952, стор. 331.

українського народу, його культури і літератури. Багато теплих слів сказали на адресу гостя й інші оратори.

Відповідаючи на вітання, Горький сказав, що він почуває себе дуже незручно, коли почує компліменти на свою адресу.

— Ці компліменти не потрібні не тільки тому, що вони викликають в мене почуття незручності, але й тому, що в нас є велика кількість талановитих робітників і селян, що пройшли шлях ще важчий, ніж я, і вони висунулися в процесі роботи. Я бачив, як рядові робітники та селяни, стоячи на чолі виконкомів та інших організацій, чудово справляються з роботою колишніх губернаторів, з роботою, складнішою, ніж робота письменника. Ми бачимо, як робітник скинув усе, що йому заважало, бачимо, як він зростає.

Горький наполегливо просив покінчити з компліментами і вітаннями, перейти до практичних питань розвитку української радянської літератури. З промовами під час зустрічі виступили П. Усенко, І. Микитенко, В. Поліщук, С. Пилипенко та інші. Вони говорили про необхідність посилити зв'язок між братніми літературами Радянського Союзу, розширити і поглибити роботу серед молодих літераторів, про те, що треба інтенсивніше перекладати твори українських письменників на російську мову і твори російських письменників на українську. Запитували Горького, що нового в прогресивній зарубіжній літературі, над чим працюють він та інші провідні радянські письменники. В одному з виступів було поставлено питання: чи правда, що Горький не зовсім точно визначив роль і місце сучасної української мови серед інших братніх мов нашої країни?

Горький докладно відповів на численні запитання українських літераторів, зокрема зазначив, що в запалі полеміки він дав, можливо, неправильне, помилкове визначення ролі і місця української мови, адже він не мовознавець, не філолог. Тому не слід надавати особливого значення випадковому висловлюванню і роздмухувати помилку, якщо він її припустився. Всі добре знають, що він є інтернаціоналістом, високо цінує і глибоко поважає літератури і мови всіх братніх народів Радянського Союзу. Щодо українських письменників, то він завжди ставився до них з почуттям великої поваги і любові. Ось чому він просить вважати цей інцидент вичерпаним

і більше до нього не повертатися. Всі присутні палкими оплесками зустріли ці слова Горького.

На закінчення письменник закликав зміцнювати дружбу двох літератур — російської та української, дружбу двох братніх народів.

Горький вказав, що перед його від'їздом з Москви було остаточно розв'язано питання про видання нового журналу — «Наши достижения». Подібного органу немає й не може бути в жодній капіталістичній країні. В ньому письменники, журналісти, робкори розповідатимуть про грандіозні досягнення, завойовані Радянською владою. Горький запросив українських письменників активно співробітничати в «Наших достижениях» та інших московських і ленінградських журналах і поставив конкретні завдання розширення роботи по перекладу творів письменників УРСР російською мовою і мовами інших братніх народів СРСР.

Харківські письменники обрали Горького почесним членом Будинку літераторів імені Блакитного. На прохання учасників зустрічі Горький сфотографувався з дітьми української радянської літератури.

Зразу ж після зустрічі в Будинку Блакитного Горький мав намір їхати на Дніпрельстан. Але розмова надто затяглася, письменник дуже стомився, і поїздки на Дніпрельстан відклали до наступного дня.

11 липня 1928 року об одинадцятій годині ранку разом з сином Максимом Олексійовичем Пешковим Горький вирушив у дальшу путь. На вокзалі його проводжали представники громадського комітету по організації зустрічі письменника, літератори, журналісти, комсомольці, піонери, представники підприємств, редакцій харківських газет. Курязька колонія імені Горького і комуна імені Дзержинського, як і в день приїзду письменника в Харків, виставили почесну варту.

На вокзалі відбулася коротка розмова Горького з академіком Данилом Кириловичем Заболотним (1866—1929), незадовго до того обраним президентом Академії наук УРСР. З видатним радянським мікробіологом і епідеміологом Заболотним Горький був знайомий давно, листувався з ним з 1917 року. Відомо, що академік високо цінував письменника, надсилав йому свої наукові праці. В свою чергу Горький, який дуже цікавився науковими проблемами, уважно стежив за діяльністю Заболот-

ного та його учнів. Зрозуміло, їм було про що поговорити, але в їхньому розпорядженні залишалося дуже мало часу, і президент академії запросив Горького ще раз обов'язково приїхати на Україну.

— Обов'язково, неодмінно приїду,— сказав на прощання Горький,— особливо мені хочеться знов побувати в Харкові, поговорити з харківськими робкорами, зустрітися з ученими, відвідати великі заводи...

Рівно об одинадцятій годині ранку під вигуки «Ура!», «Слава Горькому!» поїзд вирушив у Запоріжжя, на Дніпрельстан...

У статті «Незабутня зустріч» Макаренко писав, що зустріч з Горьким мала урочистий, піднесений характер, а прощання з ним було сповнене смутку і печалі. «Вихованці вишикувалися на подвір'ї. Розгорнули прапор, подали команду. Але вже не було в цьому строю ніякої урочистості, було тільки одне прагнення: якимось стримати прощальні сльози. Олексій Максимович проходив рядами, тиснув усім вихованцям руки і ласкаво-сумовито посміхався»¹.

Про свої враження від перебування в Харкові і особливо в Курязькій дитячій колонії, в комуні імені Ф. Дзержинського та від зустрічей з А. С. Макаренко Горький розповів у циклі нарисів «По Союзу Рад», вперше надрукованому на сторінках першого — шостого номерів журналу «Наши достижения» за 1929 рік.

Після повернення Горького із Сорренто в Москву до нього все частіше зверталися харків'яни з різними запинаннями.

Колишній начальник Курязької колонії Г. Братута згадує, що в 1934—1935 роки він і його заступник не менш як десять разів відвідували Горького в Москві, інформували про стан роботи, зверталися з різними просьбами. Під час одних таких відвідин Олексій Максимович дав Братуті доручення на гонорар, що слід було одержати письменникові у видавництві, і попросив на ці гроші придбати токарні та фрезерувальні верстати для виробничих майстерень колонії.

1934 року виникла гостра необхідність провести широку оздоровчу кампанію для вихованців Куряжа. Але

¹ А. С. Макаренко. Сочинения, т. 7. М., Издательство Академии педагогических наук, 1952, стор. 514.

бракувало коштів. На допомогу знову прийшов Горький. Він звернувся до А. І. Мікояна з таким листом:

«Дорогий Анастасе Івановичу!

Діти в колонії хороші, навчилися і вміють працювати. Треба допомогти їх оздоровити. Як хороше було б, коли б їм можна було видати на два місяці 400 санаторних пайків. Дуже прошу»¹.

Лист Горького допоміг подолати всі труднощі. Оздоровча кампанія пройшла успішно.

Олексій Максимович знав багатьох вихованців, цікавився їхньою роботою і навчанням, безмірно радів, коли дізнавався, що багато хто з колишніх безпритульних став інженером, педагогом, робітником, командиром Червоної Армії.

У жовтні 1933 року десятитисячний колектив харківського заводу сільськогосподарських машин «Серп і молот» надіслав Горькому листа, в якому сповіщав, що на їхньому підприємстві провадиться широка конференція, присвячена питанням комуністичного виховання дітей. До участі в конференції були залучені працівники підприємств, представники Наркомосу, Наркомздоров'я, письменники, художники, вчені, артисти. Було створено 15 секцій, на яких обговорювались різні проблеми, пов'язані з вихованням дітей. Серпомолотовці просили Горького висловити свої зауваження.

За проханням Горького «Литературная газета» надрукувала лист колективу заводу «Серп і молот» і відповідь письменника.

«Палко вітаю вашу ініціативу, товариші! — писав Горький.— Вона є найяскравішим доказом культурного зростання робітничого класу Союзу Рад. Певний, що робота вашої конференції зустрине співчуття у всій країні, буде початком активного руху по лінії питань соціалістичного виховання дітей, викличе увагу колгоспників і залучить їх до цієї роботи».

Письменник вказував на необхідність знайомити дітей з нашою країною, з працею їхніх батьків і матерів на благо рідної Вітчизни, знайомити з життям трудящих у капіталістичних країнах, влаштовувати для дітей цікаві розваги. Горький радив випускати більше різноманітних

¹ М. Горький. Собрание сочинений в 30-ти томах, т. 30. М., Гослитиздат, 1955, стор. 356.

дитячих іграшок, створювати веселі, захоплюючі кінофільми, в яких глибока ідея була б втілена в яскраву художню форму. Письменник прохав систематично інформувати його про хід роботи конференції.

1935 року в Харкові був споруджений великий пам'ятник геніальному українському поету-революціонеру Тарасу Григоровичу Шевченкові. Горький з цієї нагоди тепло й щирсердо привітав український народ:

«Сердечно вітаю,— писав Горький,— народ України в день, коли він гідно увічне в пам'яті дітей і онуків своїх прекрасний образ справді народного великого поета-демократа, закатованого царизмом».

Горький листувався з багатьма харківськими вченими, робкорами, письменниками і журналістами, колективами фабрик, заводів, інститутів. Звичайно, найбільш активно листувалися з Горьким літератори, яким він своїми добрими порадами і підтримкою подавав велику допомогу.

У листі від 10 серпня 1927 року Горький щиро дякував Павлу Григоровичу Тичині за надіслану йому книжку, повідомляв, що добре знає його вірші, питав, чи не збирається він писати прозою, і при цьому додавав: «Мені здається, що і тут Ви були б новатором».

А. П. Варавву він дякував за переклад роману «Мати» українською мовою. Я. Кальницького, що неодноразово бував у арктичних експедиціях, Горький просив написати кілька нарисів і заміток про досягнення Радянської Півночі.

Д. Вишневському і М. Пінчевському, які надіслали йому сценарій «Портрет» про перевиховання безпритульних, Горький відповів, що вважає сценарій оригінальним і цікавим, але радить авторам ще попрацювати і ознайомитися з досвідом роботи Болшевської трудової колонії та Харківської комуни імені Дзержинського.

Відгукуючись на збірник віршів поета Й. М. Кисельова, Горький вказував, що йому подобається сатирична спрямованість його творів, але, на думку Олексія Максимовича, автор часто ковзає по поверхні, вірш його дуже складний, завантажений надмірностями, що заважає концентрації вражень.

Іван Плахтін, коли він ще був залізничником, надіслав Горькому своє перше оповідання «На баштані». Твір цей був далекий від досконалості, його загальна

грамотність залишала бажати кращого. Горький відверто написав про це авторові.

«Для того щоб писати оповідання, треба добре знати грамоту,— Ви погано знаєте це. Далі: треба добре бачити те, про що пишеш, а бачите Ви погано.

Оповідання Ваше невиразне і здібностей Ваших до праці літературної не виявляє.

Вам треба вчитись російської мови. Ви мало обізнані з нею.

Писати — заждіть. А візьміть книжку Крайського «Що треба знати письменникові-початківцю» й уважно прочитайте її. Взагалі — читайте, і якомога більше»¹.

З великим сумом трудящі Харкова, як і всього Радянського Союзу, переживали передчасну втрату Олексія Максимовича Горького в червні 1936 року.

На всіх підприємствах, в установах, інститутах, колгоспах області відбулися траурні мітинги і збори, присвячені пам'яті великого письменника. Робітники і службовці постановляли ударною працею і високою продуктивністю увічнити пам'ять Буревісника революції, створити літературні гуртки, провести літературні вечори за його творами, присвоїти його ім'я кращим бригадам, цехам, підприємствам. На мітингу робітників верстатозаводу ухвалено звернутися до уряду з проханням спорудити в Харкові пам'ятник Горькому.

На зборах письменників Володимир Сосюра прочитав тільки що написаний вірш «Буревіснику»:

Замовкнув рідний і натхненний,
Сльозами очі застила,
І журно хиляться знамена
Над снігом мудрого чола.
Та тлінь творця не може зжерти
Того, хто в серці, як блакити,
Бо вічно образи безсмертні
В уяві нашій будуть жить.
Так геть же, смерть! Він вічно з нами.
Не треба сліз і суму вий.
Летить над селами й містами
Наш Буревісник дорогий.

¹ Ів. Плахтін. Перше знайомство з О. М. Горьким. «Літературний журнал», 1938, № 4.

Трудящі Харкова свято шанують пам'ять Олексія Максимовича Горького — геніального художника і публіциста, автора безсмертних реалістичних творів, окраси і гордості радянської і світової літератур. Його полум'яні романи, повісті, оповідання, нариси, казки і статті надихають всіх людей на нові трудові подвиги на благо нашої великої Соціалістичної Батьківщини.

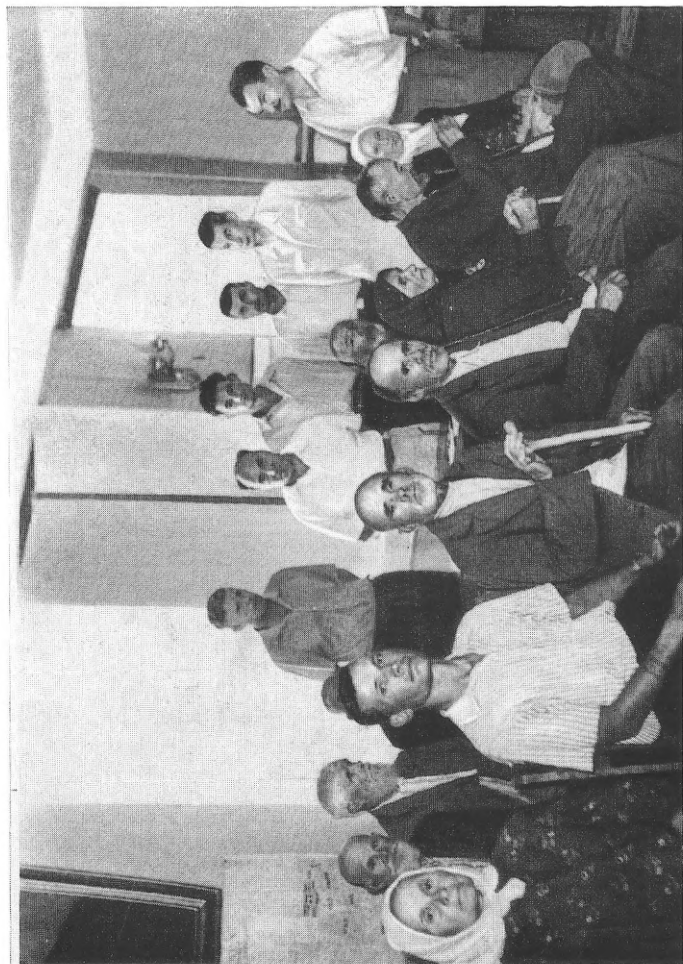
Його ім'я носять Харківський державний університет, міський парк культури і відпочинку, Палац культури будівельників, бібліотека № 4 Київського району Харкова, кілька підприємств, колгоспів, шкіл, клубів.

В усіх галузях культурного життя одного з найбільших індустріальних міст України відчувається горьківська думка, незгасний дух горьківських невмирущих творів. В університеті філологи захистили кілька кандидатських дисертацій, присвячених аналізу творчості Горького. В бібліотеках систематично організуються виставки його книг, виданих українською, російською та іншими мовами.

У харківських театрах (Українському драматичному імені Шевченка, Російському драматичному імені Пушкіна і юного глядача) йшли п'єси Горького «Єгор Буличов та інші», «Васса Железнова», «На дні», «Вороги», «Міщани», «Останні», «Зикови», інсценізація повісті «Дитинство». В головних ролях цих вистав виступали відомі українські актори І. О. Мар'яненко, М. М. Крушельницький, А. М. Бучма, Є. В. Бондаренко, Ф. І. Радчук, М. Ф. Покотило, А. І. Бабіївна, Л. А. Криницька та інші.

У театрі опери та балету з великим успіхом йшов балет В. М. Нахабіна «Данко» (автор лібретто письменник В. Н. Гавриленко).

Ім'я Горького ніколи не забудеться. Горький завжди з нами, в наших серцях!

Мануйлівчани, друзі М. Горького, діляться спогадами. Фото 50-х рр.

Пам'ятник М. Горькому в Ялті.

ГОРЬКИЙ НА ДНІПРОБУДІ

Хвилююче — завжди незабутнє.

Саме такою, незабутньою, залишилась у пам'яті запо-ріжан зворушлива зустріч з Олексієм Максимовичем Горьким.

Це було в липні 1928 року. Тоді Олексій Максимович тільки-но повернувся з-за кордону, де він довгий час — з 1921 року, за настійною порадою Леніна, перебував на лікуванні. Повернувшись до Москви, він одразу ж вирішив здійснити подорож по Радянському Союзу. Особливим бажанням його було відвідати Україну і побувати на Дніпробуді.

Звістка про те, що Горький їде на Дніпробуд, викликала у будівельників незвичайне піднесення. Не було людини, яка б цього дня не прагнула потрапити на вокзал зустрічати славного Буревісника.

Ще задовго до приходу поїзда вся привокзальна площа, святково прикрашена кумачем, і всі прилеглі вулиці були переповнені. А тим часом звідусіль — з будов і заводів, з околишніх сіл, — мов ріки до моря, все стікалися й стікалися нові безкраї людські потоки. Балкони, вікна й дахи привокзальних будинків також зарясніли постатями. Високі дерева, мов гайворонням, обліпилися дітворою.

Міліція була безсила навести порядок: ніхто не сподівався такого напливу народу.

На пероні з квітами у руках зібралися делегації, виділені підприємствами, установами для зустрічі Горького у вагоні. Їх вважали за найбільш щасливих. Але їх теж набилося стільки, що перон став тісний, і довга барвиста

людська стіна простяглася вздовж залізничної колії далеко за територію вокзалу.

Того дня по обіді випав невеличкий дощ, і погода надвечір — на час приходу поїзда — немов теж набрала святковості. Вітер ущух, спека спала, небо стало прозороголубим. Сонце врочисто переливалося на прапорах і золотими бризками розсипалося на міді труб і піонерських фанфар.

Нарешті показався довгожданий поїзд. Поїзд наближався тихо, незвичайним уповільненим ходом. Горького помітили ще здалеку. Він висунувся з вікна і теж ще здалеку замахав рукою у відповідь на цілий ліс радісно піднятих рук.

Ось усе ближче й ближче підпливає його низько пострижена голова, схудле вилицювате обличчя і велика рука, що м'яко махає у відповідь на привітання. Він помітно хвилюється. Щось шепоче губами, посміхається, все більше і більше висуває з вікна свої широкі вуглуваті плечі, а очі блищать і розбігаються по безлічі щасливих облич. І хоч ніхто його ще ніколи не бачив, проте зараз все: і вилицювате обличчя, і вуса, що звисали вниз і смикалися від хвилювання, і навіть пострижена голова, якої ніколи не бачили на портретах, — все здавалося таким знайомим, ніби найдрібніші риси улюбленого письменника були кожному з дитинства відомі.

Поки поїзд спинився, Горький був уже весь засипаний квітами. Одна спритна селянська дівчина навіть умудрилася накинути йому на шию вінок, сплетений з барвистих степових троянд.

Давно вже стоїть поїзд, давно вже всі вийшли на перон, а Олексій Максимович все ще лишається у вікні, ніяк не одірветься від охопленого радісним гулом натовпу, блискає з-за квітів сльозами, ловить простягнуті до нього руки, щось говорить і знову потискує руки.

Ця зустріч глибоко зворушила Горького. Але ще більше він був зворушений, коли вийшов з вокзалу і опинився на площі, виповненій народом.

На площі мав відбутися урочистий мітинг. Для цього тут спеціально збудували трибуну. Та тільки-но на сходах ганку показалася висока, в сіренькому плащі наопашки, у білому картузі, трохи сутула постать Горького — площа спалахнула й загриміла такою бурєю захоплення,

що, здавалося, земля здригнулася від вибуху багатотисячних голосів.

Горький зупинився. Для нього це було несподіваним. Перед ним уже не натовп, а ціле людське море вирує, гримить, і кінця й краю цьому морю не видно. Він зняв картуз, зіжмакав його і підвів руку з наміром подякувати всім за теплоту і сердечність.

Та людське море, мов перехопивши його думки, заgrimіло ще більшим захопленням. І це було не просто захоплення — це був яскравий прояв гарячих, щирих почуттів українського народу до великого сина братнього російського народу.

— Зворушливо, — ледве чутно промовляє Олексій Максимович. — Це вже надто зворушливо...

Він знову підносить руку, хоче спинити бурю вітання, але від цього площа гримить ще гучніше. Він знову підносить руку, проте майдан не вщухає.

Нарешті Олексій Максимович, мов знесилений, опускає руки і довго стоїть нерухомо. Вуса його пересмикуються, брови збігаються до купи, і тепер він справді втрачає здатність що-небудь сказати.

Потім підводиться на відкриту легкову машину, стає на сидіння і низько-низько вклоняється народу.

Машина легко, мов човен, попливла між бурхливими людськими хвилями.

Так і не вдалося провести на вокзалі мітинг. Та й саму трибуну так забило людьми, що добратися до неї було неможливо. Мітинг змушені були перенести в міський сад і об'єднати його з урочистим пленумом запорізької міськради, спеціально присвяченим приїзду Горького.

Незабаром міський сад теж був переповнений. Але тепер ніхто не вигукував і не плескав у долоні. В саду запала така тиша, наче тут не було ні душі. На трибуні стояв Горький.

— Дуже важко мені, товариші, говорити... Не майстер я на ці діла, не майстер... Не знаходиш достатньо влучних і сильних слів, щоб висловити радість і гордість, яку викликаєте ви. Не раз уже я бачив такі величезні хвилі голів, і вони злилися для мене в одне ціле — в голову велетня-богатиря, що творить чудо... Всі казки про велич, про чудеса, які мають у собі звичайно подвиг і людські зусилля, — бліді, порівнюючи з тією силою і тією енергією, яку являєте собою ви.

Він говорив неголосно, повільно і з частими зупинками. Слова його, з підкресленим наголосом на «о», м'яко лягали в людську гущу і своєю ясністю, щирістю западали в серце.

Якоюсь особливою радістю запроменилося його обличчя, коли він заговорив про те, що вже встиг побачити у Москві, в Харкові, про грандіозні масштаби нового будівництва, про великі успіхи, досягнуті за короткий час молодого Країною Рад.

— Все це могла зробити лише колективна голова пролетаріату. Довгий час наша Росія була без голови. От як зараз в Європі: все є, а голови немає...

Мітинг тривав до глибокої ночі.

Незважаючи на пізній час, Олексій Максимович не погодився залишатися на ніч у Запоріжжі і просив відвезти його на Дніпробуд.

Ночував він у невеличкому старому селищі Кічкас, в будинку колишнього заводчика Лена,— зараз вся ця місцевість глибоко під водою. А рано-вранці, коли сонце тільки-но вибивалось золотими стрілами з-за синяви скель, Горький уже був на будові.

Він стояв на високій шпилястій скелі і захоплено дивився на облогу Дніпра. Ранок видався тихий, і від того картина будови здавалася ще величнішою. Дві армії будівельників, що розсипались на схилах обох берегів, з кайлами, лопатами, з різними механізмами і з безкраїми обозами грабарів з двох кінців ішли в наступ на Дніпро. Бурхливу, непокірну ріку перетинали ряжами, заковували в перегати, роздовбували її дно, розкопували кручі і гори, над горами зводили риштування.

Дніпро димів, як пожарище. Він нагадував арену фантастичної битви.

Час від часу то з одного кінця, то з другого крізь шум будівництва долітали застережливі звуки фанфар. Після цього земля здригалась, оглушливо гриміли вибухи, мов там били сотні гармат, і в повітря великими рудими хмарами здіймались розірвані скелі. Облога Дніпра ставала ще більш відчутною і вражаючою.

Олексій Максимович машинально виймає цигарку, запалює і майже відразу ж починає стромляти в рот другу. До нього звертаються місцеві керівники, щось говорять, пояснюють, а він стоїть, як заморожений, раз у раз промовляючи про себе улюблене волзьке широке:

— Хо-ро-шо!

— Це ж казка! — нарешті з неприхованим хвилюванням звертається він до присутніх. І, посміхнувшись, поспішає виправити себе: — Ні, це не казка. В казках подібного ще не було. Правду кажучи, я не сподівався на таку грандіозність.

За будовою, серед Дніпра, височіли велетенські, похмурі, овіяні легендами скелі: Сагайдачний, Стопни, Богатир, Крісло Катерини. Ще трохи далі темними гранітними кручами виступає історичний острів Хортиця. Широка ріка, до половини стиснута перегатами, бурхливо виривалась на простір і киплячими хвилями билась об Хортицю. Олексій Максимович вголос пригадав Шевченка:

Реве та стогне Дніпр широкий...

Оглянувши будову на правому березі, Горький моторним човном переправився на лівобережну частину будови. Він вилазив на риштування, спускався у котловани і до всього придивлявся з такою пильністю, наче робив для себе якесь відкриття.

Особливо його цікавила механізація праці. Тоді якраз будівництво переживало той неповторний період, коли кайло замінювалося перфоратором, лопата — екскаватором, грабарка — вагоном, коли старий примітивний спосіб роботи заступав новий, механізований.

Горький був дуже вдоволений, що потрапив на будову саме в цю пору.

Незабаром на шлюзовій дільниці Олексій Максимович став свідком курйозного випадку. Власне, він сам був причиною того випадку. На цій дільниці працював грабарем один білобрисий завзятий сільський хлопчина. Своєю буланою конячиною і невеличкою грабаркою він щодня виконував дві-три норми. Його шанували і називали всі Грабар-рекордсмен. Та коли на будові з'явилися крани, хлопцеві занудила грабарка. Його потягло до машини. Почав ходити на курси. В дні готування до приїзду Горького хлопчина особливо старанно вчився. У нього навіть зародилася мрія, яку від усіх приховав, — самому виїхати на крані, коли в котлован приїде Горький. І цього ранку хлопчині вдалося умовити машиніста, до якого він був прикріплений, доручити йому машину. Але коли на дільниці з'явився Горький, в очах новонародженого

машиніста раптом, як на гріх, всі регулятори переплутались: стріла замість того, щоб повернутися вправо, повернулася вліво, а сам корпус крана рушив не вперед, як це треба, а посунувся назад. Хлопчина розгубився. Помітивши, що кран іде на розведену колію, він з переляку вискочив з кабіни і розпачливо закричав:

— Тпру-у! Щоб ти здох!..— і заплакав.

Хоч машиніст і не допустив до аварії, але начальник дільниці не на жарт був розгніваний за такий скандал перед гостем. Проте Горький, несподівано для начальника, подякував машиністові і по-батьківськи заспокоїв заплаканого хлопчину.

— Хо-ро-шо! — підбадьорливо сказав Олексій Максимович.— Але треба вчитись. Машину створила людина, і людину вона повинна слухатись.

Потім на човні повезли Горького на острів Хортицю. Коли вибрались крутою стежкою на гору, він став край скелі і, переводячи подих, посміхнувся:

— Ну, от... Тепер і я запорожець.

Хортиця його цікавила як пам'ятник старовини. Він розпитував про нові археологічні розкопки, про стоянки первісної людини, про сліди скіфів і запорожців. А втім, про запорожців він більше сам розповідав, ніж розпитував. На сором деяких місцевих керівників, він знав історію цієї місцевості і всієї Запорозької Січі значно глибше, ніж вони. В його розповідях про бойові козацькі походи були такі подробиці, наче він сам брав у них участь. З почуттям гордості говорив Олексій Максимович про героїчні походи запорожців проти ханів і шляхти, походів, що починалися часто саме з цієї Хортиці, про велику і переможну визвольну війну українського народу, очолювану Богданом Хмельницьким.

Проходячи по незайманій цілині в глибину острова, Горький раптом спинився і, нахилившись над маленькою голубою квіткою, з якимсь особливим хвилюванням у голосі заговорив чистою українською мовою:

— Здоровенькі були!

Потім трохи ніяково, ніби виправдуючись перед присутніми, стиха промовив:

— Так вітався на чужині до квітів ваш земляк, а мій друг...

І, трохи помовчавши, задумливо додав про себе:

— На рідкість мила, сердечна людина!

Він не пояснював, про кого йшла мова, але всі догадалися, що Олексій Максимович згадував про свої дружні зустрічі на Капрі з Коцюбинським.

Повернувшись на правий берег, оглянувши теплову станцію, фабрику-кухню, Горький несподівано попросив знову переправити його на протилежний берег. Йому здалося, що він чогось не додивився на лівобережних перегатах, щось пропустив.

І чим більше ходив по будові, тим дужче вона розпалювала в ньому цікавість і викликала гордість за свій народ.

Горький був невтомний. До самого вечора ніде і на хвилину не спинився перепочити. Цілий день ходив без картуза — обвітрився, загорів і, здавалося, навіть помолодшав на вигляд. Всі дивувалися з його рухливості.

А ввечері у приміщенні щойно збудованого літнього театру він знову стояв на трибуні.

— І ще раз скажу я вам, милі ви мої люди. Працюєте ви чудесно. Але ви ще успішніше працюватимете над своєю великою справою, якщо будете ставитись до неї, як господарі. А ви тепер саме господарі. Будемо ж і далі йти в наступ з таким натхненням, тільки не як кіннота, насकोком, а густою піхотною лавою, крок за кроком відбиваючи у темного побуту його позиції.

Того ж вечора Горький мав виїхати. Але не поїхав. Він так захопився будовою, що вирішив одкласти від'їзд — і залишився ще на день.

Ранком він їздив у дитячу комуну «Авангард». По обіді, як і минулого дня, сповнений енергії, зненацька з'являвся то глибоко в котловані, то високо на риштуваннях. А ввечері, перед від'їздом, його високу, трохи сутулу постать у плащі наопашки, з білим картузом у руці, знову бачили на шпильастій прибережній скелі.

Він стояв нерухомо і пильно дивився на нічну панораму будови.

Вночі будова здавалася ще більш могутньою і грандіозною. Дніпро, переплетений довгими лініями вогнів, скидався на фантастичного титана, закованого в золоті ланцюги. Він шумів, гримів, немов виривався з тих ланцюгів і ніяк не міг вирватись.

Десь на тому березі з піснею йшли дівчата. В темряві їх не видно. І тільки старовинна степова пісня, що, мов на крилах, летіла між двома ярусами зірок — на небі й у

воді — вказувала, де вони йшли. Вдалині, біля вогнищ, теж співали. Співали нових, ще не відомих йому пісень. Весело й дружно звучали там голоси полтавців, вологодців, кавказців... Раптом близько в темряві, серед скель, знявся басовитий голос: «Реве та стогне...».

І Олексій Максимович знову проникливо заговорив мовою Тараса Григоровича:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Горького вже кликали, нагадували про поїзд, але він ніяк не міг відірвати очей від охопленої вогнями ріки, де розум людини торжествував над силами стихії.

Особливо йому подобались нічні вибухи. І коли на темному фоні ночі над Дніпром вогняними стовпами високо здіймались розірвані скелі, він зачаровано промовляв:

— Хо-ро-шо!

Андрій КІНЬКО

НАРОД ПРО ГОРЬКОГО

«...Я вже в Мануйлівці, і моя адреса така: поштова станція Хорішки, Полтавської губернії, в село Мануйлівку. Хороше в цій Мануйлівці, дуже хороше, тихо, мирно, трошки сумно... славний народ, лагідний, ввічливий, я дуже їх люблю»,— писав Олексій Максимович Горький Антону Павловичу Чехову 13 червня 1900 року.

Він запрошував і Чехова на Полтавщину: «Приїжджайте лишень сюди. Ми помістимо вас у школі, в такому ж парку, неподалік від нас. Кімната у вас буде велика, ніхто не заважатиме вам. Тихо буде. Я почав купатись у мальовничій річці Псьол, де ходять величезні щуки. Красива річка.

Звідси, з села, при місячному сяйві і під жалібні співи жаб, ялтинське буття здається мені ще більш відворотним, видуманим, непотрібним. З завтрашнього дня — працюю».

Кипуча енергія Олексія Максимовича не вичерпувалась працею над літературними творами, що їх він написав у Мануйлівці. Горький знаходив час, аби зібратися в ліску чи біля річки селян і почитати «Кобзаря» чи оповідання Чехова. Більше того, за ініціативою Горького було відкрито самодіяльний театр. Перед одним з акторів-аматорів пізніше І. Карпенко-Карий, як розповідають, ставав на коліна, запрошуючи його до своєї трупи.

Готували «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Назара Стодолю» Т. Шевченка, «Мартина Борулю» І. Карпенка-Карого, «Свої люди — поквітаємось» О. Островського. Ще й тепер часто згадують тодішні глядачі

і учасники вистав, як наполегливо Горький домагався дозволу ставити п'єси українською мовою.

А скільки сил приклав Олексій Максимович, щоб організувати хор, традиції якого ще й зараз відчуються. Гурт селян на дозвіллі може заспівати такий складний твір, як «Закувала та сива зозуля...» — і так майстерно, що зачаруєшся. Горький був людиною музично обдарованою — це всім відомо! Його ще молодого було зарековано до однієї з найкращих хорових капел Росії.

З лагідних, ввічливих і славних юнаків та дівчат в Мануйлівці Горький виховав гурток відважної молоді, що виявила себе загартованою у революційні роки, зокрема в час захисту завоювань Великого Жовтня.

Ми нагадали це для того, аби став відчутнішим ґрунт, на якому виникли народні оповіді.

Усному їх побутуванню в Мануйлівці та навколишніх селах особливо сприяє щорічне горьківське свято 18 червня. Сюди прибувають вшанувати світлу пам'ять Буревісника революції трудящі з багатьох районів Полтавщини, а делегації — з цілого ряду областей та столиці України. З Москви приїжджають родичі та друзі Олексія Максимовича, Катерина Павлівна Пешкова та, зокрема, Надія Олексіївна Пешкова.

Оповіді очевидців — це найбільш хвилююча частина горьківського свята в Мануйлівці. Їх можна почути у гурті селян, за святковим столом та на берегах Псла.

Люди згадують і піщаний берег Псла, де відбувалось читання «Кобзаря», і дубки, де збиралися на розмову про землю, революцію, і театр, де посоромлені поліцаї відступали перед Горьким і починались вистави, і Риженкову хату, яку рятував від пожежі Горький...

В Алупці (або як кажуть у Мануйлівці друзі Олексія Максимовича — Голубці) стояв травневий день. На лавочці під зеленими кипарисами неподалік від Воронцовського палацу сидів Олексій Максимович Пешков з чорнявою дружиною Катериною Павлівною.

Він дивився на чорноморські хвилі, про щось думав... Молоде його обличчя було виснажене, хворобливе, час від часу він глухо покашлював.

— Тобі, Олексію, сьогодні погіршало, — з тривогою заговорила Катерина Павлівна.

— Ні, все так же — ні гірше ні краще,— відповів він, думаючи про щось інше.

— А я бачу, що тобі з кожним днем гірше й гірше. Та й лікар про це говорить, наполягає на виїзді в таке місце, де нема цієї задушливої спеки.

Це був, мабуть, найтяжчий період в житті молодого Пешкова. До Н. Ф. Анненського він писав: «Про стан мого здоров'я можна сказати, що воно розхитане, детальніше — я сильно кашляю, страждаю пропасницею, безсонням, апетит поганий».

До Олексія Максимовича і Катерини Павлівни прямувала молода білява жінка.

— Олексію Максимовичу, знаю, що чиню нескромно,— заговорила вона, зупинившись біля них,— але я дуже хотіла б Вас сфотографувати.

Горький пробудився від своїх думок, уважно подивився на незнайому і закашляв, приклавши ліву руку до запалих грудей.

— Ви дуже хворі,— щиросердо заговорила незнайома, сідаючи поруч з Катериною Павлівною.

— А ви всіх... зустрічних фотографуєте? — іронічно запитав Горький, маючи намір уникнути розмови про стан здоров'я.

— Ні, далеко не всіх! — вигукнула гаряче дама.— Вашу ж, Олексію Максимовичу, фотографію я дуже хочу повезти з собою на Полтавщину. Там є багато людей, які Вас шанують.

Письменник здивувався тій серйозності, з якою говорила незнайома жінка, і почав ще уважніше придивлятися до неї...

— А може, Ви до нас... на Полтавщину поїдете? — несміливо, майже пошепки запитала.

— А що ми там будемо робити?

— У нас великий парк, навкруги ліс, річка. Я живу з чоловіком-лікарем і мамою. Поїдемо до нас,— сміливіше почала переконувати вона, поглядаючи то на Олексія Максимовича, то на Катерину Павлівну.

— Мені однаково куди їхати, аби швидше вирватися з цього пекла,— відповів Горький.

Так почалося знайомство з Олександрою Андріївною Ширинською-Шихматовою.

Невдовзі Олексій Максимович і Катерина Павлівна

разом з Олександрою Андріївною — «стриженою» (як її звали селяни) — поїхали в мальовничу Мануйлівку.

Там письменник знайшов усе, що йому було потрібне для поліпшення здоров'я і творчої роботи: і надійного лікаря — українську природу, і гарне товариство...

Розповідь Федора Всеволодовича Попова, відомого учасника революційної боротьби за Великий Жовтень, зіткана з багатьох усних спогадів мануйлівських друзів Горького та власних переживань. Деякі деталі автор, очевидно, почерпнув від Катерини Павлівни, що була єдиним свідком і учасником розмови.

— Княгиня Ширинська-Шихматова, мати «стриженої», довгий час, — продовжив Федір Всеволодович, — жила в Парижі. Повернувшись на Полтавщину, почала проводити деякі реформи в своєму господарстві. Вона добровільно віддала частину землі (650 га сінокосу) в громадське користування без права розподілу. Коли ж дочки потрапили до в'язниці (Олександра — у Петропавловську, а Варвара — у Шліссельбург), мати продала великі отари «шпанки», частину землі, племінних коней і за великий викуп взяла дочок на поруки.

Олександра Андріївна високо цінувала Горького, але в той же час була чимось і невдоволена. В ті роки «стрижена», мабуть, була інших переконань, ніж Горький. Вона дивилася на його захоплення селянським театром, хором, школою для дорослих не як на першочергове завдання передової людини. Йй цього було не зрозуміти... (1961, Мануйлівка — Піски).

— Приїхав у Мануйлівку якийсь чоловік, — розповідав Карпо Данилович Волошак. — Ми так і подумали: пан! Але швидко він подружив з нами. Куди не йде → і ми юрбою. Любив частувати гостинцями.

Покличе, було, в садок пані Орловської, «стриженої», і пригощає різними фруктами нас, селянських хлопців.

Навчив нас грати в скраклі. Сам він добре грав: було як поцілити — так всі з городка вилітають. А як потомось, то витягне з рукава книжечку, сядемо на горбку й читаємо.

Ходив з нами й до річки. Тільки довго не сидить у воді. Перепливе на той берег, виліпить з піску царя, цари-

що і царенят та й гукає: «Ідіть на чортів подивитесь» (Розповідь поширилась усно, а також через газету «Розгорнутим фронтом» від 18. VI 1936 року).

Горький дуже любив наші пісні. Вечором, було, прийду до дівчат, які служили у Олександрі, «стриженої», та й почнемо гуляти. Сміємося, чудакуємо, аж гульк — відчиняється вікно у Горького:

— Дівчата, заспівайте якоїсь! — привітно та ласкаво просить Горький.

— То якої ж?

— Жалібної, «Я бідний сирота на чужині».

Ми ото і почнемо:

На пригорку стояла,
Соловейка держала.
Соловейку мій маленький,
В тебе голос тоненький.
Защербечи ж ти мені,
Та що я в чужій стороні.
Ой нема ж роду при мені.
Ой нема роду ні отця,
Тільки одна сестриця є.
Та й та плаче-ридає.
Не плач, сестро, не ридай,
Карих очей не втрачай.
Нехай тоді заплачеш,
Як на коні побачиш,
На конику воронім
У жупані голубім.

— Горький нам, було, принесе капшук пряників... Ми й проспівали йому увесь вечір,— згадує Орина Куліш.— Гарний чоловік був! Ходив у сировій сорочці, чорним вишитій. Штани у нього теж полотняні, а шляпа чорна. Часто ми бачили, як він такий задуманий все ходить від кімнати до огради... думає, думає...

Одного разу наш співочий гурток зібрався в лісі. Співаємо пісню:

Гарбуз білий качається,
Чого старий чіпляється?

У цей час,— розповідає Марія Степанівна Хорунженко,— підійшов хтось до нас і кинув:

— Чого багатий та скверний чіпляється?

Від несподіванки наш співочий гурток замовк. А регент наш так і завмер з піднятими руками. Дивимось, а це Пешков, сміється до нас. Постояв Олексій Максимович і пішов з чоловіками за кущі. Чуємо, регочуть там чоловіки. «Чого б це,— думаємо ми, дівчата.— Може, з нас сміються?» Від сорому ми червоніємо. Але ось виходить з-за кущів Андрій Бородін. Питаємо його. Виявляється, що чоловіки сміялись з постаті царського солдата, якого копіював... Олексій Максимович Пешков.

Розповідь вперше люди почули з уст Марії Степанівни Хорунженко, а потім читали в газеті «Розгорнутим фронтом» від 18.VI 1937 року.

Горький багато часу проводив на Пслі з мануїлівцями:

— Дивіться, оцей ліс, луки — зараз усе панське! Прийде час — і воно належатиме народові!

Люди наші вірили йому, але одноразово і побоювались: «А, дивись, хто підслухає з багатеньких». Озиралися на всі боки,— згадує почуте від старіших Петро Єфіфанович Михайленко. (Записано 1966 року).

Горький вірив, що людина праці з природи своєї — художник. Він високо цінував прагнення народу вносити красу в своє життя, побут, взаємини.

З гордістю розповідає Марія Степанівна Хорунженко:

— Хор наш, в якому співав і Горький, збирався три рази на тиждень: в суботу, вівторок і четвер. Одного разу я не пішла. Біжу я вулицею, а навпроти Горький і Самойленко:

— Маріє, куди біжиш?

— В лавку.

— Чому не була на співанці?

— В мене черевиків не було!

Вони пішли. Аж ось кличе мене Самойленко. Там і Горький стоїть. Дають мені пакуночок:

— На, Маріє, оце — тільки на співанки ходи!

Як же це батьку сказати? Він же чоботар, і маю черевички гарні... Обманювати його я не могла.

— Маріє, де взяла черевики?

— Горький подарував.

— За що?

— Я не пішла на співанки, а одмовилася тим, що черевиків не маю.

Батько наполягали, щоб я пішла до Горького і вибачилася, що обдурила його.

Я стала благати, мати благає...

Умовили...

Після смерті Горького збирали всі речі, пов'язані з Горьким, а я своїх черевиків не могла здати. Племінниця була в мене. Вона танцювати дуже любила: племінниця і станцювала горьківські черевички. (Записано 1961 року).

У гарячу літню пору 1897 року, коли всі мануйлівці були в полі, на жнивях, у Іллі Риженка залишилися діти самі. Граючись, вони запалили хату. Першим кинувся гасити Олексій Максимович. Йому допомагала Катерина Павлівна.

Коней не було на пожарній. Горький сам запрягся в бочку з водою і понісся на пожежу.

З юрбою дітей почали гасити хату Риженка.

Люди запримітили, що в селі пожежа...

Хати стояли густо — може бути велике лихо для всього села.

Кинули роботу — і в село. Прибігли жінці з ближчих полів і побачили: стріха вже догоряла, а Олексій Максимович та Катерина Павлівна виносили речі: скрині, ліжка, ослони і різні пожитки.

Коли ж появилася у дворі хазяїн — Ілля Риженко, — то найперше кинувся до сундука. У Голтві він нещодавно продав воли. Гроші поклав у прискринок. Перелякався до смерті чоловік, коли глянув, що грошей у прискринку немає:

— Тепер я зовсім пропав. Хата згоріла. Гроші хтось узяв...

Олексій Максимович зразу ж підійшов до Риженка:

— Гроші ваші не пропали. Я їх приховав...

Зрадів Ілля і схвильовано каже:

— Ніколи б не подумав, що такий пан кинеться рятувати мої пожитки... і гроші віддасть.

Олексій Максимович говорив потім з Сашею «стриженою». Вона допомогла деревом, і хату відремонтували,— згадує Петро Єпіфанович Михайленко. (Записано 1966 року).

Горький був і щедрий, і добрий, і ласкавий, і сміливий.

Загубив Грицько Рачич п'ять карбованців золотих і тяжко зажурився, бо нічим буде «подушне» заплатити.

Горький дав йому своїх п'ять карбованців, аби він не журився,— розповідає Карпо Данилович Волошак.

— Пам'ятаю, варили кашу на гулянці, біля Псла,— говорить Карпо Данилович Волошак.— Один з наших напився, почав сваритися і... розбив музикантову скрипку (чоловіка Марії Степанівни Хорунженко). Зчинилась бійка.

Горький зразу ж розвів забіак, пообіцяв музикантові купити скрипку. Свого слова він дотримав! (Записано 1961 року).

Прийде, було, до батька:

— Давай, Яшо, ціп!

— Он там гулящий.

Горький починає молотити з притиском та приказує:

— Отак треба і панів бити, щоб аж цурки сипались.

— А яка воно реформа із землею може бути? — питає наш батько.

— Може, Яшо, ми і доживемо... Рано чи пізно Романових скинуть. І без крові це не обійдеться.

Заговорившись, вони й про молотьбу забудуть. Сидять, розмовляють тихенько...

— А мій бродяга тут? — почується голос Катерини Павлівни. Ото вже вона шукає. Та до матері:

— Беріть палицю та гоніть його. Хазяїну робити треба, а він розвів тут балачки...

Забере його та й підуть.

На другий ранок Горький знову в клуню прийде. Майже щоденно він у нас бував,— згадує Кирило Якович Бородін.

Горького покликали снідати.

Господарка поклала на стіл цибулю, огірок малосольний та картоплю в лушпинні.

Олексій Максимович чистив картоплю і приказував:

— Так будемо драти з гадів шкуру, як оце з картоплі...

Пам'ять Івана Гнатовича Артюха зберегла багато спогадів про О. М. Горького.

Біля Псла є гарні купальні. Пісок чистий-чистий. Тепер люди цей мануйлівський пляж називають горьківським. Туди письменник їздив разом з друзями купатися.

Одного разу, сидячи на березі, Горький зліпив з піску рогатого чорта... Усі здивувалися: «Справжній чорт!»

Як налюбувалися ним, тоді Олексій Максимович кілком позбивав чортові роги:

— Отак, друзі, треба збивати роги панам, капіталістам та їх підлипалам!

Чув про це до війни. Ми їздили купатися з Карпом Лисенком. Він у Ширинської кучером був,— згадує Григорій Максимович Біляєв.

Жили ми над самою кручею,— говорить Іван Гнатович Артюх.— Була в мене звичка: вийду на берег Псла і співаю. Одного разу, як зараз пам'ятаю, співав «Де ж ти, милий, скрився, де ж тебе шукать...»

Почув — щось шелестить. Оглянувся — ідуть два чоловіки. Схопився та хотів тікати. А молодий, в шляпі, підперезаний, середнього росту, каже:

— Почекай! Гарно співаєш, хлопче! На́ тобі на гостинець.

Дав аж двадцять копійок.

Поніс я гроші і віддав батькові.

— Де ти взяв?

— Пан дав!

— Де ж він?

— Он пішли кручею!

— То ж Максим Горький, що приїхав до «стриженої» пані в гості.

Літом 1900 року Мануйлівку проїздом відвідала українська мандрівна труппа І. Карпенка-Карого. Горький захоплювався талановитою грою українських акторів.

Селяни вітали театр традиційним снопом пшениці.

Славний корифей українського театру зблизився з мануйлівськими самодіяльними акторами. З великим задоволенням він подивився мануйлівських гуртківців, організованих О. М. Горьким.

Побачивши, як Бородін Яків виконує роль крамаря в п'єсі «Тарас Бульба», він прийшов до нього в хату і дуже просив (на колінах!) Якова Федоровича стати професійним актором і вступити до його трупи.

Лише любов до рідного села та бажання продовжувати почату справу в Мануйлівському самодіяльному театрі затримала талановитого селянина... Вони, ці люди, виховані Олексієм Максимовичем, активно сприяли розвиткові радянської культури на селі.

20 серпня 1900 року Горький виїхав з Мануйлівки. (З рукописного літопису «Мануйлівка горьківська»).

Я добре пам'ятаю 1897 рік, коли в нашому селі Мануйлівці жив Олексій Максимович Горький. У тому році він організував народний театр, до роботи якого залучив селян. Сам Олексій Максимович брав активну участь в поставках. Він грав тоді Націєвського, а я батрака.

І от під час однієї репетиції Горький запитав хлопців:

— Хто, по-вашому, розумніший: Мартин Боруля чи його батрак Омелько?

Хтось відповів:

— Боруля!

І на це Горький сказав:

— Бо багатий...

(Вперше розповів Хрисанф Іванович Мороз. Його розповідь тепер знають майже всі у Мануйлівці).

Було мені 14 років, як уперше я зустрівся з Олексієм Максимовичем Пешковим. Привітався він та й питає:

— Як живеться?

Був я панським пастухом — звісно, яке то життя було. Згодом Олексій Максимович організував театр. Багато сил він доклав, поки обладнали приміщення та організували колектив. Ставили ми п'єси: «Свої люди — сочтемся» (Горький грав роль прикажчика Подхалюзіна),

«Чужое добро впрок не идет» (тут він виступав у ролі Мишеньки).

Спочатку в театрі переважно брали участь вчителі, а згодом і селянські хлопці. Ставили ми «Мартина Борулю». Призначив мене Горький суфлером, а сам був режисером і грав дві ролі: повіреного і жениха Націєвського.

Був у нас тоді уже й співочий гурток. Я теж співав.

У 1900 році він приїздив до нас вдруге. Тепер він був ще ріднішим, ближчим. Одразу ж по приїзді взяв участь у театральній виставі.

Одного разу співали ми пісні народні: «Гуляв чумак на риночку...», «Ой у полі три доріжки різно...» та інші.

Він і каже:

— А давайте ще отакої — «І п'ять будем, і гулять будем, а смерть прийде — помирать будем»!

Розповідь Івана Івановича Назаренка селяни не раз чули від нього самого та читали в газеті «Розгорнутим фронтом» від 18 червня 1937 року.

Готувались показувати п'єсу, здається, «Мартин Боруля». Прийшов і урядник. Перед початком вистави вийшов він наперед і почав:

— Не допущу збиратись на це «смотрилище»!

Керував постановкою п'єси Олексій Максимович. Говорив з акторами, ладнали декорацію, а на урядника ніби і уваги не звертав.

Прийшла і Саша «стрижена», піклувалася теж про спектакль. Актори вели себе спокійно.

Перед самим відкриттям сцени урядник знову вийшов наперед і вже суворо наказав:

— Я не допущу, щоб при мені відбулось це «смотрилище»!

Тоді Олексій Максимович дістав з кишені папір і показав уряднику. Начальство Кобеляцького повіту дозволило ставити п'єсу «Мартин Боруля».

— На це, бачите, є дозвіл,— сказав Горький урядникові.

Урядник розізлився, оскаженів, але залишив приміщення з нахвалянням:

— Я ще до вас доберусь!

Народ побачив: коли є справжні заступники, борці за його справу, то і урядник не закон...

Чув цей переказ я від Марії Степанівни Хорунженко,— говорить Петро Єпіфанович Михайленко.

Горький збирав біля Псла всіх підходящих людей, здебільшого бідняків та батраків. Серед них траплялись і непідходящі,— з усмішкою говорить Кирило Бородин.

Коли поїли кашу, трохи сьорбнули, то ще гарячіше заговорили. Зайшло — за землю. Горький і каже:

— Хлопці, земля все ж перейде в державу. Самі оброблятимемо, без пана.

А тут поряд стояв Гаврило Дерид. Почув... Це йому не сподобалось, бо саме скуповував земельку. Мав він і лавку. Торгував. Поглянув на Горького і каже:

— Що ти патякаєш, дурню, язиком!..

Горький не довго думаючи як схопив його за носа...

Копали ставок. Праця, відомо, важка. Управитель збиткувався над людьми.

Прийшов до нас Олексій Максимович. Почав розпитувати, а ми йому і розповіли:

— Глиняна робота — не земляна. А платять малува-то. Робимо з досвітку до смерку! Управитель недоміряє, а значить, і недоплачує!

Горький трохи помовчав і каже:

— Добре, я сьогодні сам замірю роботу і порахую.

Як сказав, так і зробив. Прийшов, заміряв — і в той день ми одержали удвоє більше. Потім і управитель точніше заміряв роботу і платив більше.

Від Артюха Деміда, який копав став, чув переказ Петро Єпіфанович Михайленко.

Багато було друзів у Горького, але траплялись і вороги, серед яких особливою ненавистю відзначився піп Іван Вошинський. Одного його вистачало, як сказала нам попова родичка Віра Купріянівна Лянна, щоб псувати нерви письменнику. Це ж він постарався переселити з Пісок у Мануйлівку урядника та стражника.

— Горький — це крамола! — не раз казав він. Страх як ненавидів він усіх, хто сіяв серед людей правду...

Тим же платив Вошинському і Горький.

Коли у Катерини Павлівни синок народився, то Олексій Максимович сказав:

— Отому мерзотнику Вошинському і доторкнутися не дам брудними руками.

За метрикою для Максима їздили аж у Рублівку.

Мій батько, Яків Бородін, був серед тих людей, на яких Горький покладався. Після революції 1905 року роз'їжджали каральні загони. Люди збиралися, тайком говорили про землю.

Самійло Риженко все підслухав і заявив попові Кремлянському:

— Батюшко, у старій лікарні збираються. Це все грамота Горького. Він там про землю їм говорив.

Піп заявив становому...

26 січня, дивимось, їде кіннота. Всі мигом додому. Батько тільки успіли лягти, а урядник Пацюк у вікно:

— Відчиняйте, Якове Федоровичу!

Заходять.

— А це хто?

— Сини,— каже Пацюк.

— Обшук.

Зі скрині все повикидали. Нічого не знайшли.

— Тут немає нічого, ваше високоблагородіє,— каже Пацюк.

— Сходьтесь на зборню!

Хоч і нічого не знайшли, а заарештували дев'ять чоловік.

— Збирайтесь на Кременчук.

Наші почали просити:

— Не відправляйте нас, як арештантів. Ми покійно самі поїдемо.

Зібралися. Запрягли пару коней — і в Кременчук, в тюрму. Приїхали, здали пакет, а начальник прочитав та й каже:

— Оце так арештовані! Самі з покорою з'явилися.

Зачинили їх у камерах. Батько згадали розмови з Горьким:

— Не бійся, Яшо, тюрми, то — школа! Не ця, що ви кінчали, а друга, політична.

Побачень не давали — політичні. А тут треба було землю оформляти. Саша «стрижена» добилась. Де вона тільки не була! І батькові дозволили підписати доручення на купівлю землі, а поговорити з сином не дали...

Кирило Якович Бородін розповідає, як по писаному, либонь, добре все запам'яталось!

— Федько! Та чи не приніс би ти Олексієві Максимовичу з крамниці цукерок, курива?..

Федько летів стрілою через усю Мануйлівку. В його очах стояла привітна русява людина, яку любили в селі. По-дитячому щиро захоплювався нею і цей смаглявий хлопчина:

— Горький у моєму житті відіграв вирішальну роль! Коли він виїхав з Мануйлівки, всі його друзі (і мій батько!) міцно тримали в собі його дух... А захоплювати своїми ідеями Олексій Максимович умів!

Минало 14 років — я пішов з двору. Сім'я велика — вісім душ дітей. Землі не було. Взяв у торбу хліба, три карбованці і рушив у люди. Батько потай від матері благословив. Йому Горький багато розповідав про свої мандри. В торбу поклав оповідання Горького, «Кобзар» Шевченка і пішки подався на Козельщину.

Підрядчики набирали на Донбас. Почались тяжкі страждання: невеликий на зріст, худенький хлопчина не міг знайти роботу. Вантажити шпали, рейки не приймали. У куркулів теж: сьогодні приймають, а завтра — виганяють. Не обійшлося без добрих людей. Зустрів я інженера Подковирова. Будучи марксистом, він не тільки допоміг закінчити залізничні курси — втягнув мене в революційний гурток.

Праця на станції Степки (біля Артемівська) перепліталася з підпіллям. Та швидко дізнались про мою участь у революційному гуртку і звільнили з роботи. В 1915 році я опинився на фронті. Йшов мені 19-й рік, а я вже керував підпільною більшовицькою організацією корпусу...

— Нам передали, що Горький прямує на далеку північ: він хоче відвідати Соловки. На той час (1928) я очо-

лював,— розповідає Федір Всеволодович Попов,— у Раді Народних Комісарів справу освоєння окраїн Радянського Союзу. Наша експедиція знаходилась недалеко від тих місць. Я вирішив розшукати Горького і побачитись з ним. Наздогнав я Олексія Максимовича на пристані Кем. Заходжу, питаю, а мені відповідають:

— Відпочиває!

З ним їхав тоді відомий співробітник органів безпеки... Секретарем Горького була Надія Олексіївна, невістка. Коли вона вийшла до мене, я відрекомендувався:

— З Мануйлівки я. Хотів би бачити Олексія Максимовича.

Полярний день. Сонце. Навіть жарко. Згадалось дитинство. Вималювались в уяві до деталей картини зустрічей. Олексій Максимович іноді скакав на виїзних жеребцях. Без бриля. В білій сорочці. Чуприна велика розвівається... Тільки клубки пилюки...

Увійшов Горький. Передо мною стояв такий же високий чоловік, як і в Мануйлівці, тільки очі здалися голубішими, бо навкруги розливав світло яскравий північний день, зливаючись з голубизною моря.

— Ви з Мануйлівки?

— Я онук діда майора.

Він простягнув руки і обняв мене. Потім став розглядати. Ходив по кімнаті. Мовчав, мабуть, пригадував. Був схвильований. Через певний час почав розпитувати:

— Хто живий?

Почав називати прізвища акторів: Федора Деріда. Пантелеймона Хоменка, Якова Бородіна.

— Як Мануйлівка вела себе в 1905? в 1917?

Я розповів. Наприкінці бесіди Олексій Максимович промовив:

— Мануйлівка мені дуже дорога. Там я більше, ніж в інших місцях, познайомився з українським селянином і полюбив його. І Максим мій мануйлівський. У плані моїх подорожей є Мануйлівка. Вітайте земляків. У Мануйлівці я буду!

Почули наші люди про смерть Горького. Засумували! Зробили могилку, висипали клумбу, посадили квіти.

Викопали дерево і теж посадили біля могили!

Ростуть клени і ясени!

У 1938 році відбулось перше Горьківське свято в Мануйлівці. Людей стільки наїхало, що в колодязях води не вистачило!

Хати прикрашені портретом Горького в старовинних рушниках та траурних стрічках,— згадує Григорій Григорович Шаповал, у якого часто гостювала Катерина Павлівна і всі родичі Горького.

Таким залишився у пам'яті мануйлівських селян Олексій Максимович Горький.

П Р И М І Т К И

I. МАКСИМ ГОРЬКИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИТИЦІ

Білецький, Олександр Іванович. Творчий шлях О. М. Горького. Друкується за виданням: Олександр Білецький. Зібрання творів у п'яти томах, т. 4. К., «Наукова думка», 1966, стор. 469—485.

Шаблювський, Євген Степанович, Романченко, Іван Савич. М. Горький і спадщина Т. Шевченка. Стаття підготовлена для даного збірника. Друкується вперше.

Кирилюк, Євген Прокопович. Іван Франко і Максим Горький. Стаття написана для цього збірника. Друкується вперше.

Миценко, Леоніла Іванівна. Разом з епохою (Максим Горький і Леся Українка). Вперше стаття надрукована у збірнику «Велика дружба». (К., Держлітвидав України, 1959, стор. 303—317). Для даного збірника праця перероблена.

Колесник, Петро Йосипович. Роки творчої співдружності. Розвідка підготовлена для цього збірника. Друкується вперше.

Бутська, Ірина Анатоліївна. О. М. Горький і передові українські письменники в журналі «Жизнь». Вперше надруковано у журналі «Вітчизна» (1956, № 6, стор. 103—109). Для цієї книги авторка статтю переробила й доповнила.

Кисельов, Йосип Михайлович. Велика школа. (М. Горький і українська радянська драматургія). Стаття публікувалася в збірнику «Велика дружба» (К., Держлітвидав України, 1959, стор. 435—470). Для даної книги дослідження значно перероблене.

II. ДЖЕРЕЛА ДРУЖБИ

Франко, Іван Якович. Максим Горький. Стаття подається за виданням: Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. 18. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 105—107.

З листування між М. Горьким і М. Коцюбинським. Листи М. М. Коцюбинського перекладено на українську мову за виданням: Михайло Коцюбинський. Твори в трьох

томах, т. 3. К., Держлітвидав України, 1956. Листи М. Горького перекладено на українську мову за виданням: М. Горький. Собрание сочинений в тридцяти томах, т. 29. М., Гослитиздат, 1955.

Горький, Олексій Максимович. М. М. Коцюбинський. Друкується за виданням: М. Горький. Твори в шістнадцяти томах, т. 7. К., Держлітвидав України, 1953, стор. 260—266.

Макаренко, Антон Семенович. Максим Горький у моєму житті. Публікується скорочено, перекладено на українську мову за виданням: А. С. Макаренко. Сочинения, т. 7. М., Изд-во Академии педагогических наук РРФСР, 1952, стор. 337—348.

Вибране листування А. С. Макаренка з О. М. Горьким. Листи М. Горького і А. Макаренка перекладено на українську мову за виданням: А. С. Макаренко. Сочинения, т. 7. М., Изд-во Академии педагогических наук РРФСР, 1952. Листи М. Горького «Вихованцям колонії ім Горького в Куряжі» від 29 березня 1927 року та «Вихованцям трудової комуни ім. Держинського» від 10 липня 1928 року перекладено за виданням: М. Горький. Собрание сочинений в тридцяти томах, т. 30. М., Гослитиздат, 1955, стор. 16—17, 101.

ІІІ. МАКСИМ ГОРЬКИЙ У СПОГАДАХ

Тичина, Павло Григорович. Людина. Подається за виданням: Павло Тичина. Твори в шести томах, т. 5. К., Держлітвидав України, 1962, стор. 73—75. Великий син великого народу. Друкується за тим же виданням, т. 6, стор. 189—193.

Рильський, Максим Тадейович. Буревісник. Передруковано з книги: Максим Рильський. Твори, т. 3. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 375—376.

Кримський, Агатангел Юхимович. Вірний друг українського народу. Подається в перекладі з російської мови за текстом газети «Советская Украина», 1941, 18 червня. Незабутній вечір. Публікується в перекладі на українську мову за текстом газети «Советская Украина», 1940, 24 червня.

Корнійчук, Олександр Євдокимович. Зустрічі. Друкується за книгою: Олександр Корнійчук. Разом з життям. К., «Радянський письменник», 1950, стор. 57—60.

Панч (Панченко), Петро Йосипович. Пам'яттю збережене. Доповнені і перероблені автором спогади написані на основі статті «Наші зустрічі з Горьким» («Литературный современник», 1936, № 9).

Ле (Мойся), Іван Леонтійович. Незабутнє. Написано на матеріалі статті «Пам'яті Олексія Максимовича Горького», опублікованої в «Литературной газете» (1937, 17 червня).

Копиленко, Олександр Іванович. Світлий образ. Передруковується скорочено з газети «Радянська Україна», 1956, 17 червня.

Смолич, Юрій Корнійович. Із спогадів «Запитання, на яке не можна відповісти». Друкується за книгою: Юрій

Смолнич. Розмова з читачем. К., «Радянський письменник», 1953, стор. 232—233.

Тудор (Олексюк), Степан Йосипович. Олексій Максимович Горький. Подається за книгою: Степан Тудор. Вибране. К., «Радянський письменник», 1949, стор. 362—366.

Чаговець, Всеволод Андрійович. Пісня про Сокола. Друкується за текстом газети «Радянське мистецтво». 1946, 18 червня.

IV. МАКСИМ ГОРЬКИЙ НА УКРАЇНІ

Пешкова, Катерина Павлівна. В Мануйлівці. Статтю передруковано із збірника «Велика дружба» (К., Держлітвидав України, 1959, стор. 83—93), де вона вміщена була під назвою «В українському селі Мануйлівці».

Вуль, Роман Михайлович. Крим у житті і творчості О. М. Горького. Статтю підготовлено автором для цього збірника на матеріалах виданої ним книги «А. М. Горький в Криму» (Симферополь, 1961).

Шеметов, Олександр Пилипович. М. Горький у Києві. Замітки написані для збірника. Публікуються вперше.

Бескромний, Гнат Іванович. Максим Горький в Одесі. Друкується з деякими скороченнями за альманахом «Літературна Одеса», 1953, № 8, стор. 119—122.

Донської, Яків Юхимович. Друг українського народу. Стаття написана автором для цього збірника на матеріалі книги «А. М. Горький в Харківці» (1960).

Баш (Башмак), Яків Васильович. Горький на Дніпробуді. Нарис друкується за текстом журналу «Вітчизна», 1955, № 1, стор. 9—13.

Кінько, Андрій Мефодійович. Народ про Горького. Матеріали зібрані в Мануйлівці, підготовлені автором для цього збірника. Друкуються вперше.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. Приїзд О. М. Горького з Сорренто	1
2. М. Горький на могилі Т. Шевченка	65
3. Листівка з вимогою звільнення М. Горького . . .	65
4. Фото М. Горького, подароване М. Коцюбинському	96
5. М. Коцюбинський у М. Горького на Капрі	96
6. Донесення про встановлення нагляду за М. Горьким	193
7. М. Горький з вихованцями Курязької колонії в степу	193
8. М. Горький з своїм сином	224
9. Фото М. Горького, подароване А. Макаренку . . .	224
10. М. Горький та А. Макаренко серед вихованців Ку- рязької колонії	321
11. М. Горький на книжковій виставці у Харкові . . .	321
12. Мануйлівчани, друзі М. Горького, діляться спога- дами	352
13. Пам'ятник М. Горькому в Ялті	352

З М І С Т

В. Є. Прожогін. Вступне слово	3
---	---

I. Максим Горький в українській критиці

Олександр Білецький. Творчий шлях О. М. Горького	13
Євген Шабліовський, Іван Романченко. М. Горький і спадщина Т. Шевченка	31
Євген Кирилюк. Іван Франко і Максим Горький . .	62
Леоніла Міщенко. Разом з епохою	74
Петро Колесник. Роки творчої співдружності . . .	87
Ірина Бутська. О. М. Горький і передові українські письменники в журналі «Жизнь»	104
Йосип Кисельов. Велика школа	128

II. Джерела дружби

Іван Франко. Максим Горький	151
З листування між М. Горьким і М. Коцюбинським . . .	154
Максим Горький. М. М. Коцюбинський	180
Антон Макаренко. Максим Горький у моєму житті .	187
Вибране листування А. С. Макаренка з О. М. Горьким .	197

III. Максим Горький у спогадах

Павло Тичина. Людина	231
Великий син великого народу	232
Максим Рильський. Буревісник	236
Агатангел Кримський. Вірний друг українського народу	238
Незабутній вечір	240
Олександр Корнійчук. Зустрічі	244
Петро Панч. Пам'яттю збережене	248
Іван Ле. Незабутнє	254
Олександр Копиленко. Світлий образ	262
Юрій Смолч. Із спогадів «Запитання, на яке не можна відповісти»	265

Степан Тудор. Олексій Максимович Горький	267
Всеволод Чаговець. Пісня про Сокола	272

IV. Максим Горький на Україні

Катерина Пешкова. В Мануйлівці	277
Роман Вуль. Крим у житті і творчості О. М. Горького .	288
Олександр Шеметов. М. Горький у Києві	317
Гнат Бескромний. Максим Горький в Одесі	321
Яків Донської. Друг українського народу	326
Яків Баш. Горький на Дніпробуді	353
Андрій Кінько. Народ про Горького	361
Примітки	377
Список ілюстрацій	380

СЛОВО О БУРЕВЕСТНИКЕ

Максим Горький и украинская культура

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактори *М. Ф. Вишневський,*
М. Ф. Кагарлицький

Художник *Б. Й. Бродський*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічний редактор *Є. А. Зіскіндер*

Коректори *О. К. Бобренко, О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
№ 1 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, вул. Довженка, 5. Лінотипісти: *Кра-*
сюк С., Вороніна А. А., Смоляр С. Н. Вер-
стальник *Располов М. Ш.* Друкар *Мулік В. С.*
Керівник палітурно-брошурувальних процесів
М. Д. Чернова.

БФ 06443. Здано на виробництво 17/І 1968 р.
Підписано до друку 26. VIII 1968 р. Папір № 1.
Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 12. Умовн.
друк. арк. 20,16 + 7 вкл. Обліково-видавн.
арк. 20,589. Ціна 1 крб. 31 коп. Замовл. 01010.
Тираж 7500.

~~Top~~

Amos

Book